

שקט יורים?

חופש הביטוי במלחמה

עורכים:
אדם שנער | מרדכי קרמניצר

אוניברסיטת
רייכמן
RCCG
מרכז רובינשטיין
לאתגרים חוקתיים

המכון הישראלי
לדמוקרטיה

שקט יורים? חופש הביטוי במלחמה

עורכים: אדם שנער | מרדכי קרמניצר

Are the Muses Silent? On Freedom of Speech in Wartime
Editors: Adam Shinar | Mordechai Kremnitzer

עריכת הטקסט: לילך צ'לנוב

עיצוב הסדרה והעטיפה: סטודיו AlfaBees

ביצוע גרפי: רונית גלעד, ירושלים

הדפסה: דפוס איילון, ירושלים

התצלום על העטיפה: פלאש90

מסת"ב: 3-503-342-965-978 ISBN

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן במאגר ידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או אמצעי אלקטרוני, אופטי או מכני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר בספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.

© כל הזכויות שמורות למכון הישראלי לדמוקרטיה (ע"ר) ולאוניברסיטת רייכמן –
מרכז רובינשטיין לאתגרים חוקתיים 2026
נדפס בישראל, תשפ"ו/2026

© כל הזכויות ליצירות האלה שמורות למחברים ולאקו"ם:
אפרים סידון, עלילות פרדיננד פדהצור בקיצור
דליה רביקוביץ, אסוציאציות
דוד אבירן, הפוליטיקאים של הלשון

המכון הישראלי לדמוקרטיה
רח' פינסקר 4, ת"ד 4702, ירושלים 9104602
טל': 02-5300888
אתר האינטרנט: www.idi.org.il

להזמנת ספרים:
החנות המקוונת: www.idi.org.il/books
דוא"ל: orders@idi.org.il

כל פרסומי המכון ניתנים להורדה חנם, במלואם או בחלקם, מאתר האינטרנט.

המכון הישראלי לדמוקרטיה

המכון הישראלי לדמוקרטיה הוא מוסד עצמאי א-מפלגתי, מחקרי ויישומי, הפועל בזירה הציבורית הישראלית בתחומי הממשל, הכלכלה והחברה. יעדיו הם חיזוק התשתית הערכית והמוסדית של ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית, שיפור התפקוד של מבני הממשל והמשק, גיבוש דרכים להתמודדות עם אתגרי הביטחון מתוך שמירה על הערכים הדמוקרטיים וטיפול שותפות ומכנה משותף אזרחי בחברה הישראלית רבת הפנים.

לצורך מימוש יעדים אלו חוקרי המכון שוקדים על מחקרים המניחים תשתית רעיונית ומעשית לדמוקרטיה הישראלית. בעקבותיהם מגובשות המלצות מעשיות לשיפור התפקוד של המשטר במדינת ישראל ולטיפול חזון ארוך טווח של תרבות דמוקרטית נכונה לחברה הישראלית ולמגוון הזהויות שבה. המכון שם לו למטרה לקדם בישראל שיח ציבורי מבוסס ידע בנושאים שעל סדר היום הלאומי, ליוזם רפורמות מבניות, פוליטיות וכלכליות ולשמש גוף מייעץ למקבלי ההחלטות ולציבור הרחב.

המכון הישראלי לדמוקרטיה הוא זוכה פרס ישראל לשנת תשס"ט על מפעל חיים – תרומה מיוחדת לחברה ולמדינה.

אוניברסיטת רייכמן - מרכז רובינשטיין לאתגרים חוקתיים

אוניברסיטת רייכמן ייסדה בשנת 2022 מרכז מחקר ייחודי וראשון מסוגו בעולם – מרכז רובינשטיין לאתגרים חוקתיים. המרכז הוקם על שמו והודות לתרומתו של פרופ' אמנון רובינשטיין ז"ל – חתן פרס ישראל לחקר המשפט ושר החינוך לשעבר, אבי חוקי היסוד בדבר זכויות האדם ומנהיג ששינה את פני החברה הישראלית.

מרכז רובינשטיין לאתגרים חוקתיים הוא המרכז הראשון בעולם המתמקד בהתמודדות עם האתגרים החוקתיים הדחופים ביותר בישראל ובעולם המערבי. הוא קם כדי להכשיר את המנהיגות החוקתית העתידית של מדינת ישראל, לפתח ידע מחקרי, לקדם דיון ציבורי ולגבש פתרונות לאתגרי היסוד הניצבים בפני הדמוקרטיה. המרכז פועל במסגרת בית הספר הארי רדזינר למשפטים, בשיתוף פעולה עם בית הספר לאודר לממשל, דיפלומטיה ואסטרטגיה, ובראשו עומדים שלושה חוקרים מובילים: פרופ' ליאב אורוג, פרופ' אביגדור (דורי) קלגסבלד ופרופ' יניב רוזנאי. את המרכז מנהלת עו"ד טל שולזינגר בק.

הדברים המובאים בספר זה אינם משקפים בהכרח את עמדת המכון הישראלי לדמוקרטיה או את עמדת אוניברסיטת רייכמן – מרכז רובינשטיין לאתגרים חוקתיים.

תוכן העניינים

8	המחברות והמחברים
13	הקדמה
21	חלק ראשון
23	חופש הביטוי: משטר פופוליסטי־סמכותני והגנת הדמוקרטיה מפניו מרדכי קרמניצר
29	מעבר לחופש הביטוי: המותר והראוי ראם שגב
40	תעמולה - כלי מגביל ביטוי שניר קליין
52	המילים האסורות דינה זילבר
64	המתקפה האפיסטמית על חופש הביטוי במלחמת חרבות ברזל אדם שנער
79	חלק שני
81	חיוניותה של עצמאות הצנזורה לשמירת חופש הביטוי שלמה טייטלבוים מיכאל שמש
91	תקשורת מגויסת: דילמות של עיתונאים המשרתים במילואים יובל שדה

99	מֵעֵרֶךְ דְּמוּקְרָטִי לְכָלִי מִשְׁפָּטִי: חֹפֶשׁ הַבִּיטּוּי הָעִיתוֹנָאִי בְּרֹאֵי עֶקְרוֹן הַמִּשְׁלִימוֹת דִּין מִשְׁקֹבִיץ
113	חֶלֶק שְׁלִישִׁי
115	כִּיצַד הַפְּכָה הַבְּעַת הַדְּעָה לְרִדְיָפָה: הַהִשְׁתָּקָה הַפּוֹלִיטִית שֶׁל מוֹרִים וְהַמַּאֲבָק עַל חֹפֶשׁ הַבִּיטּוּי בַּמִּלְחָמָה חֲרוּבוֹת בְּרֹזֶל רִקְפַת אֶרְלִיךְ רוֹן שַׁחַר גִּינְדִי
127	מּוֹרוֹת עֲרַבִּיּוֹת בְּבֵתִי סֵפֶר יְהוּדִיִּים: מַגִּנָּה וְנִיכּוֹר שַׁחַר גִּינְדִי מִיכֵל הַיִּשְׁרֵיק אִירִיס יֵנִיב נִיְהַאִיָּה עוֹיִדָּה טְלִי בֶן יְהוּדָה
140	חֹפֶשׁ הַבִּיטּוּי בְּתִיכּוֹן מַמְלַכְתִּי בַּמֶּרְכֶּז הָאָרֶץ בַּמִּלְחָמָה חֲרוּבוֹת בְּרֹזֶל נִירִית בֶּן אֶרִי
150	הַשְׁתָּקָה בַּהֶסְלָמָה: הַפְּגִיעָה בַּחֹפֶשׁ הַבִּיטּוּי שֶׁל פְּלִסְטִינִים בַּמוֹסְדוֹת אֶקְדֵּמִיִּים יִשְׂרָאֵלִיִּים מִנְאֵל תּוֹתֵרִי-גִ'וֹבְרָאן
168	מְגוֹנִים אֶךְ מוֹגִנִּים: עַל חֹפֶשׁ הַבִּיטּוּי הָאִישִׁי וְהַמוֹסְדִי בַּאֲקָדְמִיָּה בְּעִתּוֹת מִשְׁבֵּר - בֵּין יִשְׂרָאֵל לְקִלִּיפּוֹרְנִיָּה יַעַל מִיטְלֵמָן יוֹתָם בֶּרֶגֶר
187	חֶלֶק רְבִיעִי
189	לְכֹלֵא תְּרֻבוֹת בֵּין גְּדֻרוֹת בִּיטְחוֹן: צִמְצוּם מֵרַחֵב הַשִּׁיחַ הַתְּרֻבוֹתִי בַּחֲסוֹת הַמִּלְחָמָה עֲדָנָה הָרָאֵל פִּישֶׁר
213	מִלְחָמָה בִּיצִירָה אוֹ יִצִּירָה בַּמִּלְחָמָה? שִׁימוּשׁ בַּמִּלְחָמָה לְהַצְדָּקָה הַפְּגִיעָה בַּחֹפֶשׁ הַבִּיטּוּי הָאוֹמְנוֹתִי סִפִּיר פֶּז דִּפְנִי בִּנְבִיטִסְטִי

229	חלק חמישי
	האם יש בישראל זכות חוקתית לערוך הפגנות אלימות?
231	אהרן גרבר
	החלטות מעצר בעבירות ביטוי בצל מלחמה וקיטוב
246	בנימין ניומן
259	חלק שישי
	כשהתחתים רועמים הרשתות החברתיות מסננות? על רגישות תרבותית
	בעת סינון תכנים
261	ליאור וינשטיין טל מימרן
	יחד נזדעזע: על השימוש של הממשלה בתיעוד חזותי של אלימות ככלי לקידום
	מדיניות ופוליטיקה בעת מלחמה
277	רועי פלד
Introduction	v

המחברות והמחברים

ד"ר רקפת ארליך רון

מרצה בכירה וחוקרת במכללה האקדמית בית ברל ופרויקטורית במיזם חינוכי ארצי מטעם הג'וינט.

ד"ר נירית בן ארי

בעלת תואר שלישי במדע המדינה, ועד העת האחרונה מורה בתיכון במרכז הארץ. בימים אלו היא סטודנטית לתואר שני, MFA, בכתיבה יצירתית באוניברסיטת קליפורניה, ריברסייד.

עו"ד דפני בנבניסטי

חוקרת במרכז לערכים ולמוסדות דמוקרטיים במכון הישראלי לדמוקרטיה.

עלי בן יהודה

פסיכולוגית בהתמחות חינוכית במגזר הציבורי; עוזרת הוראה לתוארי מוסמך וחוקרת הערכה חיצונית לפרויקטים חינוכיים במעבדת מחקר בבית ברל.

עו"ד יותם ברגר

סטודנט לתואר שלישי ב-Stanford Law School ומלגאי Knight-Hennessy

ד"ר שחר גינדי

פסיכולוג קליני וחינוכי, מרצה בכיר וחוקר במרכז האקדמי לוינסקי-וינגייט.

עו"ד אהרן גרבר

לשעבר סגן ראש המחלקה המשפטית בפורום קהלת ומנהל מרכז אומץ-פישור למשפט, כלכלה ומדיניות ציבורית בפקולטה למשפטים האוניברסיטה העברית, וכיום יועץ בכיר למזכיר הממשלה.

ד"ר מיכל היישריק

סוציולוגית, מרצה בכירה, חוקרת וראש החוג לחברה ואזרחות במכללה האקדמית בית ברל.

עו"ד עדנה הראל פישר

עמיתת מחקר וראשת התוכנית לאתיקה שלטונית ומאבק בשחיתות, המכון הישראלי לדמוקרטיה; מומחית למדיניות תרבות; לשעבר ראשת תחום ייעוץ וחקיקה במשרד המשפטים והיועצת המשפטית של משרד המדע התרבות והספורט.

ליאור וינשטיין

תלמיד ללימודים מתקדמים בפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית בירושלים. חוקר משפט ציבורי, משפט וטכנולוגיה ומשפט ותרבות.

עו"ד דינה זילבר

לשעבר המשנה ליועץ המשפטי לממשלה.

שלמה טייטלבוים

עיתונאי, כלכליסט.

הרב ד"ר איריס יניב

מוסמכת לרבנות, בעלת תואר שני במקרא מהאוניברסיטה העברית ותואר שני ודוקטורט בחינוך מאוניברסיטת חיפה.

עו"ד יעל מיטלמן

סטודנטית לתואר שני ב־Stanford Law School ומלגאית Knight-Hennessy

ד"ר טל מימרן

חבר סגל במכללה האקדמית צפת, מרצה באוניברסיטה העברית ועמית מחקר בכיר במכון תכלית.

דין משקוביץ

בוגר תואר ראשון במשפטים ובפסיכולוגיה באוניברסיטת רייכמן, וסטודנט לתואר שני ב־Washington University in St. Louis

ד"ר בנימין ניומן

ד"ר למשפטים (אוניברסיטת תל אביב) וסנגור. חוקר בתר־דוקטורט במרכז חשין ללימודי משפט מתקדמים באוניברסיטה העברית, ובמרכז מינרבה לשלטון החוק במצבי קיצון באוניברסיטת חיפה.

ד"ר ניהאיה עוידה

מרצה ומנחה באוניברסיטה הפתוחה, חוקרת במרכז אדוה לצדק ושוויון חברתי וכלכלי וסוציולוגית של החינוך.

עו"ד ספיר פז

עוזרת מחקר במרכז לערכים ומוסדות דמוקרטיים במכון הישראלי לדמוקרטיה.

ד"ר רועי פלד

מרצה בכיר, הפקולטה למשפטים ע"ש חיים שטריקס, המכללה למינהל.

עו"ד שניר קליין

מתמחה בזכויות אדם וסטודנט לתואר שני במכון כהן להיסטוריה ופילוסופיה של המדעים והרעיונות באוניברסיטת תל אביב.

פרופ' מרדכי קרמניצר

עמית בכיר במרכז לערכים ולמוסדות דמוקרטיים במכון הישראלי לדמוקרטיה; פרופסור אמריטוס בפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית בירושלים. מומחה למשפט פלילי, ציבורי ומינהלי, זכויות אדם, שחיתות שלטונית ומידתיות.

פרופ' ראם שגב

פרופסור מן המניין, מחזיק בקתדרה למשפט פלילי על שם איבן ראנר, הפקולטה למשפטים, האוניברסיטה העברית בירושלים.

יובל שדה

עיתונאי, חדשות 12.

מיכאל שמש

עיתונאי, כאן 11.

פרופ' אדם שנער

פרופסור חבר בבית ספר הארי רדזינר למשפטים באוניברסיטת רייכמן. מתמחה במשפט חוקתי, תאוריה של משפט חוקתי והיסטוריה של המשפט החוקתי, בדגש על חופש הביטוי.

**ד"ר מנאל
תותרי־ג'ובראן**

מרצה בכירה, הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת בר־אילן.

הקדמה

אדם שנער | מרכזי קרמניצר

בזמן כתיבת שורות אלו, נובמבר 2025, נראה כי מלחמת חרבות ברזל (או בשמה הרשמי ומעורר המחלוקת, "מלחמת התקומה") הסתיימה. החטופים החיים חזרו, לצד כמעט כל החטופים החללים, וישראל נסוגה נסיגה חלקית מרצועת עזה. תוכנית טראמפ, שהביאה לסיומה של המלחמה, טומנת בחובה מסגרת פוליטית להסדרה ארוכת טווח ברצועת עזה. ימים יגידו אם תוכנית זו תצלח, ואם הלחימה בעזה לא תחודש, אולם נכון לרגע זה, אף שהתותחים לא הפסיקו לרעום לחלוטין, הם רועמים הרבה פחות. "כשהתותחים רועמים", כך אומרים בדרך כלל, "המוזות שותקות". משפט דומה, המיוחס לקיקרו, הוא ש"בין כלי הנשק, החוקים דוממים" (Inter arma enim silent leges).

בין שניצמד לקיקרו, בין לאמירה הפופולרית, המסר העולה משתיהן הוא שזמן מלחמה הוא זמן שבו פעילויות שגרה מסוימות אינן מקוימות, או מושהות. בזמן

מלחמה החוק שותק והיצירה שותקת, והם יתחדשו רק עם סיומה. ואולם, האמת היא שאמירות אלו, ככל שהן מתיימרות לתאר מציאות, אינן מדויקות. בזמן מלחמה אנשים אכן "משתתקים", אולם לעיתים הם גם "מושתקים", ולעיתים גם "משתקים" אחרים. ולעומת זאת, בזמן מלחמה לעיתים ה"מוזות" גוברות דווקא – בזמן מלחמה ייתכן שיש צורך רב יותר לדבר, לשמוע, להשמיע וליצור. ספר זה הוא ניסיון להבין, באמצעות בחינה רב-תחומית, את ההיבטים המגוונים של חופש הביטוי במלחמה בכלל, ושל חופש הביטוי בישראל בזמן מלחמת חרבות ברזל, בפרט.

מלחמת חרבות ברזל, שפרצה בעקבות הטבח הנורא ב־7 באוקטובר 2023 שביצע ארגון החמאס, גבתה מחירים אדירים, הן מהישראלים הן מהעזתים. המלחמה אומנם הסתיימה, אך במחיר של כ־2,000 הרוגים ישראלים, כמחציתם אזרחים, אלפי פצועים ויישובים חרבים בעוטף עזה. בעזה, עשרות אלפי הרוגים, לרבות נשים וילדים רבים, פצועים רבים והחרבה של אזורים נרחבים ברצועה. מטבע הדברים, הכתיבה שכבר נכתבה על המלחמה מתמקדת בהיבטים האלה, הקשורים, רובם ככולם קשר ישיר ללחימה ולהשפעתה על שני הצדדים.

ספר זה מתמקד בהיבט אחר של המלחמה, בהשפעתה על מצב זכויות האדם בישראל, ובמיוחד בהשפעתה על חופש הביטוי בישראל. קשה לחשוב על אדם או ארגון שלא הושפע, כך או אחרת, מהמלחמה, בין שמדובר בתחושות חרדה, דאגה, כעס ואי־ודאות, בין, להבדיל, בקשיים פיזיים, נפשיים, כלכליים או לוגיסטיים. השפעות אלו הובילו לשינוי בלתי נמנע בסדר היום הפרטי והציבורי למשך תקופה ארוכה, שאת סופה אנחנו מתחילים לראות רק כעת. חלק עיקרי מהתמורות האלה נוגע לשאלה כיצד דיברנו בזמן המלחמה – מה בחרנו לומר ומה נמנענו מלומר; מה הותר לנו לומר ומה נאסר עלינו לומר; מה יכולנו לראות ומה לא יכולנו לראות.

העיסוק בביטוי, בהשמעתו ובשמיעתו, אינו בוחן רק את התנהגותם של פרטים, יש לו גם היבט מוסדי, הקשור לאופן שבו חופש הביטוי הוסדר בזמן המלחמה בידי מוסדות שונים, ולאופן שבו בני האדם, הפרטים, פועלים במסגרות המוסדיות האלה. כך, למשל, יש להידרש לשאלה כיצד פעלו הכנסת והממשלה להגביל פעולות אקספרסיביות; כיצד פעלה המשטרה בבואה להסדיר הפגנות, וכיצד

התמודדה עם מקרים שבהם ביטויים חצו, לתפיסתה, את הרף הפלילי. כן יש לשאול כיצד התמודדו בתי המשפט עם עצורים בעבירות ביטוי או עם בקשות להפגין. לצד בחינה זו, החשובה בפני עצמה, אנו איננו אטומים בלתי תלויים המשייטים בחלל. גם אנחנו פועלים בהקשרים מוסדיים שבהם אנו מתבטאים. כך, למשל, המלחמה השפיעה על האופן שבו מורים מדברים עם תלמידיהם, על דרך הביטוי של סטודנטים באוניברסיטאות, בארץ ומחוצה לה, על דרך העבודה של עיתונאים, ועל האופן בו אומנים יוצרים את יצירתם. וכשאנחנו מתבטאים, אנחנו עושים זאת גם בפלטפורמות ייעודיות, למשל ברשתות חברתיות. האם הרשתות החברתיות שינו ממדיניותן בעקבות המלחמה? האם המלחמה השפיעה על אופן הביטוי ברשתות האלה?

שאלות על אודות חופש הביטוי, משמעותו, היקפו וגבולותיו, מלוות אותנו כבר מאות שנים, שכן הן מערבות את ההיבטים הבסיסיים ביותר של היות האדם אנושי – יכולתו לדבר ולהביע את אשר על ליבו, לשמוע וליצור. כלומר, את אותם ההיבטים המעניקים משמעות לחיינו והופכים אותם לייחודיים. ואולם, כאמור, חופש הביטוי אינו מתקיים בחלל ריק, אלא מושפע מהזמן ומהמקום שבו אנו פועלים. זמני מלחמה הם כר פורה להצרת זכויות ולחשיבה מחודשת על היקפן, שכן מקובל על רבים כי הצרכים הלאומיים, בין שהם אמיתיים בין שהם מדומים, מקבלים קדימות על פני אינטרסים אינדיבידואליים. מטרת המאמרים בספר זה היא אפוא לא לבחון רק סוגיות כלליות הנוגעות לחופש הביטוי, אלא גם כיצד הן באות לידי ביטוי בזמן מלחמה בכלל, ובזמן מלחמת חרבות ברזל, בפרט. אין להתעלם מן העובדה שעוד לפני שפרצה המלחמה החל שינוי משטרי בישראל – הסגת מרכיבים דמוקרטיים-ליברליים לאחור לטובת יסודות של שלטון פופוליסטי-סמכותני – ולכן ספר זה עוסק גם במהלך מהפכני זה ובהשפעתו על חופש הביטוי לאורך המלחמה.

המאמרים בספר לא נכתבו בגישה דיסציפלינרית אחת. בשל חשיבות הנושא, ובשל השפעתו המורכבת על אנשים שונים ובהקשרים מוסדיים מגוונים, ביקשנו להציג מבט רב-תחומי על חופש הביטוי, תחום הנשלט לעיתים קרובות בידי משפטנים. כפועל יוצא מכך, בספר זה תוכלו למצוא נקודות מבט משפטיות, אולם גם ניתוחים של עיתונאים, של מורים, של חוקרי חינוך ושל סטודנטים. גם שמו של הספר, "שקט יורים?", מבקש לשמר את המורכבות של חופש הביטוי

בזמן מלחמה. הביטוי "שקט, יורים", הלקוח ממאמר של עמירם ניר, נעשה ביטוי שגור בשיח הישראלי. הסרת הפסיק והצבת סימן שאלה בסוף הביטוי מבקשות לאתגר את הקונצנזוס הקיים לכאורה בזמן מלחמה, ולפיו יש לצמצם את חופש הביטוי, ברוח אמירתו של קיקרו.

לנוכח הפרספקטיבות השונות, החלטנו לחלק את הספר לשישה חלקים. החלק הראשון מהווה מסגרת כללית ותאורטית לחופש הביטוי. מרדכי קרמניצר עומד במאמרו על הקשר בין חופש הביטוי למשטר פופוליסטי-סמכותני ועל תפקידו של חופש הביטוי בהקשר של הגנת הדמוקרטיה – למנוע נסיגה למשטר פופוליסטי. ראם שגב מדגיש את חשיבותה של השאלה (המוסרית) מה ראוי לומר, להבדיל מהשאלה השגורה יותר מה מותר לומר (מוסרית או משפטית). שניר קליין משלב את שני ההיבטים האלה – משטרים פופוליסטיים וביטויים מותרים – במאמרו על תעמולה. לטענתו, אפקט מרכזי של תעמולה הוא היכולת שלה לעצב את גבולות השיח באמצעים שאינם אמצעי כפייה, ובכך להגביל את חופש הביטוי של המשתתפים במרחב הציבורי. דינה זילבר עומדת על הדינמיקה שמצב מלחמה מעורר, ועל האופן שבו הוא משנה את מערך התמריצים להתבטא, ומראה כיצד מוביל הדבר לצמצום השיח הציבורי. במאמר החותם את החלק הזה, אדם שנער עומד על ה"אתגר האפיסטמי" שמעורר מצב מלחמה – מצב שבו השלטון, אך גם התקשורת, פועלים לצנזר מידע שהציבור מעוניין לקבלו או ראוי שיקבלו. בזמני מלחמה, לטענתו, יש לתת משקל רב לזכות לשמוע, ולא רק לזכות להשמיע.

החלק השני בספר מוקדש להיבטים תקשורתיים ועיתונאיים של חופש הביטוי במלחמה. שלמה טייטלבוים ומיכאל שמש דנים בצנזורה הביטחונית, שהיא חלק מעבודתם העיתונאית. בניגוד לטענה המקובלת הרואה בצנזורה שורש כל רע, טייטלבוים ושמש עומדים על ההשפעה החיובית של הצנזורה, ומתארים כיצד היא משחררת אותם משקילת שיקולים מסוימים ומאפשרת להם לדווח בבטחה. יובל שדה עוסק במתח שבין היותו עיתונאי להיותו לוחם מילואים בשירות פעיל. כך, למשל, במלחמה נחשף שדה ל"סיפורים" בעלי חשיבות עיתונאית, אך פרסומם היה מסכן את המשך שירותו הצבאי. לנוכח שירות החובה בישראל וההיקף הנרחב של שירות המילואים, הדילמות המוצפות במאמרו של שדה משותפות, ככל הנראה, לעיתונאים רבים החווים דואליות כזאת. לבסוף, דין

משקוביץ' מתבונן בעבודה העיתונאית מנקודת מבט רחבה יותר, ושואל כיצד צריכה המדינה להתייחס לתחקירים עיתונאיים העוסקים במלחמה כדי למלא את דרישת המשלימות במשפט הפלילי הבינלאומי.

החלק השלישי בספר עוסק בסוגיות הקשורות להוראה ולחינוך, ולחופש הביטוי במסגרות האלה בזמן מלחמה. רקפת ארליך רון ושחר גינדי דנים במגבלות החלות על עובדי הוראה במערכת החינוך. מחקרם, שנערך בשנת 2024, עוסק בתגובותיהן של מורות בחינוך העל-יסודי לאמירות גזעניות בכיתתן. בין השאר, הם מצביעים על צמצום השיח בתוך המסגרת החינוכית, צמצום ההופך את השיח בכיתה לנעדר מורכבות וביקורתיות. מאמר נוסף, של שחר גינדי, מיכל היישריק, איריס יניב, ניהאיה עוידה וטלי בן יהודה, דן במקרה המיוחד של מורות ערביות במערכת החינוך היהודית ובאתגרים הייחודיים של קבוצת מיעוט בסביבת עבודה המורכבת בעיקרה מבני ובנות קבוצת הרוב. המחקרים דנים בחששות של מורות ערביות ובצנזורה עצמית, ומתארים כיצד העצימה המלחמה את תחושת האיום והאפליה שהן חוות גם בימי שגרה. מאמרה של נירית בן ארי נוקט דרך אחרת וכתוב בגוף ראשון. בן ארי דנה בחוויותיה בהיותה מורה בתיכון בזמן המלחמה ובקושי לתמרן בין עמדותיה הפוליטיות הביקורתיות לבין האווירה הלאומית בכיתה ובבית הספר. היא מספרת על השתיקה שכפתה על עצמה במקרים מסוימים, ותוהה אם הייתה מוצדקת. שני המאמרים החותמים חלק זה עוסקים באקדמיה. מאמרה של מנאל תותרי-ג'ובראן עוסק בפגיעה בחופש הביטוי של פלסטינים אזרחי ישראל במוסדות אקדמיים בישראל. לטענתה, אירועי המלחמה הביאו להשתקה של סטודנטים פלסטינים, למשל באמצעות הליכים משמעתיים והשעיות. צעדים אלו ננקטו בשל מדיניות האכיפה הסלקטיבית המתמקדת במי שמבקרים את מערכת הביטחון או את הצבא. לבסוף, מאמרם של יעל מיטלמן ויותם ברגר עומד על ההבדלים בחופש הביטוי האקדמי בין ישראל לקליפורניה. לטענתם, חופש ביטוי אישי לחברי הקהילה האקדמית, שעליו יש להגן בקפידה, אינו צריך למנוע את חופש הביטוי של מנהיגי האוניברסיטה ואת חופש הביטוי של המוסד עצמו, ויש לעשות שימוש בשני האחרונים, לצד הקפדה על הראשון.

החלק הרביעי בספר עוסק בחופש הביטוי התרבותי, ובדרכי הביטוי היצירתי בזמן מלחמה. עדנה הראל פושרת את המסגרת הכללית להבנת חופש הביטוי האומנותי, וממקמת את הפגיעה בחופש הביטוי האומנותי במלחמה על רצף ארוך

של ניסיונות שליטה באומנות ובתרבות בישראל, בין היתר באמצעות שליטה במימון, דה-לגיטימציה לאומנים החורגים מהקונצנזוס השלטוני, והטיית תקציבים לטובת יצירה לאומית. במאמר השני בחלק זה ספיר פז ודפני בנבניסטי עוסקות בחופש הביטוי האומנותי בזמן מלחמת חרבות ברזל. גם הן עומדות על המעבר מצנזורה ישירה לצנזורה עקיפה, הבאה לידי ביטוי בשלילת מימון או באיום לעשות כן, ומוסיפות נדבך השוואתי למהלכים דומים שנעשו בפולין ובהונגריה, מדינות שסבלו או סובלות מנסיגה למשטר סמכותני ומשחיקה דמוקרטית.

החלק החמישי בספר פונה לזירת התמודדות מרכזית של חופש הביטוי במלחמה – מערכת המשפט. אהרן גרבר עוסק בהפגנות בזמן מלחמה, ומתמקד בהפגנות אלימות או העלולות להפוך לאלימות. בניגוד לדין הקיים, המאמץ בדרך כלל עמדה ליברלית בעניין החופש להפגין, בהיותו נדבך מרכזי של חופש הביטוי, גרבר קורא לתת משקל מוגבר להערכות המשטרה בדבר ודאות קרובה לאלימות בהפגנות, ומתמקד במידע העומד לנגד עיני המשטרה. עמדה זו, כך הוא טוען, עדיפה על התמקדות במבחני המידתיות המאזנים בין הזכות להפגין לבין הפגיעה בסדר הציבורי. בנימין ניומן מסיט את המבט לתפקידו של בית המשפט בדיוני הארכת מעצר בעבירות ביטוי בזמן המלחמה. על בסיס מחקר אמפירי שערך, המשווה בין מעצרים של מפגינים נגד הממשלה לבין עצורים בעבירות הסתה, ניומן מצביע על דפוס שיפוטי המקשה את מנגנוני הפיקוח על עבירות ביטוי בעיתות חירום, בהשוואה למעצרים של מפגינים נגד הממשלה. במעצרי המפגינים נטו בתי המשפט להפעיל ביקורת שיפוטית קפדנית. לעומת זאת, כאשר היה מדובר בעבירות ביטוי בזמן המלחמה, הביקורת השיפוטית הייתה אפקטיבית פחות ונטתה לאשר את המעצר. לטענתו של ניומן, ההבדל בין שני המקרים נובע מזהות אינטרסים בין בתי המשפט לרשויות האכיפה בזמן המלחמה, שבמסגרתה ביטויים ביקורתיים נגד המלחמה נחשבו הסתה, ואילו העצורים במעצרי המחאה נתפסו כמי שמקדמים ערכים ליברליים המגינים על מערכת המשפט.

החלק השישי והאחרון בספר עוסק בשימוש בפלטפורמות ביטוי בזמן המלחמה במובן הרחב. ליאור וינשטיין וטל מימרן בוחנים את מדיניות הסנינון ברשתות חברתיות בזמן המלחמה, לצד פעילות האכיפה של מחלקת הסייבר בפרקליטות. מאמרם מתמקד בשיקולי "רגישות תרבותית" בזמן סינון תכנים, ובצורך להביא

שיקולים אלו בחשבון במסגרת פעולת הסינון. כך, למשל, ביטויים בערבית שיש להם משמעות מסוימת בקרב קהל ישראלי אינם צריכים בהכרח להיפסל אם יפורשו כראוי, כלומר יובאו בחשבון שיקולים של רגישות תרבותית. לטענתם, הקשרים תרבותיים צריכים גם להדריך את פעילותה של מחלקת הסייבר, וכך יהיה אפשר לאפשר מימוש מירבי של חופש הביטוי. במאמר החותם את הספר רועי פלד עומד על השימוש של הממשלה באלימות גרפית ככלי לקידום מדיניות ופוליטיקה בעת מלחמה. מאמרו, המתמקד ב"סרטון הזוועות" של 7 באוקטובר, מתאר כיצד משטרים משתמשים באמצעים ויזואליים כדי לקדם את מדיניותם, את השפעתם של סרטונים אלו על השיח הציבורי, למשל על יכולתם לקדם את האמת, ודן בסוגיית הפגיעה בפרטיותם של מי שמתועדים בסרטונים. לטענתו, סרטוני זוועה פונים אל הרגש, ואף שפניה כזאת עשויה להיות טבעית ואף רצויה במקרים מסוימים, אין להתעלם מהמחירים שהיא גובה – ובמיוחד מהחשש שהשתלטות הרגש תמנע דיון תבוני רציונלי המאזן נכונה בין כלל השיקולים המתחרים.

לקראת סיום ברצוננו להודות למכון הישראלי לדמוקרטיה ולמרכז רובינשטיין לאתגרים חוקתיים באוניברסיטת רייכמן על היוזמה להוצאת הספר. תודתנו נתונה ליניב רוזנאי, ליאב אורגד, ענת טהון אשכנזי וחלי פרוימוביץ'. תודה מיוחדת ללילך צ'לנוב, שליוותה את הספר מראשיתו ועד לסיומו.

המאמרים בספר זה נכתבו בזמן מלחמת חרבות ברזל, רובם במחצית הראשונה של שנת 2025. אירועים שקרו לאחר מכן אינם זוכים, כמובן, לציון ולדיון, לרבות סיום המלחמה והמצב בחודשים שאחרי סיומה. לא ניתן לדעת מה צופן העתיד. אפשר לקוות שלא נצטרך לכתוב עוד על חופש הביטוי בעת מלחמה.

נובמבר 2025

חלק ראשון

חופש הביטוי: משטר פופוליסטי-סמכותני והגנת הדמוקרטיה מפניו

מרדכי קרמניצר

במאמר קצר זה אני מבקש להתמקד בקשר שבין חופש הביטוי למשטר פופוליסטי-סמכותני ובחופש הביטוי בהקשר של הגנת הדמוקרטיה מפני הפיכתה למשטר כזה.

תחילה הערות כלליות אחדות:

חופש הביטוי ותקשורת חופשית הם חלק ממערכת האיזונים המאפיינת דמוקרטיה, ויש להם תפקיד מיוחד בביקורת השלטון. ההנחה, או הדרישה, שהתקשורת תעסוק באותה מידה בשלטון ובאופוזיציה היא טעות שמקורה באי-הבנה או בהטעיה מכוונת.

בלא חופש ביטוי פוליטי אין משמעות לדמוקרטיה, שכן האקט של בחירות מתרוקן ממשמעות. בלי חופש ביטוי פוליטי מרחיק לכת אי אפשר להגן על כלל זכויות האדם והאזרח. לא בכדי העמיד זאב ז'בוטינסקי את ההגנה על חופש הביטוי בשורה אחת עם התפיסה שהאזרח הוא הריבון כמבחן לדמוקרטיה של משטר: "האם במדינה זו שמור החופש לכל המותח ביקורת פומבית על המשטר הקיים, או שזכות כזו אסורה? [...] יהא אשר יהא כתוב בחוקה?"¹.

בקובעו את גבולות חופש הביטוי ובכזו ליישם אותם מצבו של השלטון הוא מצב רגיש, אם לא ניגוד עניינים מובנה ממש, שכן השלטון הוא הנשוא העיקרי של הביקורת. מכאן החשש להגבלת-יתר בלתי מוצדקת. מצבי חירות ומלחמה מזמינים הגבלות נוספות על הביטוי 'בבחינת "שקט, יורים"; ומכאן עשויה לצמוח נטייה שלטונית לעשות במצבים האלה עצמם (או בהתמשכות שלהם) שימוש לרעה, או להשתמש בהם לרעה לשם דיכוי חופש הביטוי.

יש קשר הדוק בין חופש הביטוי לחופש המחשבה, לחשיבה מחוץ לקופסה ולחשיבה מחוץ, ואף נגד, המוסכמות – חשיבה פורצת דרך, עצמאית (לא מתחנפת, לא מסתגלת, לא מצטרפת) מחדשת ומרחיבה את מרחב הדעת. חשיבה כזאת היא תנאי הכרחי להתפתחות מדעית, טכנולוגית, כלכלית וחברתית. היא גם תנאי הכרחי להערכת מצב ביטחונית מפוכחת ובלתי תלויה, כלומר לביטחון המדינה ולעצם קיומה. הביטחון הלאומי נשען על מחויבות לאמת ועל מימוש חופש הדעה והביטוי ללא חשש וללא משוא פנים של כל מי שנמצאים מתחת לדרג המכריע. כאשר מלחמה היא מלחמת ברירה (או כשהיא הופכת לכזאת) לא ניתן למונעה ואי אפשר למנוע נרמול שלה אלא על ידי שימוש אינטנסיבי בחופש הביטוי והמחאה, שתכליתו הצלת חיים, פשוטו כמשמעו. מכאן גם התמריץ לשלטון המנהל מלחמת ברירה להגביל את החופש הזה. הוא הדין בפשעי מלחמה – הדרך היחידה להבטיח טיפול בהם ומניעה שלהם מראש היא דיבור על אודות חשדות לביצועם – בלתי פופולרי ככול שיהיה דיבור כזה. שלטון המבקש להתמורר עם חשדות לפשעי מלחמה על ידי הכחשה מוחלטת של האפשרות שהוא ביצע או מבצע פשעים כאלה, יפעל לדיכוי חופש הביטוי של מי שמעלים חשדות כאלה.

1 מרדכי קרמניצר ועמיר פוקס **על דמוקרטיה, שוויון זכויות הפרט לפי משנת אה ז'בוטינסקי** 2-3 (המכון הישראלי לדמוקרטיה 2012).

לעומת זאת, אין קשר חזק בין הגבלות על חופש הביטוי לבין יישומן. מצד אחד, העובדה שיש בספר החוקים איסורים מוצדקים על הסתה לג'נוסייד ועל הסתה לגזענות אינה מבטיחה כלל את אכיפתם, בייחוד כאשר יש בחברה רגש לאומני-גזעני חזק. מצד שני, ייתכן שימוש לרעה בהגבלות על חופש הביטוי, כקולב שניתן לתלות עליו כל התבטאות מרגיזה ומקוממת (דווקא סוג ההתבטאויות שחופש הביטוי נועד להגן עליהן), גם כאלה שאינן כלולות כלל באיסורים.

ראוי לבחון את ההגבלות על חופש הביטוי לא רק לפי מה שכלול בהן, אלא גם לפי שתי אמות מידה נוספות: הפוטנציאל לעשות בהן שימוש לרעה, שימוש לשם דיכוי, והתחום הנוסף שנגזל מחופש הביטוי עקב האפקט המצנן של החוק כפי הוא מיושם הלכה למעשה. אדגים. ברור לגמרי שמבחינת המשטרה ומבחינת השלטון ותומכיו (אמת ניתנת להיאמר, לעיתים גם מבחינת רובה של האופוזיציה) נעשתה "התמיכה בטרור" שם קוד להתבטאויות מרגיזות ומקוממות, גם כאלה שאין ביניהן לבין תמיכה בטרור ולא כלום. האפקט של הטרדה, זריעת פחד והרתעה מושג בעצם המעורבות המשטרתית ואינו מותנה כלל בהרשעה בפלילים. כך התחום החוקי של חופש הביטוי מצטמצם צמצום משמעותי, ומוצאים ממנו ביטויים חוקיים לחלוטין. למשל, דיבור על הזכויות הלאומיות של הפלסטינים (לרבות הנפת דגל פלסטין והתייחסות לנכבה), ביקורת על הציונות כפי שהוגשמה, שליטת ישראל בשטחים והתנהלותה בהם, במיוחד בהתנחלויות, הגורמים המביאים לעשיית מעשי טרור, ביקורת על צה"ל, חשדות לפשעי מלחמה ופשעים נגד האנושות שעושים חיילים וטרוריסטים יהודים ויחס אנושי לתושבי עזה שאינם מעורבים בלחימה. המשמעות המצטברת: חנק שיח משמעותי, גם של הסוגיה הפוליטית הבווערת ביותר – הסכסוך הישראלי-פלסטיני. המחנה הפוליטי הכופר בעצם ההיתכנות של סיום הסכסוך מכריע את הוויכוח על ידי השתקת המחנה האחר.

הנפגעים העיקריים הם בני המיעוט, הפלסטינים אזרחי ישראל, שמעל ראשם מרחפת גם החרב המתהפכת של סילוק מהמגרש הפוליטי לפי סעיף 7א לחוק יסוד הכנסת (המאפשר לפסול רשימות ומועמדים), שהשימוש הפוליטי הרווח בו – מניעת השתתפות פוליטית של האזרחים הערבים – מנוגד לרציונל העיקרי של הסעיף האמור, שהוא הגנה על הדמוקרטיה. כל זאת, כחלק מהמניפולציה השלטונית להבטחת המשך שלטונו. גם כאן ראוי להיזכר במשנתו של ז'בוטינסקי

על המיעוט: "מטרתה של הדמוקרטיה היא להבטיח למיעוט השפעה על מהלך העניינים של המדינה. סוף־סוף מיעוט אינו מורכב אלא מיחידים שנבראו 'בצלם וכדמות אלהים'".²

משטר פופוליסטי־סמכותני וחופש הביטוי

משטר פופוליסטי־סמכותני הוא, לפי טיבו, אויב חופש הביטוי. לפרט כשלעצמו אין חשיבות במשטר כזה, ולכן חופש הביטוי שנועד לאפשר לאדם לשאת את זולתו בחשוב וביקר לו כדי שהחיים יהיו ראויים בעיניו – אינו נחשב ערך. ערכים אוניברסליים ככלל פסולים במשטר כזה כקטורת זרה בהיכל, מעצם היותם אוניברסליים. האומה, במשטר כזה, היא קדושה, או לפחות עליונה מוסרית. היא אינה מסוגלת לעשות רע. וכך גם גורמי השלטון, מעצם בחירתם, מעצם היותם הנציגים האותנטיים היחידים של העם. הביקורת על השלטון היא גורם מפריע, שיש לסכלו, לא רק משום שגורמי השלטון יודעים בעצם הכול ואין להם מה ללמוד, אלא גם משום שהם מזוהים לחלוטין עם קדושתה או עליונותה הטהורה של האומה. הביקורת היא גם גורם המערער את אחדות האומה, וגם לכן יש למונעה באמצעות איסורים המוטלים עליה או דרך דה־לגיטימציה חריפה, שיכולה להיות אפקטיבית לא פחות מאיסורים חוקיים. לעומת זאת, רצויה ונדרשת תקשורת המשבחת ומהללת את השלטון ואת אחדות האומה ומאדירה אותם. מכאן הצורך להשתלט על התקשורת, בעיקר באמצעות בעלי הון המקורבים לשלטון, כדי שתמלא את ייעודה כהלכה. הייעוד הזה כולל גם הכפשה והשמצה של יריבים פוליטיים, כדי להשתיקם ולנטרלם. שלטון כזה, החותר לכוח בלתי מוגבל, נדרש לחסל את המרחבים האוטונומיים או להשתלט עליהם: התרבות והאומנות, התקשורת, ההשכלה הגבוהה והשירות הציבורי. כדי להתקיים משטר כזה חייב להעמיד אויב. האויבים המובהקים הם המיעוטים, האופוזיציה והאליטות. מתבקש אפוא להחריש את קולם, מחד גיסא, ומאידך גיסא, להכפישם עד עפר. שלטון כזה אינו יכול להרשות לעצמו להפסיד בבחירות, וכדי להבטיח שלא יפסיד יש להבטיח השתקה מלאה של הביקורת.

במשטר פופוליסטי-סמכותני הרדיפה אחר האמת איננה ערך, והאמת היא כחומר ביד היוצר – ברצותו מרחיב וברצותו מקצר, או מייצר אמת חילופית. במשטר כזה חופש הביטוי מאבד את אחד מייעודיו החשובים. במשטר כזה מושחתת השפה: ועדת טיוח נקראת ועדת חקירה, גיבור ישראל הוא בוגד, השתמטות היא גיוס, פשרה היסטורית מקבלת משמעות רעננה, הפקרה – הס מלהזכיר.

במקום שהרציונליות אינה נחשבת, והיא מוחלפת בתכתיבים של אג'נדות טרנסנדנטיות-משיחיות – נשמטת הקרקע מתחת לצורך להתדיין על מה שראוי ומה שנכון בתוך הגבולות של האפשרי.

שלוש הנחות יסוד:

הגנת הדמוקרטיה מפני מתקפה כוללת עליה וחופש הביטוי

הראשונה, הדמוקרטיה – על ערכיה ומוסדותיה –

אינה עוד רעיון פוליטי בצד רעיונות אחרים,

הנמצא בתחרות חופשית מול אג'נדות פוליטיות-מפלגתיות אחרות. הדמוקרטיה היא אבן הראשה, היא התשתית והבסיס, ועליה מתקיים שוק הרעיונות.

השנייה, במצב של סכנה לדמוקרטיה, וככל שהסכנה גדלה ומחריפה ונעשית תכופה ומיידית, **משתנה נקודת האיזון בין הזכות למחות ולהפגין – הן** באינטנסיביות, **הן בגיוון הדרכים והאמצעים – לבין המחירים שמימושה מטיל על** הסדר הציבורי. מוצדק, ולכן גם חוקי (אינני מדבר על אי-ציות אזרחי), שהמחירים האלה יהיו כבדים יותר. יש להיזהר מפני הנימוק המושמע תכופות להגבלת חופש הביטוי – "הסדר הציבורי" – האם הוא מגן על אינטרס חברתי ספציפי של ממש שחובה להבהיר את טיבו הקונקרטי, או שמא נתלים בו בהיעדר אינטרס כזה? כמובן, וכל עוד לא כלתה הדמוקרטיה, עד הגבול של אלימות ממשית כלפי גוף או רכוש. אין זה המקום להערכה יסודית של מצב הדמוקרטיה אצלנו, אבל אפשר לקבוע כי ראש הממשלה אומנם אינו עירום, אבל במובנים רבים וחשובים הוא כבר מלך. בכמה מקומות במבנה הדמוקרטי הצית השלטון אש, והיא מאיימת לכלות את המבנה כולו. יש מגבלות קשות על הגנת דמוקרטיה: אין לנו כלים נגד הפיכה מלמעלה באמצעים חוקיים לכאורה, שכן ההגנה על המשטר מתייחסת רק לניסיון הפיכה מלמטה באמצעים בלתי חוקיים; אין לנו כלים יעילים למנוע

השתלטות של השלטון ושל ההון הגדול והאינטרסים שלו על התקשורת; אין לנו כלים יעילים לחשוף את השקר (ככול שאיננו נופל בגדר איסורי לשון הרע) ולהילחם בו. כל זאת משום שההנחה האופטימית מדי של הוגי חופש הביטוי הייתה שבזירה הציבורית תנצח האמת את השקר, ומשום שמתברר שאי אפשר לסמוך על השלטון שיהיה מחויב תמיד לאמת ויגן עליה בהיותו נאמן הציבור. דווקא משום כך מתחזקת, כאמור, תזווה משמעותית מאוד של נקודת האיזון שבין חופש הביטוי והמחאה לבין הסדר הציבורי.

שלישית, כאשר המתקפה על הדמוקרטיה היא מתקפה כוללת, כמו זו המתרחשת עכשיו, מוצדק להניח כחזקה הניתנת לסתירה היעדר תום לב ביחס לכל מה שמוצע על ידי השלטון בתחום המשטרי. בימים כתיקונם החזקה הפוכה – ה"כבדהו" קודם ל"חשדהו". אולם לאחר שהוכרז בינואר 2023 על הפיכה משטרית במסווה של רפורמה משפטית, ולנוכח ריבוי יוזמות החקיקה החותרות תחת החירות והשוויון, מתבקש יחס חשדני כלפי מה שמוציא תחת ידו בית המדרש השלטוני בתחום המשטרי.

שקט הוא רפש – החובה לזעוק

הלכה למעשה, אין די בקיומה של הזכות, או במה שנשאר ממנה. כאשר הדמוקרטיה היא בחזית וחופש הביטוי מוגבל אך עדיין קיים, יש

לבחון עד כמה נעשה בו שימוש; ולעומת זאת, יש לבחון גם עד כמה הוא נכנע למשתיק הפנימי – לשיקולים של נוחות, חשש, כדאיות, עצלות, תקוות שווא שהטוב ינצח מעצמו, או שאפשר להינצל על ידי הקרבה חלקית של הדמוקרטיה, וכיוצא באלה. זהו אולי הגורם החשוב ביותר להצלת הדמוקרטיה או לקריסתה הגמורה – המעבר מן הזכות לחופש ביטוי אל החובה לזעוק.

"לא תעמוד על דם רעך" – דמם של החטופים החיים, דמם של החיילים הנשפך לשווא, דמם של עזתים שאינם לוחמים. לא תעמוד מנגד כאשר השוויון והחירות נרמסים. אם לא נעשה ככול יכולתנו לכבות את האש ששולחה בדמוקרטיה שלנו ועושה בה שמות, לא נוכל להינקות מאחריות לתוצאות.

מעבר לחופש הביטוי: המותר והראוי

ראם שגב

דיונים נורמטיביים בביטויים מתמקדים לעיתים קרובות בשאלות בדבר המותר (ובהתאם לכך – האסור): אילו ביטויים מותרים (ואילו אסורים) מבחינה מוסרית, אילו ביטויים מותרים (ואסורים) מבחינה משפטית, ואילו ביטויים ראוי (מבחינה מוסרית) להתיר (או לאסור) מבחינה משפטית.¹ חלק מהשאלות האלה חשובות. במיוחד יש חשיבות לתשובה לשאלות מה מותר מבחינה משפטית, ומה ראוי

* תודה לנדב הוד ולהלל לוי פאור על עזרה במחקר והערות מצוינות.

1 העובדה שדיונים אלו נערכים לעיתים קרובות תחת הכותרת "חופש ביטוי", והדגש הוא לרוב על ההיבט השלילי של חופש זה, משקפת את ההתמקדות הזאת.

שיהיה מותר משפטית, ככל שיש לתשובות לשאלות האלה השפעה על ההתנהגות (ועקב כך על החיים) של אנשים. אבל יש עוד שאלה חשובה לא פחות, ואולי יותר, הזוכה לעיתים לפחות תשומת לב: איך ראוי להתבטא (בתוך התחום המותר, או בלי קשר אליו). למשל, ראוי לשקול אילו ביטויים חסרים בשיח הציבורי, אילו מיותרים (לדוגמה כי הם משקפים עמדה מקובלת שכבר חזרו עליה אין-ספור פעמים), ואילו מזיקים – גם אם מותר (מוסרית ומשפטית) להימנע מהביטויים החסרים ולהשמיע ביטויים מותרים ומזיקים.

בשורות הבאות אעיר כמה הערות על כמה היבטים של השאלה איך ראוי להתבטא, וגם על היחס בינה לשאלות על הגבול שבין המותר לאסור, ועל מקומו של המשפט בהיותו אמצעי לקידום ביטויים ראויים. בין היתר אטען כי אף שיש טעם בעד שימוש במשפט לקידום ביטויים ראויים,² אין טעם עצמאי להשתמש במשפט כדי להתיר משפטית ביטויים בשל עצם העובדה שהם מותרים מבחינה מוסרית (טענה זו חשובה אפוא מבחינה מעשית לביטויים שהם מותרים אבל אינם ראויים).³ כמה היבטים של הטענות האלה בולטים במיוחד בנוגע לביטויים בזמן מלחמה. לא רק משום שבזמן כזה יש לעיתים טעמים חזקים במיוחד נגד ביטויים מותרים (מבחינה מוסרית או משפטית), אלא גם משום שבזמן מלחמה יש לעיתים טעמים חזקים במיוחד בעד עידוד ביטויים מסוימים, למשל, ביטויים המשקפים עמדות לא פופולריות.

הראוי והמותר מוסרית

התשובה לשאלה אילו ביטויים ראוי להשמיע נגזרת ממאזן הטעמים בעד ונגד כל ביטוי. תשובה זו היא עניין של מידה: יש ביטויים התואמים יותר את מאזן הטעמים האמור, ויש ביטויים הרחוקים יותר ממנו. כך, יש ביטויים ראויים יותר ופחות, על פי המידה שבה הם משקפים את המאזן האמור. הביטוי הראוי ביותר הוא מבחינה זו רק נקודת קצה, ולרוב אין הבדל של

2 המשפט יכול להיות אמצעי כזה גם כאשר ההסדרה המשפטית אינה מטילה חובה להתבטא בדרך מסוימת.

3 יש הסכמה רחבה על הטענה הראשונה, אבל לא על הטענה השנייה.

ממש בינו לביטויים הקרובים אליו במדרג הזה. לעומת זאת, יש הבדל משמעותי בין הביטויים האלה לביטויים הגרועים ביותר מבחינת המידה שבה הם משקפים כראוי את מאזן הטעמים. התשובה לשאלה מה נגזר ממאזן הטעמים היא לעיתים קרובות מורכבת ושנויה במחלוקת. מורכבות אחת נוגעת לשאלה אילו עובדות הן חשובות מבחינה מוסרית (כלומר, הן טעמים בעד או נגד פעולות בכלל וביטויים בפרט). שאלה מסובכת נוספת היא מהו המשקל (היחסי) של טעמים שונים. לבסוף, היבט אחר של המורכבות נובע מכך שלעיתים קרובות יש חוסר ודאות בדבר העובדות הרלוונטיות (לנוכח הטעמים האמורים).

מבחינות אלו אין הבדל בין התבטאויות לסוגים אחרים של פעולות (לרבות פעולות שאינן כוללות העברת מסר). לכאורה, עולה מסקנה אחרת מטענות מקובלות המדגישות את האופי המיוחד של ביטויים. דוגמה אחת היא הנטייה להדגיש טעמים מסוימים בהקשר של דיונים בביטויים (ופחות בהקשר של פעולות אחרות). כך, למשל, נהוג להדגיש את הקשר בין ביטויים לגילוי האמת.⁴ אולם, ככל שיש ייחוד לביטויים מבחינת הבסיס הנורמטיבי שלהם, בהשוואה לפעולות אחרות,⁵ נראה שהוא אינו נובע מהבדל בטעמים (היסודיים)⁶ בעד ונגד ביטויים, אלא מההשלכות של הטעמים האלה. למשל, הייחוד של ביטויים, מבחינת הקשר בינם לבין גילוי האמת, הוא שביטויים הם לעיתים אמצעי מוצלח יחסית (לחלופות אחרות) לגילוי עובדות שיש להן חשיבות מוסרית (למשל, עובדות הנוגעות לתועלת ולמחיר של פעולה מלחמתית מבחינת איכות החיים של אנשים). אבחנה זאת אינה נובעת מההנחה שיש טעם (מעשי יסודי) מיוחד בעד עצם גילוי האמת (של כל עובדה) באמצעות ביטויים בלבד. בדומה, ככל

4 המקור המוכר ביותר של טענה זאת הוא JOHN STUART MILL, ON LIBERTY (1859)

5 להנחה שיש ייחוד כזה, ראו, למשל, Kent Greenawalt, *Free Speech*, 89 COLUMBIA LAW REVIEW 119-155, 120 (1989); Leslie Kendrick, *Justifications*, 45 PHILOSOPHY & PUBLIC AFFAIRS 87-117, 91-92 (2017). לביקורת על ההנחה האמורה, ראו Frederick Schauer, *Must Speech Be Special?*, 78 NORTHWESTERN UNIVERSITY LAW REVIEW 1284-1306 (1983); Larry Alexander, *Is Freedom of Expression a Universal Right?* 50 SAN DIEGO LAW REVIEW, 707-720 (2013)

6 כלומר, הטעמים במובן המדויק, הטעמים הבסיסיים ביותר שאינם נגזרים מטעמים אחרים, בסיסיים יותר.

שיש ממש בטענה המקובלת שנדרשים טעמים חזקים יותר כדי להצדיק הגבלה של ביטויים בהשוואה להגבלה של סוגים אחרים של פעולות,⁷ סביר יותר שטעמים חזקים יותר כאלה נדרשים עקב ההבדלים ביישום של אותם טעמים יסודיים, ולא בגלל הבדל בטעמים היסודיים עצמם. למשל, לעיתים הטעם נגד הגבלת ביטוי מסוים, או סוג מסוים של ביטויים, בנסיבות מסוימות, חזק במיוחד בגלל התרומה של ביטויים כאלה לגילוי עובדות חשובות או להשגת מטרה אחרת שיש לה ערך. אבל לא כל ביטוי הוא בעל תרומה כזאת, וגם מבחינה זו אין הבדל עקרוני בין ביטויים לפעולות אחרות. לבסוף, הקושי הנובע מחוסר הוודאות בדבר העובדות הרלוונטיות עשוי להיות לעיתים משמעותי במיוחד באשר לביטויים, למשל, משום שלעיתים קרובות ההשפעה של ביטויים עקיפה יותר בהשוואה לסוגים אחרים של פעולות, שכן היא תלויה בתגובה של אנשים לביטוי. אולם גם קושי זה אינו מיוחד לביטויים, והוא עשוי להיות משמעותי גם לפעולות אחרות.

כאשר בוחנים את היחס בין הראוי למותר יש להבחין בין שני מובנים שבהם ביטוי (או כל פעולה אחרת) יכול להיות מותר. במובן הראשון, ביטוי מותר אם הוא אינו פעולה פסולה (אסורה) מבחינה מוסרית. במובן השני, ביטוי מותר אם לא ראוי (או אסור) להגיב כלפיו בדרכים שליליות מסוימות, למשל, למנוע אותו בכוח או להעניש בגינו (בין היתר, אם כי לא רק, באמצעות המשפט). ביטוי יכול להיות מותר במובן הראשון אבל לא במובן השני (התגובתי) ולהפך. מצד אחד, עשוי להיות טעם בעד מניעת ביטוי אף על פי שהוא מותר מוסרית – במיוחד אם ביטוי זה אינו ראוי, למשל, משום שהתוצאות שלו אינן אופטימליות. מצד שני, ייתכן טעם נגד מניעת ביטוי פסול, לדוגמה, אם מניעה מחייבת ויתור על פעולות אחרות, חשובות יותר (למשל, מניעת ביטויים אחרים שיש להם תוצאות רעות יותר). לפי עמדה מקובלת, יש בכל זאת קשר בין שני המובנים האמורים. לפי גרסה אחת של העמדה הזאת, אם ביטוי הוא מותר מוסרית (במובן הראשון), זהו טעם בעד התרת הביטוי במובן השני, למשל, טעם נגד מניעת הביטוי או ענישה בגינו. ולפי גרסה אחרת, יש טעם בעד מניעת ביטוי שהוא אסור מוסרית. כפי

7 לדיון ביקורתי בטענה זאת, ראו, למשל, Alexander Brown, *The Free Speech Principle: A Topography*, *CANADIAN JOURNAL OF LAW & JURISPRUDENCE* (forthcoming)

שאסביר בהמשך, אני חושב שעמדות אלו שגויות, אבל בשלב זה חשוב לשים לב לכך שגם אם הן נכונות, הן מתיישבות עם הטענות בשתי הפסקאות הקודמות בדבר ההבחנה בין הראוי למותר.

המובן הראשון (מותר במובן של פעולה שאינה פסולה) בסיסי יותר מהמובן השני (התגובתי, המתייחס לפעולה שאין למנוע אותה או להעניש בגינה, למשל) מבחינה חשובה אחת לפחות: התשובה לשאלה אם פעולה היא מותרת במובן השני (התגובתי) נגזרת ממאזן הטעמים לגבי פעולה אחרת – הפעולה המגיבה, למשל, הפעולה של מניעת הפעולה הראשונה (למשל, הביטוי) או הפעולה של ענישת מבצע הפעולה (המתבטא). פעולה מותרת במובן התגובתי אם הטעמים נגד מניעת הפעולה הראשונה או נגד ענישת מבצע הפעולה הראשונה גוברים על הטעמים בעד המניעה או הענישה. זה המצב, למשל, כאשר עלות המניעה גבוהה מדי, לרוגמה, כאשר מניעה מחייבת ויתור על פעולה אחרת, חשובה יותר.⁸ מבחינה זו, המובן השני מעניין פחות, שכן הוא נגזר מהמובן הראשון.

אולם המובן הראשון שנוי במחלוקת. עמדה מקובלת כוללת קטגוריה מרכזית של פעולות שמוגדרות מותרות, נוסף על קטגוריה של פעולות שהן בגדר חובה או אסורות.⁹ העמדה הזאת כוללת בקטגוריה של המותר לא רק פעולות שהן מותרות כי הן אופטימליות, אלא גם פעולות שהן מותרות אף שאינן אופטימליות. עמדה זו מבחינה אפוא הבחנה חדה בין פעולות מותרות לפעולות ראויות.¹⁰ לעומת זאת, לפי עמדות אחרות הקטגוריה של פעולות מותרות אינה קטגוריה יסודית. לפי עמדה משפיעה אחת (לרבות הגרסה הסטנדרטית של תוצאתנות), יש תמיד חובה לעשות את הפעולה האופטימלית, וכל שאר הפעולות אסורות. לפי העמדה

8 כאמור, לפי עמדה אחת, המובן השני נגזר מהראשון. לפי עמדה זו, יש טעם בעד מחן היתר לפעולה במובן השני של מניעת הפעולה אם היא מותרת במובן הראשון. אף כי טענה ספציפית זו שגויה לדעתי, כל מסקנה בדבר היתר במובן השני נגזרת מטעמים אחרים.

9 אלו הם שני צדדים של אותו מטבע: אם פעולה היא חובה, אסור לעשות את כל הפעולות האחרות, ואם פעולה אסורה, חובה שלא לעשות אותה.

10 בחוק הקטגוריה של המותר מבחינים לעיתים בין פעולות "טובות" (פעולות שהן "מעבר לחובה" או supererogatory) לפעולות "רעות" (suberogatory). אולם מכיוון ששני סוגי הפעולות האלה כוללים גם פעולות שאינן אופטימליות, מצד אחד, אבל גם אינן עולות כדי הפרת חובה (או איסור), מצד שני, הבחנה זאת אינה חדה.

הזאת, הפעולות המותרות היחידות הן הפעולות הטובות ביותר, שחובה לעשות, כלומר, אין קטגוריה עצמאית של פעולות מותרות. עמדה נוספת היא רדיקלית יותר מבחינה אחת: היא דוחה לא רק את הקטגוריה של פעולות מותרות אלא גם את הקטגוריה של פעולות אסורות או פעולות שהן בגדר חובה. עמדה זו מדרגת פעולות – מהטובה ביותר לגרועה ביותר, והדירוג כולל גם זיהוי המידה שבה פעולה היא טובה יותר או פחות – בלי לסווג את הפעולות לפי קטגוריות כמו חובה, איסור או היתר.¹¹ הטיעון המרכזי בעד העמדה הזאת הוא שקטגוריות כאלה הן או מיותרות או מייחסות חשיבות לעובדות שהן חסרות חשיבות. הן מיותרות אם הן לא מוסיפות מידע חדש, למשל, אם הסיווג של פעולה כחובה משקף רק את הטענה שהיא הפעולה הטובה ביותר. הן מייחסות חשיבות לעובדות שהן חסרות חשיבות ככל שהן חורגות מהדירוג של פעולות לפי מידת התאמתן למאזן הטעמים, למשל, אם הסיווג של פעולה כחובה משקף טענה חזקה יותר החורגת מהצבעה על כך שהיא הפעולה הטובה ביותר. טענה כזאת נותנת ביטוי לעובדה חסרת חשיבות שההבדל בין הפעולה הטובה ביותר לפעולה השנייה בטיבה עשוי להיות קטן מאוד, והבדל קטן זה כבר בא לידי ביטוי בדירוג של הפעולה הטובה ביותר (קצת) מעל הפעולה השנייה בטיבה. הבחנה חדה יותר בין הפעולה הטובה ביותר (שלפי העמדה המקובלת היא בגדר חובה) לפעולה השנייה בטיבה (שהיא בגדר הפרת חובה, כלומר, פעולה אסורה, לפי העמדה האמורה) לא משקפת הבדל בעל חשיבות. (לעומת זאת, ההבדל בין הפעולה השנייה בטיבה לפעולה הגרועה ביותר עשוי להיות עצום. בהתאם, הסיווג של הפעולה השנייה בטיבה והפעולה הגרועה ביותר יחד, במסגרת הקטגוריה של פעולות אסורות, הוא מטעה).

המחלוקת הזאת, בדבר קיומה של קטגוריה של היתר מוסרי, מחדדת את העובדה שהקטגוריה של הראוי נפרדת מהקטגוריה של המותר. ואכן, הקטגוריה של הראוי חשובה גם לפי תפיסות הדוחות את הקטגוריה של המותר. אולם גם אם נניח שפעולה מסוימת מותרת (מבחינה מוסרית), ההיתר בעצמו אינו טעם בעד השמעת הביטוי. נקודה זו מתחדדת כאשר בוחנים טיעונים מקובלים בעד היתר לעשות פעולות שאינן ראויות (כלומר, פעולות שאינן אופטימליות ואינן קרובות להיות אופטימליות). טיעונים כאלה מסתמכים לעיתים קרובות על הטענה שמותר

11 לגרסה אחת של עמדה זאת, ראו ALASTAIR NORCROSS, *MORALITY BY DEGREES: REASONS WITHOUT DEMANDS* (2020)

לאנשים להעדיף את האינטרסים או את ההעדפות שלהם על פני האינטרסים וההעדפות של אחרים גם אם הם חשובים פחות (לפי גרסאות שכיחות של טענה זו, ההיתר להעדפה אישית אינו בלתי מוגבל אבל הוא משמעותי). גם אם טענה שנויה במחלוקת זו נכונה, לא נובע ממנה, כמובן, שראוי לעשות כן.

הראוי והחוקי (המותר מבחינה משפטית)

בניגוד לקטגוריה של היתר מוסרי, אין מחלוקת שתיתכן, ובפועל יש, קטגוריה של היתר משפטי, בצד הקטגוריות של חובה משפטית ושל איסור משפטי.¹² גם הקטגוריה של היתר משפטי שונה

מהקטגוריה של הראוי (מוסרית), אבל ההבדלים אחרים. כמו כן, עולות בהקשר זה טענות בדבר הקשרים שבין מה שמותר מבחינה מוסרית בלי קשר למשפט, לבין מה שראוי (מוסרית) להיות מותר מבחינה משפטית.

הטעמים בעד ונגד ביטויים עשויים להיות גם טעמים בעד או נגד איסור (או היתר) משפטי על ביטויים. למשל, העובדה שביטוי עלול להוביל לפגיעה (בלתי מוצדקת) באנשים היא טעם נגד השמעתו וגם טעם בעד איסור משפטי עליו. אולם, עשויים להיות גם הבדלים בין מה שיש טעם לומר, ומה שראוי לומר בחשבון כולל, מצד אחד, לבין מה שיש טעם להתיר או לאסור מבחינה משפטית ומה שראוי להתיר או לאסור בחשבון כולל, מצד שני (לרבות הבדלים שאינם נוגעים לשאלה מה מותר מוסרית). הבדל אחד נובע מכך שלעיתים קרובות יש עלות מוסרית להסדר משפטי, ובמיוחד לאכיפה של הסדר כזה. לנוכח העלות האמורה, ייתכן, למשל, שיהיה ראוי לאסור רק על ביטויים שיגרמו פגיעה (בלתי מוצדקת) משמעותית באנשים, או שההסתברות שהם יוליוכו לפגיעה כזאת חוצה רף מסוים. אולם לא נובע מכך שראוי להשמיע כל ביטוי שאינו מפר איסורים משפטיים כאלה. גם ביטוי שיפגע פגיעה קלה באדם, או שיוצר הסתברות שאינה חוצה את הרף האסור משפטית, עשוי להיות פסול, לדוגמה, אם אין טעם חזק מספיק בעד השמעה של הביטוי.

12 לעומת זאת, ככל שיש מובנים שבהם יש קטגוריה של פעולות שראוי, אך לא חובה, לבצע מבחינה משפטית, הם שונים מהמובן הרגיל של הקטגוריה של פעולות שהן ראויות מבחינה מוסרית. ראו בהקשר זה את הדיון בפסקה השלישית בסעיף זה.

הקשר וההבדל בין מה שראוי מוסרית בלי קשר למשפט לבין מה שראוי להתיר משפטית באים לידי ביטוי גם בכיוון השני – של טעמים בעד ביטויים וטעמים בעד היתור משפטי להתבטא. טעם אחד בעד היתור משפטי להשמעת ביטויים (מסוימים) הוא שהיתור כזה עשוי לעודד השמעה של ביטויים שראוי להשמיע. העובדה שביטוי מותר משפטית אינה בפני עצמה טעם בעד השמעת הביטוי, אבל היא עשויה לעודד זאת, ראשית, כי היא מסירה את החשש של תגובה משפטית שלילית, ושנית, כי יש החושבים שיש טעם נגד עצם ההפרה של איסור משפטי.¹³ כמובן, ככל שיש טעם בעד עידוד השמעה של ביטויים מסוימים, אפשר לשקול חלופות נוספות, מעבר להיתור משפטי. אולם, לעיתים יש טעמים חזקים נגד הסדרים משפטיים מסוגים אחרים, למשל, חובה משפטית להתבטא בצורה מסוימת (בין היתר, כי התשובה לשאלה מה ראוי לומר רגישה מאוד לנסיבות, וכי ביטוי שהדובר אינו מאמין בנכונותו הוא לרוב לא משכנע). לכן, ככל שאמצעים משפטיים שמטרתם היא עידוד של ביטויים מסוימים חורגים מעבר להיתור להתבטא, הם לרוב אמצעים עקיפים יותר, כגון הקמת גופי שידור ציבורי, או בשלב מוקדם יותר, עידוד רכישת השכלה.

יש כמובן מחלוקות בעניין פרטי התשובה לשאלות מהן בדיוק התועלת והעלות של הסדרים משפטיים שונים (מחלוקות הנובעות מתפיסות שונות בשאלה הכללית למה יש חשיבות מוסרית). לדוגמה, יש מחלוקות בשאלת העלות המוסרית של פגיעה בחירות או באוטונומיה של אנשים, הכרוכה לעיתים בקביעת איסור משפטי או באכיפה שלו. כמו כן, יש מחלוקת בשאלות למה, מתי וכמה ראוי שקובעי ואוכפי הכללים המשפטיים יבחינו בין ביטויים שונים לנוכח תוכנם או לנוכח התוצאות שלהם. אבל לפי כל תשובה סבירה ומקובלת לשאלות האלה, ההבדל בין מה שראוי לומר למה שראוי להתיר מבחינה משפטית הוא לעיתים משמעותי מאוד, שכן ברור כאמור שלא כל טעם נגד איסור משפטי על ביטוי הוא טעם בעד השמעת הביטוי. לנוכח המחיר של הסדרה משפטית, ראוי לעיתים קרובות להתיר מגוון רחב מאוד של ביטויים, שיש ביניהם הבדלים גדולים מבחינת השאלה עד כמה ראוי להשמיעם.

13 לעניין זה, אין חשיבות לשאלה, שאני דן בה בהמשך, אם הנחה זו מוצדקת או לא.

כאמור, היתר משפטי להתבטא בדרך מסוימת, גם אם הוא מוצדק, אינו, בפני עצמו, טעם בעד התבטאות כזאת. אבל הטענה המקובלת שיש לציית לדין, מוליכה לכאורה למסקנה שאיסור משפטי על ביטוי הוא, בפני עצמו (כלומר, גם בלי קשר לשאלה אם הוא נאכף), טעם נגד השמעת הביטוי. אולם, למעשה, כל הטיעונים הסבירים והמוכרים בעד ציות לדין אינם מצביעים על טעמים בעד ציות לדין בשל עצם העובדה שמדובר בדין, אלא בגלל מאפיין נוסף שנלווה, לפעמים, לדין, למשל, שלעיתים ציות לדין מוליך לתוצאות טובות, או שאי-ציות לדין, בתנאים מסוימים, כרוך בחוסר הגינות במובן מסוים.¹⁴

מחלוקת אחרת נוגעת לקשר בין השאלה מה מותר (ומה אסור) מבחינה מוסרית, לשאלה מה ראוי להתיר מבחינה משפטית. לפי כמה עמדות, יש קשר בין המעמד המוסרי של פעולות להסדר המשפטי הראוי בעניינן. למשל, לפי עמדה אחת, יש טעם בעד איסור משפטי על פעולה שהיא אסורה מוסרית; ולפי עמדה אחרת, יש טעם (חזק) נגד איסור משפטי על פעולה שהיא מותרת מוסרית (כלומר, לפי עמדה זו חובה משפטית מותנית בחובה מוסרית). במקום אחר טענתי כי העמדות האלה אינן משכנעות אם שמים לב להבחנות בין המעמד המוסרי של פעולות (לרבות אם הן מותרות או אסורות מבחינה מוסרית), המעמד המוסרי של מצבי עניינים (עד כמה הם טובים או רעים), והמעמד המוסרי של אנשים (עד כמה הם ראויים לשבח או לגנאי). אומנם המעמד המוסרי של מצבי עניינים ושל אנשים חשוב בפני עצמו מבחינת התגובה המשפטית הראויה, אולם המעמד המוסרי של פעולות אינו בפני עצמו טעם בעד תגובה משפטית מסוימת.¹⁵ בצד המחלוקת האמורה, חשוב להדגיש כאן כי אם פעולה היא מותרת אבל לא אופטימלית, יש טעם בעד שימוש במשפט כדי למנוע אותה, או לכל הפחות שלא לעודד אותה.

14 הטיעון הראשון אינו שנוי במחלוקת באופן כללי, ואילו השני – כן. לשני מאמרים משפיעים המציגים טיעון כזה, ראו, H. L. A. Hart, *Are There Any Natural Rights?*, 64 THE PHILOSOPHICAL REVIEW, 175–191 (1955); John Rawls, *Legal Obligation and the Duty of Fair Play*, in *LAW AND PHILOSOPHY*, 3–18 (Sidney Hook ed. 1964).

15 בטענות האלה אני דן בהרחבה במאמרים האלה: Re'em Segev, *Should We Prevent Deontological Wrongdoing?*, 173 PHILOSOPHICAL STUDIES, 2049–2068 (2016); Re'em Segev, *Actions, Agents, and Consequences*, 42 CRIMINAL JUSTICE ETHICS, 99–132 (2023).

כך, למשל, יש טעם בעד הסדרים משפטיים המעוררים אנשים להתנהג בדרכים ראויות גם אם מותר להם, מבחינה מוסרית, לפעול בדרכים ראויות פחות.

ביטויים על מלחמות ובזמן מלחמות

המקרה של ביטויים על מלחמות ובזמן מלחמות ממחיש את חשיבות ההבחנה בין הראוי למותר, ואת החשיבות של שימת דגש רב יותר על

הקטגוריה הראשונה, של הראוי. מאפיין אחד של הדוגמה הזאת הוא העובדה שדיון מקיף באופן ניהול מלחמה הוא לעיתים קרובות חשוב במיוחד לנוכח העלות הגבוהה של מלחמה. מאפיין אחר קשור לאופי הדיון בנושאים כאלה בפועל. נראה כי לעיתים קרובות הסכנה של מחסור בביטוי ראוי משמעותית במיוחד, גם אם מותר (מוסרית ומשפטית) להשמיע את הביטויים הרלוונטיים. כך, למשל, יש לעיתים קרובות מגמה של הצגת אותן העמדות, לרוב העמדות המקובלות בקרב שומעי הביטוי, שוב ושוב, אף שהטעמים בעד השמעת ביטויים כאלה הם לרוב חלשים (בין היתר לנוכח העובדה שהם מוכרים). לעומת זאת, לעיתים קרובות מתנהל דיון מוגבל מאוד בעמדות אחרות, לרבות בעמדות שיש להן תמיכה רבה בקרב קבוצות אחרות אבל לא בקרב שומעי הביטוי, אף על פי שיש לעיתים קרובות טעמים חזקים בעד דיון כזה, בהיותו אמצעי לבירור המחלוקת.¹⁶ אומנם, לעיתים יש טעמים בעד הצגת עמדות מקובלות או בעד הימנעות מדיון בעמדות לא מקובלות. למשל, דובר המציג עמדות כאלה עשוי לזכות בפחות תשומת לב וכך לאבד חלק מאפשרות ההשפעה של הביטוי. אבל לרוב יש, כאמור, טעמים חזקים גם בעד הצגת עמדות מוכרות פחות, ונראה כי לעיתים קרובות ניתן משקל רב מדי לטעמים מהסוג הראשון ומועט מדי לטעמים מהסוג השני.

היכולת לעודד ביטויים ראויים באמצעות המשפט במצבים כאלה – מוגבלת. כאמור, יש לעיתים טעמים חזקים נגד חובה משפטית להתבטא בדרך מסוימת.

16 השוו גם לדיון של פרופ' מירי גור אריה בחופעה של "פאניקה מוסרית" בהקשר זה, מירי גור אריה "הגבלות פליליות על ביטוי בעת מלחמה" בלוג המרצים למשפטים באוניברסיטה העברית (24.3.2024).

יתר על כן, קשה לצפות מאנשים להציג עמדות שהם אינם חושבים שהן נכונות או מועילות, ועוד פחות – עמדות שנראות להן מזיקות, או עמדות שהשמעתן עלולה להזיק למתבטאת או למי שנותנת במה לביטוי. עם זאת, לעיתים קרובות אפשר לעודד מתן במה לעמדות המציגות ביקורת על עמדות מקובלות, גם אם מי שמעודד או נותן במה לביטויים הרלוונטיים אינו מסכים עם תוכן הביקורת. כמובן, לא תמיד ראוי לתת במה לעמדה שנראית מופרכת לדוברת או למי שמעודדת את הביטוי. אבל לעיתים יש טעמים בעד מתן במה גם לעמדות כאלה, במיוחד אם מדובר בעמדות מקובלות מאוד במקומות אחרים. טעם אחד מסוג זה הוא ההסתברות שהעמדה הרלוונטית נכונה אף על פי שהיא נראית שגויה לדוברת או למי שמעודדת את הביטוי. השאלה מתי העובדה שאנשים רבים אינם מסכימים עימך (בשאלה עובדתית או מוסרית) היא טעם לשקול מחדש את עמדתך היא מורכבת,¹⁷ אבל בתנאים מסוימים סביר שיש טעם כזה. טעם נוסף מסוג זה, מעבר לאפשרות שהעמדה העומדת על הפרק נכונה, הוא שלעיתים חשוב להכיר עמדה מקובלת גם אם היא שגויה, למשל, משום שהיא עשויה להשפיע על הדרך שבה מי שמאמינים שהעמדה נכונה יתנהגו. בחשבון כולל, טעמים אלו עשויים לעיתים להיות מכריעים, במיוחד אם יש פער משמעותי בין העמדות המקובלות בקרב ציבור מסוים לעמדות המקובלות בקרב ציבורים אחרים.

17 לסקירה ראו Cailin O'Connor, Sanford Goldberg & Alvin Goldman, *Social Epistemology*, in *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Section 3.2. (Edward N. Zalta & Uri Nodelman eds., 2024)

תעמולה - כלי מגביל ביטוי

שניר קליין

מבוא

עם עלייתם של המשטרים הפופוליסטיים של המאה ה-21, ובייחוד לאחר בחירתו של דונלד טראמפ לנשיאות ארצות הברית, נהפכה התעמולה למושג מרכזי בשיח הפוליטי והפילוסופי. המושג תעמולה עצמו, ומושגים נוספים, כמו פייק ניוז ותאוריות קונספירציה, מצביעים על מפנה אפיסטמי חשוב שחל בתאוריה הפוליטית. במסגרת מפנה זה חלק ניכר מהניתוח של תופעות פוליטיות מוקדש לדרך הלקויה שבה אזרחים מגבשים האַמְנוֹת.¹

1 האַמְנָה היא הקבלה שהיגד או טענה הם נכונים או אמיתיים. מדובר במונח מתחום תורת ההכרה, שבמסגרתו עוסקים, בין היתר, בשאלה כיצד ניתן לקבוע שהאמנה היא מוצדקת. שאלה מרכזית בתחום היא כיצד על בני אדם לאמץ האמנות. תעמולה נחשבת אמצעי שכנוע הגורם לאימוץ האמנות באופן לא מוצדק.

חלק מהמחקר העוסק בפופוליזם יוצא מנקודת הנחה שהצבעה לתנועות פופוליסטיות אינה רציונלית ואותה יש להסביר. הנחת היסוד הזאת מבוססת על ההערכה שלא רק שמנהיגים פופוליסטיים אינם פועלים על פי המדיניות שעל בסיסה נבחרו ופוגעים בזכויותיהם וברווחתם של מצביעיהם, אלא שפעמים רבות הם גם אינם מנהיגים טובים מספיק, ואינם מצליחים לקיים את ההבטחות שהם אכן מנסים לקיים.

התעמולה אינה תופעה חדשה, וימיה כימי הפוליטיקה. עדויות לתעמולה אפשר למצוא כבר בכתבי אפלטון וביחסו הצונן לסופיסטים.² מקורה של המילה "פרופגנדה" בתעמולה של הכנסייה הקתולית. תעמולה נחשבה כלי חיובי או שלילי בתקופות שונות בהיסטוריה, והעסיקה פילוסופים מאסכולות שונות במאה ה-20 שביקשו להסביר את הטוטליטריזם ואת הכוח הדכאני של מבנים חברתיים ואידאולוגיות.³

גם בפוליטיקה הישראלית העיסוק בתעמולה הוא חלק מרכזי מביקורת השלטון ושיטותיו. נראה שאין דרך להשתתף בשיח הציבורי הישראלי היום בלי להיתקל בביטוי "מכונת הרעל" - הכינוי שנתנו מבקרי הממשלה הנוכחית למערך הפצת המסרים שלה. "רעל" הוא ביטוי כללי, וקשה להבין מה בדיוק טוענים מי שמשתמשים בו ש"המכונה" עושה (מלבד נזק). הכוונה יכולה להיות הפצת שקרים, הסתה, זריעת פילוג או כולן יחד. לעומת זאת, תוכנית רשת של מתנגדי הממשלה קראה לעצמה "מכונת האמת", כדי להדגיש שבניגוד למכונת התעמולה הממשלתית המפיצה רעל היא מפיצה אמת. לטענתי, הפצת שקרים וניסיון לשנות האמנות של הציבור באופן לא רציונלי הם תיאור חלקי ולוקה בלבד של תופעת התעמולה.

במאמר זה אבקש לטעון שאפקט מרכזי של תעמולה, שלא זכה לדיון מספק בספרות האנליטית, הוא היכולת שלה לעצב את גבולות השיח באמצעים

2 לדיון בכך ובביקורת על האדרת אפלטון אל מול הסופיסטים בתפיסת השיח הליברלית, ראו ננה אריאל "בחזרה לסופיסטים" תיאוריה וביקורת 61 (2025).

3 חנה ארנדט יסודות הטוטליטריות (עידית זרטל מתרגמת, הקיבוץ המאוחד 2009); NOAM CHOMSKY & EDWARD S. HERMAN, MANUFACTURING CONSENT (Vintage, 1995); JACQUES ELLUL, PROPAGANDA: THE FORMATION OF MEN'S ATTITUDES (Knopf, 1965)

לא כופים, ובכך להגביל את חופש הביטוי של המשתתפים במרחב הציבורי. התעמולה אינה רק כלי לשינוי האמנות באופן לא רציונלי, כפי שהיא מתוארת בפילוסופיה האנליטית, אלא בראש ובראשונה מנגנון לעיצוב מערך ההסכמות והתוכן המשותף העומד בבסיס השיח הציבורי.

לטענתי, תעמולה מבקשת להשפיע על הבסיס המשותף (common ground), ולהדיר ביטויים ואפשרויות פעולה מן השיח ומן הספרה הפוליטית. התעמולה יוצרת קבוצות הפועלות סביב בסיס משותף ומצמידה מחיר כבד למי שמבקש לערער אותו. היא חוסמת אופציות פעולה וחשיבה, אך היא עושה זאת בדרך שונה מהדרך שבה הגישה האפיסטמית, שעליה ארחיב בהמשך, מתארת את פעולתה.

המשגת ההיכט הזה של תעמולה חשובה במיוחד לנוכח משטרים החווים נסיגה דמוקרטית בהובלת מנהיגות פופוליסטית, משטרים היוצרים מה שאפשר לכנות "דמוקרטיה חלולה" – מערכת שבה חופש הביטוי אומנם מוגן פורמלית, אך הביטוי והשיח הציבורי מרוקנים מתוכן בעקבות מנגנוני השיח שהתעמולה מייצרת.⁴ בחינה קצרה (ולא ממצה) של השיח הישראלי בזמן מלחמה תדגים את הטענות האלה.

הגישה האפיסטמית והביקורת עליה

הניתוח הפילוסופי העכשווי של תעמולה מושפע עמוקות מספרו של ג'ייסון סטנלי *How Propaganda Works* שפורסם ב-2015.⁵ סטנלי,

נציגה המובהק של גישה הבוחנת תעמולה בכלים אפיסטמיים, מתמקד בתעמולה בחברה דמוקרטית ובסוג מסוים שלה שהוא מכנה "תעמולה חתרנית". לפי

4 אסף שרון "זו לא בדיוק דיקטטורה. ישראל צועדת למשטר מסוג חדש: דמוקרטיה חלולה" הארץ 10.5.2023; עמיר פוקס "דמוקרטיה חלולה" וההגנות מפניה במשטר פרלמנטרי" אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה (9.3.2020); Nancy Bermeo, *On Democratic Backsliding*, 27 J. DEMOCRACY 5 (2016); STEVEN LEVITSKY & DANIEL ZIBLAT, *How Democracies Die* (Crown 2018)

JASON STANLEY, *How Propaganda Works* (Random House 2015) 5

הגדרתו, "תעמולה חתרנית" היא "תרומה לשיח הציבורי המוצגת כהתגלמות אידיאלים פוליטיים מסוימים, אך למעשה היא שוחקת אידיאל פוליטי השייך לאותה משפחה" (התרגום שלי, ש"ק). דוגמה שסטנלי מביא היא השימוש במושג "רווחה" בשיח האמריקאי. מושג זה נשמע ניטרלי, אך השימוש בו בארצות הברית משנות ה-80 ועד היום מבקש למעשה להסתיר טענות גזעניות ששחורים עניים מבחירה או עקב עצלנות. השימוש המניפולטיבי במושג שנחשב ערך חיובי כדי לחתור תחת ערכים חיוביים אחרים הוא מאפיין מרכזי של תעמולה חתרנית.

סטנלי מונה כמה מאפיינים בסיסיים של תעמולה שאינם ברורים מאליהם. ראשית, תעמולה אינה חייבת להיות שקרית. הטענה "יש מוסלמים בארצות הברית" היא טענה אמיתית אך בהקשר מסוים היא יכולה להיות תעמולה – אם היא מעבירה מסר מסוים המבוסס על אידאולוגיה פגומה. נוסף על כך, הסוכן המפיץ תעמולה יכול להיות כן. סטנלי מביא לדוגמה את הניתוח של קלמפרר לתעמולה הנאצית, ובו הטענה שהיטלר האמין בתעמולה האנטישמית שהפיץ.

סטנלי מסביר את האפקט של תעמולה בעזרת שלושה מושגים מרכזיים:

טבירות (Reasonableness) "סבירות" (reasonableness) – בדרישה להעניק כבוד שווה לכל האנשים שמדיניות מסוימת משפיעה עליהם ולהתחשב גם בנקודת מבטם. בחברה ליברלית תעמולה מבקשת להשתמש בטיעונים שיכולים להיות רציונליים כדי לפגוע בסבירות, לגרום לאחר שלא להתחשב בקבוצות מסוימות ולמנוע חשיבה על הסוגיה מנקודת מבטן. דוגמה שסטנלי מביא היא השימוש בפרד שנוצר אחרי 11 בספטמבר כדי לקבע את התפיסה שהמוסלמים הם אוכלוסייה שאינה ראויה לכבוד, ושנקודת מבטה אינה מובאת בחשבון בדיון על יציאה למלחמה.

שפה - תכניזם של שוליות
סטנלי מסביר שתעמולה פועלת באמצעות המנגנון "תוכן שאינו הנושא" (not-at-issue)

content). כאשר מועמד פוליטי אומר "יש בינינו יהודים", הוא מעביר גם "תוכן שהוא הנושא" (at-issue content) – שנמצאים בינינו יהודים, תוכן שאינו שנוי במחלוקת, אך בה בעת הוא מעביר "תוכן שאינו הנושא" – שיהודים הם אויב שחדר לתוכנו.

סטנלי טוען שחלק מהעבודה שתעמולה עושה היא לחבר "תוכן שאינו הנושא", שמעביר מסרים לא לגיטימיים (למשל גזעניים) למילים שה"תוכן שהוא הנושא" שלהן הוא לגיטימי. דוגמה לכך היא הצמדת מסרים גזעניים למילה "רווחה" באמצעות שידור תמונות של שכונות שחורות בדיווחים על תוכניות רווחה.

אידאולוגיה
פגומה
לפי סטנלי, כוחה של התעמולה תלוי בכך שנמעניה מחזיקים באידאולוגיה פגומה. אידאולוגיה היא דרך חשיבה שדרכה בני אדם מפרשים את העולם, והיא נבנית על בסיס מבנים חברתיים ופוליטיים. אידאולוגיה פגומה גורמת ליחידים לפרש או לראות את העולם בדרך לא נכונה, ולדחות ראיות טובות העשויות לשנות את האמנותיהם. סטנלי טוען שרק חברה שבה אידאולוגיה פגומה נפוצה מספיק מאפשרת לאנשים שלא לשים לב לחוסר ההוגנות שבבסיס תעמולה.

למרות עומקו ותרומתו של ניתוח זה, המיקוד האפיסטמי של סטנלי מוגבל. הוא מתמקד בשאלה כיצד תעמולה משנה האמנות ומשפיעה על היכולת לחשוב חשיבה רציונלית, אך אינו נותן די משקל לאופן שבו היא מעצבת את המרחב הציבורי עצמו ואת גבולות השיח. מבקריו, ובראשם מיגן היסקה ואולופמי טאיו, טוענים שגישה זו לניתוח של תעמולה אינה נותנת את הדעת למקומה של תעמולה במרחב הפוליטי, ובמיוחד לתפקידה בעיצוב גבולות השיח הציבורי.

היסקה טוענת שסטנלי מציע אבחון לא מדויק של ההיבט שתעמולה מבקשת לשנות: לא רק את האמנות של מושאי התעמולה, אלא את הארגון הפוליטי

עצמו.⁶ היסקה מביאה שתי דוגמאות מרכזיות: הדוגמה הראשונה היא "תעמולה קשה" במשטרים טוטליטריים, כמו הטענה שהמנהיג העליון חכם, חזק, או שהמדינה טובה ומעודדת שגשוג. שקריה של התעמולה יכולים להיות שקופים לנמעניה בלי שהדבר יפגע באפקטיביות שלה, מכיוון שמטרתה של תעמולה זו היא להדגים את כוחו של המשטר או לזרוע פחד וכניעה בקרב מתנגדים אפשריים.⁷ הדוגמה השנייה היא "תעמולה באמצעות מעשה" – למשל, פעולות טרור וחבלה במפעלים שביצעו אנרכיסטים בתחילת המאה ה-20 כדי לחזק את האמונה של מעמד הפועלים ביכולת שלו להשפיע על גורלו. תעמולה באמצעות מעשה יכולה להיות רציונלית, מכיוון שהיא לא בהכרח מנסה ליצור האמנות שקריות, אלא להרחיב את טווח האפשרויות שהנמען מאמין שיש בידיו. היסקה, בהשראת חנה ארנדט, טוענת שתעמולה היא בראש ובראשונה תופעה פוליטית המתמקדת ביצירה ובהרס של קבוצות פוליטיות.

גם טאיינו אינו מצטמצם לגישה האפיסטמית ומציע גישה פרקטית המתמקדת בהשפעה של תעמולה על פעילות בחברה, ולא רק על האמנות.⁸ לטענתו, תעמולה פועלת בעיקר על "בסיס משותף" – על הנחות פרקטיות ציבוריות המקובלות על משתתפי השיח; היא משפיעה על מערך התמריצים – כלומר קובעת אילו דעות אפשר להביע ובאיזה מחיר; ופועלת דרך קביעת אג'נדה – היא מכוונת אנשים להתנהגות מסוימת, אך לאו דווקא באמצעות שינוי האמנותיהם.

תעמולה – משטור השיח והשפעתה על הדמוקרטיה

באמצעות שילוב הביקורות על הגישה האפיסטמית אפשר לגבש מסגרת תאורטית המתמקדת בתעמולה בהיותה מנגנון למשטור

Megan Hyska, *Propaganda, Irrationality, and Group Agency*, in THE ROUTLEDGE HANDBOOK OF POLITICAL EPISTEMOLOGY 226–235 (Michael Hannon & Jeroen de Ridder eds., Routledge 2021); Megan Hyska, *Against Irrationalism in the Theory of Propaganda*, 9 J. AM. PHIL. ASS'N 303 (2023)

Olúfémi O. Táíwò, *The Empire Has No Clothes*, 10 DISPUTATIO 305 (2018) 7

השיח. מסגרת זו רואה בתעמולה, בראש ובראשונה, כלי לעיצוב גבולות השיח, מעבר להשפעתה על האמנות פרטיות.

"הבסיס המשותף" הוא מכלול ההנחות שמשתתפי השיח מקבלים כמובנות מאליהן.⁹ תעמולה אינה רק משנה האמנות אלא גם מעצבת את הבסיס המשותף וקובעת מה יכול ומה לא יכול להיאמר בשיח הציבורי. עדי אופיר מתאר תופעה של "מונחים ממלאי מקום" – מילים שמשמעותן נחשבת מוכנת מאליה בשיח, אך שאלות על הגדרתן מאיימות על זרימת השיח.¹⁰ תעמולה ממלאת את השיח במונחים כאלה, הנושאים מטען נורמטיבי סמוי, וכל ניסיון לערער עליהם נתפס כהפרת כללי השיח. דוגמה לכך אפשר לראות בשיח העכשווי על תופעת הסרבנות בין מתנגדי ההפיכה המשטרית לתומכיה. הדיון המתמקד בשאלה אם הפסקת ההתנדרבות למילואים של מתנגדי ההפיכה המשטרית היא "סרבנות" הוא תוצר של תעמולה שהצליחה לגרום לכך שמוכן מאליה שסרבנות היא תופעה פסולה ואסורה, בכל מצב, ועל כן משתתף בשיח חייב להרחיק את עצמו ממנה ולא יכול לנסות להצדיק את השימוש בה.

בהמשך לכך, הפילוסופית קורה דיימונד מדברת על "חשיבה שירדה מהפסים" – סוג של חשיבה החורגת מעקרונות היסוד המאפשרים את השיח עצמו.¹¹ לדוגמה, לטענת דיימונד היא אינה יכולה לנהל שיח עם תומך עבדות, מכיוון שאם הוא מאמין שבני אדם יכולים להיות רכוש של אנשים אחרים אי אפשר לנהל שיח עם טענה זו או להפריך אותה. לטענתי, תעמולה מבקשת להפוך חשיבה ביקורתית מסוימת ל"חשיבה שירדה מהפסים", ובו בזמן לנרמל טענות שבעבר היו נחשבות לא לגיטימיות. בסעיף הבא אבקש להראות זאת בעזרת שתי דוגמאות מן השיח הישראלי. התעמולה פועלת בשיטתיות כדי להבטיח שדרכי חשיבה לגיטימיות, ואף הכרחיות לשיח, יוגדרו בלתי לגיטימיות וטענות שהיו מחוץ לשיח יוכנסו לתוכו.

9 Robert Stalnaker, *Common Ground*, 25 LINGUISTICS & PHIL. 701 (2002)

10 עדי אופיר "מושג" **מפתח** 4, 85 (2011).

11 Cora Diamond, *Truth in Ethics: Williams and Wiggins*, in **READING WITTGENSTEIN WITH ANSCOMBE, GOING ON TO ETHICS** 271 (2019)

על כן, תעמולה היא כלי מרכזי ביצירת מה שאפשר לכנות "דמוקרטיה חלולה" – מערכת פוליטית השומרת על מראית עין של דמוקרטיה, כולל זכויות פורמליות של חופש ביטוי, אך האפשרות שיש בה לאתגר את השלטון או את הנרטיב הדומיננטי מרוקנת מתוכן. במצב כזה צנזורה פורמלית כמעט שאינה נדרשת, שכן התעמולה יוצרת משטור עצמי של השיח. הדמוקרטיה החלולה היא מאפיין מרכזי של משטרים פופוליסטיים עכשוויים, שאינם מאופיינים בדיכוי גלוי אלא בשיטות עקיפות יותר של הגבלת הפלורליזם הפוליטי.

שלא כמו במסגרת של סטנלי, שבה קיומה של אידאולוגיה פגומה הוא תנאי לפעולת התעמולה, המסגרת המוצעת כאן מדגישה כיצד תעמולה יוצרת בעצמה את התנאים לפעולתה, כיצד היא מכוננת את האפשרות לתפקודה ולחיוזוק כוחה. כפי שארנדט מתארת, התעמולה היא תופעה של בניית עולם שסביבו נבנית תנועה.¹² התעמולה לא רק משתמשת בתנאים קיימים, אלא גם יוצרת משברים אפיסטמיים וחברתיים המאפשרים לה לפעול במלוא כוחה.

פרופגנדה בזמן מלחמה: המקרה הישראלי

עיתות מלחמה הן קרקע פורייה במיוחד לתעמולה הממשטר את השיח. במצבי חירום לאומיים השיח הציבורי נוטה להצטמצם, ופלורליזם של דעות נתפס כאיום על הלכידות ועל הביטחון הלאומי. לתעמולה בזמן מלחמה בישראל יש מאפיינים ייחודיים, שמקורם בהקשר המקומי של סכסוך המתמשך ובתחושת האיום הקיומי, אך גם בדפוסים אוניברסליים של משטור שיח בעת מלחמה. מלחמת עזה הנוכחית היא שלב קיצוני באלמות שמפעילה מדינת ישראל כלפי הפלסטינים. עשרות אלפי חפים מפשע נפגעו במלחמה, בהתקפות לא מידתיות, ובעקבות שמירה רופפת על הוראות פתיחה באש ומדיניות מכוונת להרס תשתית החיים ברצועה. יש חשיבות יתרה להבנת תפקידה של תעמולה ביצירת אקלים המאפשר את הפעולות האלה ובדיכוי ההתנגדות לאקלים הזה.

המאפיינים הבולטים של תעמולה בזמן מלחמה בישראל כוללים: דיכטומיה של "אנחנו והם"; הומוגניזציה של הקבוצות; דה-לגיטימציה של ביקורת; אימוץ שפה צבאית-ביטחונית; ואפקט "שקט, יורים" – דרישה להשתקת הדיון הציבורי בזמן הלחימה ורחייה של הדיון הביקורתי ל"אחרי המלחמה".

בחינה קרובה של התעמולה בישראל בזמן מלחמה מראה שתיאור המבוסס על שינוי האמנות באופן לא רציונלי בלבד הוא תיאור חסר. בישראל בזמן מלחמה התעמולה פועלת בעיקר ככלי לעיצוב גבולות השיח, להדרת קולות, עמדות ושחקנים מסוימים. הוצאת טענות מסוימות אל מחוץ לגדר מיידית את הצורך לדחותן.

אבקש להדגים זאת בקצרה באמצעות שני ביטויים רווחים: "אין חפים מפשע בעזה" ו"זכותה של ישראל להגן על עצמה". הביטוי הראשון מבקש להסיר את ההבחנה הבסיסית בין לוחמים לאזרחים, הבחנה המעוגנת בדיני החימה. התעמולה מבססת את הטענה הזאת באמצעות הכללות והסקות לא תקפות: החגיגות ב-7 באוקטובר, שימוש החמאס בבתי אזרחים, או מקרים שבהם אזרחים מעזה השתתפו בביזת יישובי עוטף עזה, הופכים את כל האזרחים ל"מעורבים". ההשלכה של ביטוי זה אינה רק שינוי האמנות, אלא חסימת האפשרות לנהל שיח הנוגע לדרישות הומניטריות, לסבלם של ילדים או לדרישת למידתיות. כל דיון בנוק אגבי נעשה בלתי אפשרי אם הנחת היסוד היא שאין חפים מפשע.

אפשר לבחון, למשל, את ההבדל בין השיח הציבורי שהתנהל בעקבות חיסול צלאח שחאדה בעזה ב-2002, שבו נהרגו גם 13 אזרחים, לבין השיח הנוכחי. בעבר הוביל האירוע לדיון ציבורי ער, להקמתה של ועדת בדיקה ממשלתית, ואף לסרבנות של טייסים. היום קריאה לפעולות דומות, ואף הטענה שפגיעה בבלתי מעורבים היא בעיה חמורה הדורשת דין וחשבון כלשהו, נחשבות "חשיבה שירדה מהפסים", ומי שמעלה אותם נרדף ומוקע.

הביטוי השני, "זכותה של ישראל להגן על עצמה", כמעט מובן מאליה מבחינה משפטית, אך בשיח הישראלי הוא נהפך לביטוי המחייב הסכמה עם כל פעולה צבאית של ישראל, ללא קשר להשלכותיה. ה"תוכן שאינו הנושא" של הביטוי הוא של ישראל זכות להגן על עצמה בכל דרך, ללא מגבלות. חזרה על המשפט הזה בתגובה לביקורת על מדיניות ישראל בעזה מבקשת למוטט את ההפרדה בין

צדקת היציאה למלחמה לבין צדקת הלחימה עצמה. ביטוי זה גם מבודד את הדיון ורואה ב־7 באוקטובר 2023 אירוע מנותק מהקשר היסטורי-פוליטי רחב יותר.

מי שמבקש להציב את האירועים בקונטקסט רחב יותר, למשל לדון בהקשר של הכיבוש המתמשך או בתנאי החיים בעזה לפני המלחמה, עלול להיות מואשם בהצדקת טרור או באנטישמיות. כך, דיונים שהיו חלק מהשיח הציבורי הלגיטימי בעבר הוצאו אל מחוץ לגדר השיח הלגיטימי.

מבט מחודש על חופש הביטוי

ההבנה שתעמולה היא משטור השיח חושפת סכנה עמוקה לדמוקרטיה, שאינה מתבטאת בהכרח בהגבלה פורמלית של חופש הביטוי.

במצב הזה, גם אם חוקי המדינה מגינים על חופש הביטוי, התעמולה יוצרת מציאות שבה ביטויים מסוימים גוררים מחיר חברתי כבד, עד כדי הוצאה מחוץ לשיח הלגיטימי.

"הדמוקרטיה החלולה" שתעמולה מסוג זה מייצרת מאופיינת בחופש ביטוי פורמלי בלי חופש ביטוי מהותי; בצנזורה עצמית; בהדרת קולות מהשיח הציבורי; ובאשליית פלורליזם – המערכת מציגה מגוון דעות מסוים, אך רק בתוך גבולות צרים שאינם מאתגרים את הנחות היסוד של השלטון.

פועל יוצא של אופן פעולה זה של תעמולה הוא מעגל של חיזוק עצמי. התעמולה קובעת את גבולות השיח הלגיטימי, מדירה בכך עמדות ביקורתיות, והדרה הזאת מחזקת את כוחה. לאורך זמן החשיבה הביקורתית עצמה נעשית בלתי אפשרית, שכן הבסיס המשותף נשחק עד כדי כך שאין אפשרות לערער עליו בלי לשלם מחיר אישי וחברתי כבד.

בחברות שבהן עיתונאים, אקדמאים ואזרחים חוששים להביע דעות ביקורתיות, לא בשל איסור פורמלי אלא בשל ההשלכות החברתיות והמקצועיות של הבעת הדעות האלה, הדמוקרטיה נפגעת פגיעה מהותית. מה שמתרחש אינו רק שינוי האמנות, אלא שינוי מבני של הספרה הציבורית עצמה.

סיכום

התעמולה אינה רק מנגנון לשינוי האמנות באופן לא רציונלי, אלא גם – ואולי בעיקר – מנגנון לעיצוב גבולות השיח. היא פועלת לא רק על רמת ההאמנות של הפרט אלא גם על הבסיס המשותף של השיח הציבורי, על ידי הפיכת עמדות מסוימות לבלתי לגיטימיות או ל"חשיבה שירדה מהפסים".

בחינה של השיח הישראלי בזמן המלחמה מראה כיצד תעמולה מצליחה להוציא אל מחוץ לגדר השיח עמדות שהיו חלק ממנו קודם לכן, כמו ההבחנה בין לוחמים לאזרחים והצורך לכחון את מידתיות הפעולות הצבאיות. ההצלחה, נדמה לי, עדיין אינה מוחלטת, כפי שמוכיחים קולות ביקורתיים ואמיצים הנלחמים להנכיח את הקורבנות ואת המחירים הכבדים של המלחמה הזאת.

הבנה זו של תעמולה מחייבת התמודדות שאינה מתמקדת רק בהיבט האפיסטמי או בשכנוע רציונלי, אלא בשיקום המרחב הציבורי עצמו. התנגדות לתעמולה דורשת יצירת קהילות שיח המבוססות על ערכים משותפים ומאפשרות לבטא עמדות ביקורטיות בלי לשלם על כך מחיר חברתי כבד.

הבעיה העיקרית שניתוח זה מעלה היא שתפיסות קלסיות של חופש ביטוי, לרבות תפיסות שיש בהן התייחסות לאפקט מצנן ולצורך לאפשר גיוון קולות באופן אקטיבי, מעלות פתרונות ברורים יחסית (גם אם לא מוסכמים), ואילו ניתוח זה של תעמולה מקשה על הטיפול בה באמצעים חוקתיים או רגולטוריים. אם התעמולה היא עיצוב שיח באופנים מתוחכמים, ולא רק השתקה כוחנית של עמדות, נראה שההצדקות להגבלתה והיכולת של רגולטורים ומשפטנים לזהותה מוגבלת עד בלתי אפשרית. שקרים והסתה ברורה קל יותר לזהות, ואפשר להגיע להסכמה שלאחר זיהוין יש לטפל בהם (גם אם מובן שאין הסכמה על מידת ההתערבות, על הביטויים שיש לטפל בהם ועוד). ואולם, כאשר מדובר ביכולת של שחקנים לעצב את מסגרת השיח, קשה להבין מהי ההתערבות הלגיטימית של מדינה בכך, גם אם ההשלכות על חופש הביטוי ועל האפשרות לקיים מרחב ציבורי שבו השיח פתוח ומשגשג הרסניות יותר.

ההבנה שתעמולה אינה עוסקת רק בשינוי האמנות הופכת כל כלי האמור להתמודד עם ההשפעה שלה, כמו רגולטור תוכני או תביעות לשון הרע, לכלי עקר שאינו מאפשר מאבק בתופעה. מסקנה אפשרית מכך היא שתעמולה היא תופעה

פוליטית בעיקרה, ושלמשפט אין כלים מספקים להתמודדות עם כלל ההשפעות שלה, או לחלופין שדוקטרינות משפטיות קיימות אינן מספקות פתרונות לאפקט זה של תעמולה ונדרשת מחשבה מעמיקה יותר בשאלה כיצד המשפט יכול וצריך למנוע השתקה של קולות המושתקים באמצעים רכים.

הפתרונות העולים מניתוח זה כוללים יצירת קהילות המבוססות על האמנות משותפות המאפשרות להתנגד לתעמולה, שינוי מערך התמריצים לפעולה פוליטית ושימוש אקטיבי במושגים שהתעמולה מבקשת לבטל – אמצעים אלו נעשים חיוניים ליכולת להתנגד לשיח המצליח לדכא פעולות והתאגדות סולידרית.

ההתמודדות עם תעמולה בחברות החוות נסיגה דמוקרטית היא מאבק על עצם האפשרות לחשוב מחוץ לגבולות השיח שהתעמולה מכתיבה. מאבק זה אינו רק על הזכות להחזיק ולבטא האמנות נכונות, אלא על עצם הזכות לאתגר את גבולות השיח ולשמר את יסודות החשיבה הביקורתית והמוסרית.

המילים האסורות

דינה זילבר

אם בני האדם לא יוכלו ליצור את המילים הדרושות לשם מרד,
הם לא יוכלו למרוד.

(ג'ורג' אורוול 1984, עם עובד, תשנ"ה)

סיפור לפני השינה

כשילדיי היו קטנים קראתי להם את ספר הילדים
של אפרים סידון "עלילות פרדיננד פדהצור
בקיזור". הספר מספר על "מלך זקן, נבון וחכם"

שרצה להוכיח למפקקים שעמו יאהב אותו בלי קשר למעשיו, והחל להשית על
בני עמו גזרות שהפכו אבסורדיות יותר ויותר. כך, למשל, הוא הורה להפסיק
ללכת על שתיים ובמקום זה ללכת על רגל אחת, על כל הפקידים "מקל של
כביסה באוזן לתלות", ובין היתר, הוטל איסור על הגייתן של האותיות אל"ף,
דל"ת, יו"ד, מ"ם וגם ו"ו:

בְּיוֹם הַמָּחָר כְּשֶׁהִשְׁמֵשׁ עָלֶתָה
פָּקְדָה חֲדָשָׁה בְּעִיר נִתְלָתָה.
וְכֵךְ כָּתוּב בְּצוּר הַשָּׁנִי:
"הַמֶּלֶךְ הַטּוֹב,
כְּלוֹמֵר אֲנֹכִי
(פְּרִדְיָנַנְד פֶּדֶהצוֹר וְכוּלֵי וְכוּלֵי
אֵינְנִי רוֹשֵׁם אֶת הַשֵּׁם הַמֶּלֶא),
אוֹסֵר מֵהַיּוֹם עַל כָּל הַבְּרִיּוֹת
לְהִגּוֹת וּלְבַטֵּא חֲמֵשׁ אוֹתִיּוֹת.
אֶלֶף, דָּלֶת, וָיוֹד, מֵם וְגַם נוּ
יִתְבַטְּלוּ לְחִלּוּטִין הַחֵל מֵעַכְשָׁו
יֵאָסְרוּ לְבִטּוֹי בְּתַכְלִית הָאָסוּר
וְיוֹצְאוֹ מִכָּלֵל מִשְׁפָּט וְדְבוּר".

כְּלוֹמֵר יִלְדָה שְׁשֻׁמָּה הוּא אוֹרָה
מֵהַיּוֹם שְׁמָה הוּא רָה
כֵּךְ הַמֶּלֶךְ הוֹרָה.
וְיִלְד אַחֵר שְׁקוֹרָאִים לוֹ מִשָּׁה
מֵהַיּוֹם שְׁמוֹ הוּא שָׁה
כֵּךְ הַמֶּלֶךְ מִרְשָׁה. [...]

(אפרים סידון עלילות פרדיננד פדהצור בקיצור, כתר, 2015)

כשהתגברו הגזרות המופרכות קם העם, ארז את המלך הנרגז בארגזו ושלח אותו בדואר אוויר אל אי רחוק ושומם כדי שהוא, העם, יוכל לחזור ולחיות בשלווה ובשקט.

בשנת 2022 התפרסמה ידיעה על מסמכים פנימיים של ענקית הקמעונאות "אמזון" שדלפו וגילו כי החברה מתכננת לנטר ולצנזר פוסטים של עובדים במערכת המסרים הפנימית שלה העלולים לבטא ביקורת על תנאי

אמזון

העבודה וההעסקה שבה.¹ הפוסטים "הסורים" אותרו בעזרת ניטור מילים וביטויים העשויים להיות קשורים לביקורת כזאת, כמו "עבדות", "עבד", "אדון", "מטע", "עבודת עבדים", "חופש", "כלא", "עצומה", "העלאת שכר", "פיצויים", "פיטורים", "איגוד עובדים", "התאגדות/להתאגד", "תלונה", "ייצוג", "אתיקה", "חוסר הוגנות", "גיוון במקום העבודה", "מגוון", "אי צדק", "אני שונא", "הסתיים", "הצקה", "הטרדה", "לא אכפת לי", "גס רוח", "זה מדאיג", "מטופש", "זה מטומטם", "איום", "עתירה", "תלונה", "נגישות", "חיסון", "העדפה מפלה", "שירותים", "רובוטים", "אשפה", "ועדה", "קואליציות" ועוד. באותה השנה הייתה אמזון המעסיקה השנייה בגודלה בארצות הברית – 950,000 עובדים (אחרי וולמארט המעסיקה 1.6 מיליון בני אדם). ב־2021 עמדו המכירות של אמזון על 221 מיליארד דולר.

"אמזון" רצתה להפחית את שחיקת העובדים על ידי טיפוח אושר ויעילות, ולהגביר את השימוש בציונים לשבח לעובדים המייצרים "ערך עסקי ישיר" לחברה. כדי להבטיח את קיומה של "רשת חברתית חיובית" או "קהילה חיובית", הוחלט, בין היתר, לפקח על הפוסטים שכותבים עובדי החברה. הרעיון המסדר שהנחה את החברה ביוזמתה זו היה: "אם נאשר לעובדים לכתוב בחופשיות, אנחנו מסתכנים בכך שאנשים ייצרו סנטימנטים שליליים בקרב העובדים". אסור למתוח ביקורת. מותר רק להיות happy happy ולשבח את החברה. בכתבה דווח שהוקם מעין מוניטור אוטומטי המזהה "מילים רעות" מתוך רשימה שחורה, שיסמן ויחסום אוטומטית שליחת הודעות המכילות מילות מפתח בלתי הולמות. כמו כן, למנהלים הישירים תהיה סמכות לסמן ולמחוק הודעות שייראו להם לא הולמות.

עוד דווח,² שכבר בשנת 2020 פרסמה "אמזון" משרות לאנליסטים שדרישות התפקיד שהופיעו בהן כללו גם "איתור מאמצי התאגדות שעשויים לאיים על

1 רועי ברק, "להתאגד", "עבדות", "פיצויים": נחשף מילון המילים האסורות לשימוש באמזון, גלובס 5.4.2022.

2 יעל אלנחן "מודעת דרושים שפרסמה 'אמזון' חושפת שיטות פעולה לניטרול התארגנויות עובדים" דבר 3.9.2020.

התאגיד". "אמזון" הורידה מאוחר יותר את הצעות העבודה ומסרה כי תנאי הקבלה לתפקיד לא היו מדויקים וכי הם פורסמו בטעות.

ההנעשה בדמוקרטיה הגדולה בעולם

בנאום השבעתו אמר נשיא ארצות הברית, דונלד טראמפ, כי "מעכשיו המדיניות הרשמית של ארצות הברית היא שיש רק שני מינים – זכר ונקבה"³. בצווים הנשיאותיים שהוא פרסם סמוך לכך ישנו גם צו המורה להסיר את השימוש במושג "מגדר" ממסמכים רשמיים,⁴ וצו אחר מונע מטרנסג'נדריות להשתתף בתחרויות ספורט של נשים, אוסר על גיוס טרנסג'נדרים לצבא, ומסיר את ההגנות שקיבלו בכלא.

על פי הצווים הנשיאותיים החדשים של הנשיא האוסרים על שימוש בכספי ציבור לקידום "אידאולוגיית מגדר", הורו המרכזים האמריקאיים לבקרת מחלות ומניעתן (CDC) לחוקריהם למשוך או להשהות את פרסומם של כל המאמרים המדעיים הנמצאים בתהליכי שיפוט בכתבי עת מדעיים ורפואיים ומופיעות בהם מילים ו"מונחים אסורים", כגון "מגדר", "טרנסג'נדר", "להטב"ק", "אדם בהיריון", "אנשים בהיריון", "טרנסקסואל", "נון-בינארי", "מי שסומן כזכר בלידה", "מי שסומנה כנקבה בלידה", "זכר ביולוגי" ו"נקבה ביולוגית". כמו כן, נמחק מאתר הבית של המרכזים לבקרת מחלות ומניעתן כל ציון של טרנסג'נדרים, זהות מגדרית ותמיכה בלהטב"ק.⁵ ההוראה חלה גם על מאמרים הנמצאים בשלבי תיקון בכתבי העת, וגם על מאמרים שכבר התקבלו לפרסום אך טרם פורסמו בפועל.

הנחיה זו מרחיבה את הצנזורה המתהווה ב־CDC וחורגת מעבר להשגחה של מאמרי ה־CDC. מאחר שברוב המאמרים יש מידע דמוגרפי בסיסי על האוכלוסיות

3 ג'וד טרגין "איומים, פלגנות ורדיפת יריבים: המסרים בנאום ההשבעה השני של טראמפ" מעריב 21.1.2025.

4 ציפי שמילוביץ "טראמפ מתחיל לעבוד: חנינה לפורצים לקונגרס, גירוש מהגרים ו'שני מינים בלבד'" ynet 21.1.2025.

5 מערכת דוקטורס אונלי "ה־CDC נאלץ לעצור פרסומים עם מילים 'נפיצות' כמגדר וטרנסג'נדר" אתר DocrotsOnly (4.2.2025).

או על החולים הנחקרים, הכולל בדרך כלל מגדר, כמעט כל מחקר משמעותי עלול להיפגע ממשטר הצנזורה של המדיניות החדשה, לרבות מחקרים על הקורונה, סרטן, מחלות לב וכל נושא אחר. היקף ההשפעה של המדיניות החדשה אינו ברור אך עלול להיות נרחב. אומנם המדיניות אמורה לחול רק על מחקרים העלולים להתנגש עם הצווים הנשיאותיים של טראמפ, אך מומחי ה־CDC אינם יודעים כיצד לפרש זאת, ולא ברור אם מאמרים המתארים, למשל, פערים בתוצאות בריאות בין גברים לנשים בהקשרים מגוונים נחשבים מאמרים העוסקים ב"אידאולוגיה" או לא.

ב־8 במרץ 2025 פורסם שהעמוד המוקדש למטוס האמריקאי שהפיל את פצצת האטום הראשונה על הירושימה במהלך מלחמת העולם השנייה, הורד מהאתר הפדרלי.⁶ שמו של המטוס היה "אנולה גיי" (Enola Gay), והוא נקרא כך על שם אימו של הטייס, פול טיביטס, והעמוד העוסק בו הורד מהאתר הפדרלי בגלל המילה Gay. כלומר, מתברר שהעמוד העוסק במטוס האמריקאי "נפל חלל" להליך הניקוי שנערך באתר הפדרלי – אחד מ־26,000 אתרים, מסמכים ותמונות שמשרד ההגנה האמריקאי החליט למחוק מהאתר כחלק ממאבקו במונחים דוגמת "שונות", "מגוון" ו"שוויון". המטוס עצמו, פיסת היסטוריה אמריקאית, מוצג בוורג'יניה. האם גם המטוס המקורי, שעליו מתנוסס שמו, יושמד גם הוא?

בין שפה לתודעה

אליאס ח'ורי, סופר לבנוני, כותב בספרו "סטלה מאריס" על הרומן החיפאי של אדם, צעיר פלסטיני המוקף בשרידי זיכרונות שאינם

מפסיקים לנקר במוחו בעורו נחבט בקירות הקיום במדינה היהודית בשנות ה־60 של המאה ה־20, עם חברתו היהודייה דליה. אדם מסביר לדליה שבערבית יש 20 שמות למצבי האהבה למיניהם, ושהשמות הם כמו מדרגות שעלינו לטפס בהן באיטיות כדי לעבור מאחד לאחר ולהגיע לבסוף להשלמת האהבה שבתוכנו.

6 Connor Murray, *Enola Gay Aircraft – And Other Historic Items – Inaccurately Targeted Under Pentagon's anti-DEI Purge*, FORBES (Mar. 7, 2025)

פרופ' יהודה שנהב־שהרבני סיפר שמתרגמי הספר לעברית נזקקו ל־20 מילים עבריות לאהבה, אך מצאו רק שבע: אהבה, תשוקה, תאוה, ליבוב, חיבה, חמדה ואהדה. בספר "1984" של ג'ורג' אורוול מסביר לוֹינסטון סמית, גיבור הספר, איך יוצרים את מילון "שיחדש": "משמידים מילים [...] מקלפים את הלשון עד הגרעין. במהדורה האחת עשרה לא תיכלל אף מילה אחת שתצא מן השימוש עד 2050". למשל, התרגום ל"שיחדש" של הפסקה המפורסמת מהכרזת העצמאות של ארצות הברית הדנה בחופש ובחיפוש אחרי האושר מסתכם במילה אחת "חושבפשע" – המילה המיוחדת ב"שיחדש" לכל פעילות מנטלית שאיננה על פי עקרונות המפלגה. גם בספר "המנון" של איין ראנד מתוארת חברה שוויונית שבה הוצאה המילה "אני" מהשפה כדי להכחיד את האינדיווידואליזם.

מטרת ה"שיחדש" היא לצמצם את אוצר המילים בעזרת סילוק מונחים כמו "חופש", וכד בבד ליצור מצב שבו הדיבור הופך להיות פעולה אוטומטית שמקורה בגרון האנושי ולא פעולה מנטלית שמקורה במוח – וכך להפוך את ההתנגדות למפלגה לבלתי אפשרית, שכן דוברי "שיחדש" לא יוכלו לנמק התנגדות כזאת בנימוקים רציונליים.

במעבר מהספרות למציאות, לתפיסה שמבנה השפה משפיע על השקפת העולם או ההכרה של דובריה יש עיגון מחקרי. בבלשנות מוכרת "היפותזת ספיר־וורף", השערת היחסות הלשונית, שלפיה תפיסות של אנשים הן יחסיות לשפת הדיבור שלהם.⁷ מוכרת הדוגמה שבשפת האינואיטים יש מילים רבות לתיאור השלג והצבע הלבן, בהשוואה לאנגלית, למשל. גם מחקרים על תפיסת צבעים הראו כי לאנשים קל יותר לזהות ולזכור גוונים של צבעים שיש להם שם ספציפי בשפתם. לדוגמה, ברוסית יש מילים שונות לצבעים כחול ותכלת, ואילו באנגלית אין הבחנה כזאת אלא רק כחול כהה וכחול בהיר. ניסויים הראו כי דוברי רוסית מהירים יותר להבחין בין הגוונים האלה לעומת דוברי אנגלית.⁸ הצמצום או

7 John A. Lucy, *Linguistic Relativity*, 26 ANNU. REV. ANTHROPOL. 291 (1997)

8 Jonathan Winawer, Nathan Witthoft, Michael C. Frank, Lisa Wu, Alex R. Wade & Lera Boroditsky, *Russian Blues Reveal Effects of Language on Color Discrimination*, 104 PNAS 7770 (2007)

ההרחבה של השפה, מצמצמים או מרחיבים את אפשרויות הדמיון, את מרחב הבחירות הלגיטימיות בזירה הציבורית או בחיים בכלל.

"והמשכיל בעת ההיא יידום, כי עת רעה היא" (עמוס ה 13)

מלחמות הן זמנים של פריעת סדר מוחלטת – החל כמוות שהן גורמות, דרך מעבר מהיר למצב חירום מקיף בתוך המדינה הכרוך בשחיקה דרמטית של זכויות אדם, וכלה במה שאנחנו עדים לו כעת: דה־לגיטימציה חברתית חריפה של מראות, מצבים וביטויים מסוימים, כמו "חפים מפשע", "פשעי מלחמה", "נשים וילדים", "מוסר לחימה" או "נורמות בינלאומיות" ביחס למלחמה בעזה; השתקה חברתית וגם אפקט מצנן סביבתי ועצמי של אפשרות הדיון במשמעות המוסרית והמשפטית של התנהלות המדינה והצבא במלחמה (למשל, החרפת ההסתה נגד בג"ץ המקיים דיונים בעתירות בנושאים יסודיים של זכויות אדם והסתרת מה שמתחולל בעזה מהציבור הישראלי), או אפילו שלילת הלגיטימציה הציבורית מדיון בנושאים כמו ההכרח בהשבת החטופים, הפסקת המלחמה, הקמת ועדת חקירה ממלכתית או הקדמת הבחירות.

הממשלה והתקשורת אינן חושפות את הציבור הרחב למתחולל בעזה מעבר לדיווחים "מפולטרים" המשרתים את הנרטיב הממשלתי על "הישגים" במלחמה. לכך מתווספת צנזורה פנימית־עצמית, במודע ושלא במודע. חלקים נרחבים בציבור, מהם גם מי שמשרתים במילואים ומשתתפים במישורין או בעקיפין במלחמה, מצמצמים רגשית ומעשית את אפשרות ההתבוננות הביקורתית שלהם במתרחש במלחמה כדי להימנע מהדיסוננס המתרחב והולך בין הדימוי העצמי שלנו לבין מה שמתחולל על ידנו ובשמנו. השיח הציבורי חסר, מכובס, מעוקר, הדיון הציבורי מושקע ולא מתקיים הלכה למעשה, והיעדרו מדלדל את האפשרות לדמיון מחר אחר ואפשרויות אחרות. מרחב המילים הלא־מדוברות הולך וגדל, "השכונה הצמודה" של מרחב המילים המכובסות מתרחבת אף היא, ולצידם גדלות גם ההשתקה והדה־לגיטימציה של ביקורת ושל דיון באלטרנטיבות פוליטיות. ביטויים חוקיים לחלוטין נחשבים בעייתיים ואנטי־פטריוטיים, וכל פרויקט הצינון השלטוני והחברתי מלווה באפקטים של הטרדה, זריעת פחד,

רדיפה, הלשנה והוקעה, שבעידן הרשתות החברתיות מועצמים ומואצים. פרופ' מרדכי קרמניצר זיקק את התופעה הזאת ואת סכנותיה:

במשטר פופוליסטי-מכותני, הרדיפה אחרי האמת איננה ערך והאמת היא כחומר בידי היוצר – ברצותו יוצר, ברצותו מרחיב וברצותו מקצר או מייצר אמת חלופית. במשטר כזה חופש הביטוי מאבד את אחד מייעודיו החשובים. במשטר כזה מושחתת השפה: ועדת טיוח נקראת ועדת חקירה, גיבור ישראל הוא בוגד, השתמטות היא גיוס, פשרה היסטורית מקבלת משמעות רעננה.⁹

ההגנה על חופש הביטוי נחוצה במיוחד בתקופות חירום ומלחמה כדי לאפשר דיון ציבורי בפעולות הממשלה ובמחדליה. בתקופות אלו, שבהן מתקבלות החלטות מכריעות בזמן קצר ולעיתים בהליך מקוצר ומהיר שאינו מאפשר ליבון מעמיק, חשיבות השמירה על חופש הביטוי, חופש ההפגנה וחופש העיתונות מתעצמת. חריגה מכללי הדמוקרטיה בעיתות משבר עשויה להיות מוצדקת כדי לאפשר פעולה נמרצת להתגברות על אירוע החירום וחזרה לשגרה. אך, כאמור, בעיתות כאלה במיוחד אורבת סכנה לרוחב ולעומק המרחב הדמוקרטי, שכן בזמן מלחמה הנטייה להדחיק ביקורת מוגברת, והמבקרים מוכתמים כאנטי-פטריוטים והופכים ליעד לדה-לגיטימציה. בזמנים כאלה ניכרת נטייה מוגברת של השלטון להגבלת-יתר של ביטויים וליצירת אווירה כללית של חוסר סובלנות. גם מוכנות הציבור להגבלות שהשלטון מטיל עליו בזמנים כאלה עולה בהתאם, ולכן הסכנה להשלמה עם צנזורה, גם עצמית, גוברת. במדינה המתגאה שחופש הביטוי בה הוא זכות יסוד עילאית, אם הזכות העילאית הזאת מכורסמת כל כך, יש בכך כדי לשקף את מצבן העגום של שאר הזכויות.

חשש נוסף הוא שגם כשהמלחמה או מצב החירום יסתיימו, ההגבלות שהוטלו על חופש הביטוי ועל שאר זכויות האדם – יישארו. הציבור יתרגל להצרת מרחב החופש האזרחי שלו, וחמור אף יותר – להצרת מרחב החשיבה והדמיון הפוליטי.

9 פרופ' מרדכי קרמניצר (הקטע המלא) (דברים בכנס "דמוקרטיה בחזית", המכון הישראלי לדמוקרטיה 13.1.2025).

ביכולת לדמיין אפשרויות אחרות, אלטרנטיבות למצב הקיים, טמונים הסיכויים לצאת ממעגל הדמים השוטה האנסופי וממנעד אפשרויות הכולל רק קורבנות מתמדת, חדר אטום וחיים על החרב.

במציאות היום יש רעיונות וכיוונים שדיון ציבורי ער בהם, לרבות בשיח שמובילה האופוזיציה, בתקשורת ובהפגנות, מושק, נמחק, אינו מתקיים ונחשב לא לגיטימי בגלל מצב החירום והמלחמה. צמצום מרחב השיח הלגיטימי מביא, כאמור, לצמצום הדמיון ואפשרויות הבחירה, ולנסיגה דמוקרטית. כדבריו של נשיא ביהמ"ש העליון, השופט לנדוי, כבר בשנת 1962: "שלטון הנוטל לעצמו את הרשות לקבוע מה טוב לאזרח לדעת, סופו שהוא קובע גם מה טוב לאזרח לחשוב; ואין סתירה גדולה מזו לדמוקרטיה אמיתית, שאינה 'מורדכת' מלמעלה"¹⁰.

אובדן המילים המתארות מציאות או ביקורת או אלטרנטיבה, אובדן יכולת השימוש (naming), הוא פגיעה קשה בחופש הביטוי והמחשבה. מיקוד מאמץ שלטוני באימתן שם לתופעות מסוימות או באיסור הדיבור עליהן אינו מקרי, שכן בכך נשמטת האפשרות לבניית שתי הקומות שמעל השיום – זיהוי הנושאים באחריות למצב וסימון האשמים בו (blaming) והתביעה לשינוי (claiming). לא נוכל להתמודד עם הבעיות אם לא נוכל תחילה לדבר עליהן. מתן השם, קיומו של הערך, הוא קריטי. מחיקה של זכות, של מילה, של חוויה, של מצב בעולם, קוטעת את השרשרת ההמשכית של הטלת האשם (blaming). אם יש פגיעה שמישהו אחראי לה, אם אפשרות לגיטימית נמחקת או זכות נשללת, יש כתובת לבוא איתה חשבון על השלילה הזאת, לדרוש מהפוגע, בייחוד אם הוא השלטון, להשיב אותן, להחזיר את רוחבו של המרחב הדמוקרטי לממדיו טרם הכרסום בו. רק אם אנחנו מזהים שהשלטון הוא שפגע בזכות האדם שלנו מתאפשר השלב השלישי – שלב העמידה על הזכות (claiming), גם בהיעדר אחריות אישית לפגיעה, שלב התביעה לשינוי המצב, להשבה או לחתירה למציאות אחרת. ההשתקה פוגעת גם בחופש הביטוי וגם בחופש המחשבה. אם המילה "שלום" נעדרת לחלוטין מהשיח, אי אפשר לדמיין איך להגיע אליו. אם לא קיימות המילים "שמאל", "ליברליזם", "שלטון חוק", "נאורות", "אליטה", "מומחיות", "היפרדות" – המסר לציבור הוא שהרעיונות שהן מייצגות אינם לגיטימיים.

10 בג"ץ 243/62 אולפני הסרטה בישראל בע"מ נ' גרי ואח', פ"ד ט"ז 2407, עמ' 2416 (1962).

מחשבה חופשית, המרחיבה את האפשרויות ומעזה, היא תנאי הכרחי להתפתחות מדעית, טכנולוגית, כלכלית, חברתית ותרבותית של כל חברה. היעדר המילים והפיתחן לאסורות מחליש את היכולת למחשבה מחוץ לקופסה, פוגע בהעזה, באפשרות לחרוג מן השורה, לדמיין.

היעדרה של הקומה הראשונה – מתן שם לתופעות קיימות המחייבות שינוי או מסמנות אופק אחר, היעדר לגיטימציה ציבורית לדיון בהן ובקיומה של אלטרנטיבה רעיונית או שלטונית – גורמים לתוצאה קשה, הבעיות אינן נפתרות וגם מצמצמים לנו את מרחב האפשרויות. האיסור התרבותי להשתמש במילים המייצרות אלטרנטיבה למהלך השלטוני גורם להשכחה של הרעיון ולדלדול המציאות, הרעיון נעלם עם היעלמות המילה: "שלום", "שמאל", "דמוקרטיה", "חוק", "שוויון", "תרבות", "כיבוש", "גבול". מחיקת המילים גם מונעת יצירת נורמות המאפשרות שינוי בעולם. לדוגמה, שיום של תופעות קיימות, כמו עבדות, הטרדות מיניות וסחר בנשים, הבנת מאפייניהן ולאחר מכן הגדרתן כעבירות הם שאפשרו להיאבק בהן ולעצב סעדים משפטיים להתמודדות עימן. דוגמאות אחרות הן הקביעה שפרוטקציה והעדפת מקורבים הן שחיתות או ניגוד עניינים, וכך גם ההכרה הציבורית והמשפטית במושגים כמו הדרת נשים, הדתה ועוד. כשמילים המייצגות אלטרנטיבה או אפשרויות מדומיינות לגיטימיות נעלמות או נחשבות אסורות, נשארים במקומן געגוע מעורפל, אופק מצומצם, מציאות דלה, וכאבי פנטום ששבים וכואבים עונתית במקום האיבר החסר.

לצמצום מרחב השיח הלגיטימי מתווסף גם גזל השפה, היפוך משמעותן של מילים, מעשים מגונים שעושים בשפה עד כדי אובדן הקשר שבינה לבין המציאות. גרוע מכך, ניכוס מילים מיטיבות בשירות מהלכים פוגעניים בעליל מוסיף ומערער את האדנים של המציאות המשטרית ושל דמותנו כחברה העוברת טרנספורמציה מואצת ומשחיתה. המציאות המדומיינת המוקצנת המתוארת בסיפור הילדים של אפרים סידון שהוזכר לעיל הופכת מול עינינו הכלות ליום-יום החדש שלנו.

צמצום מרחבי השיח, הדיון, הדמיון, החשיבה והתרבות (במה מותר לצפות, על מה מותר להסתכל, מה מותר לקרוא, מתי אפשר לכתוב), נעשה, בין היתר, באמצעות תיוג של מילים או משפטים כפגיעה ברגשות הציבור, פגיעה במורל של העם, כאנטי-פטריוטיות, כבגידה. כך מצטמצם המרחב המאפשר חשיבה, דיון

ציבורי ושינוי חברתי, וכך אנחנו נדונים לשכפול הפתולוגיות המעצבות מציאות מסוימת כאלטרנטיבה היחידה, וגם אין לגיטימציה חברתית לדמיין אחרת על פניה. כלואים בתבנית רפסטיטבית של מציאות רעה שאין בלתה, ללא אופק בהיר.

"אסוציאציות" במקום סיום

האטימות, המועקה החונקת, הבידוד הסוגר על מי שמנסים לדבר את הכאב, להרים מסך מעל מציאות מסוימת, מזוויעה, ולהציב מראה מול השיח הקולקטיבי העוין את האפשרויות האלה בוטאו בשירה של דליה רביקוביץ' "אסוציאציות":

מה יש לה להגיד?
מה יש לה להגיד?
היא סתם מחפשת דרכים לסבל
ולהגיד מלה רעה.
היא לא אחת מאתנו,
היא לא רואה את כל הטוב והיפה שבחיים.
היא לא רואה אותנו כמו שאנחנו.
אנו באנו ארצה.

(דליה רביקוביץ' "אסוציאציות" כל השירים,
הקיבוץ המאוחד, 2010)

האחריות לשימור ולהרחבת מרחבי הדמיון, הלשון, השפה והעיתידים שאסור שיצומצמו רק לאפשרות של מלחמה אינסופית, של שליטה שלטונית בתודעה האזרחית ושל רידוד חירויות האדם – מוטלת עלינו.

[...] אנשים כמוני ולא כמוך
קובעים את הפוליטיקה של הלשון.
בכל מקום בגלקסיה הסמנטית,
בכל מקום על פני כדור-הארץ
ומחוצה לו [...]

אֲנַחְנוּ אַחֲרָאִים לְכָל מֵה שֶׁקֹּרָה בְּלִשׁוֹן בְּכָל רִגַע וְרִגַע,
כִּי אֲנָשִׁים כְּמוֹנִי וְכְמוֹךָ הֵם הַפּוֹלִיטִיקָאִים שֶׁל הַלִּשׁוֹן.
אֲנַחְנוּ קוֹבְעִים, אִיךָ יִדְבְּרוּ בְּעוֹד עֶשֶׂר, עֶשְׂרִים, מֵאָה, מֵאָתִים,
עֲשֶׂר־אֲלָפִים שָׁנָה [...]

אֲנַחְנוּ קוֹבְעִים אֶת הַפּוֹלִיטִיקָה שֶׁל הַלִּשׁוֹן וְאֶת הַלִּשׁוֹן.
אֲנַחְנוּ קוֹבְעִים אֶת הַלִּשׁוֹן כְּפּוֹלִיטִיקָה וְאֶת הַפּוֹלִיטִיקָה כְּלִשׁוֹן.
אֲנַחְנוּ קוֹבְעִים, אִיךָ אֶתָּה תִּבְיִן
מִצְבֵּי־לֶחֶץ, מִצְבֵּי־רְכוּת, מִצְבֵּי־הִכָּנָה,
מִצְבֵּי־שְׁטוּת, מִצְבֵּי־גֹאֲלָה
בְּתַחוּם הַלִּשׁוֹן וְהַפּוֹלִיטִיקָה שֶׁל הַלִּשׁוֹן,
כִּי אֲנַחְנוּ הַפּוֹסְקִים הָרָאשׁוֹנִים וְהָאַחֲרוֹנִים
בְּתַחוּם הַפּוֹלִיטִיקָה שֶׁל הַלִּשׁוֹן [...]

(קטעים מתוך דוד אבידן "הפוליטיקאים של הלשון"
כל השירים 4, הקיבוץ המאוחד ומוסד ביאליק, 2012)

המתקפה האפיסטמית על חופש הביטוי במלחמת חרבות ברזל

אדם שנער

מבוא

דומה שאין צורך להכביר מילים על חשיבותו ומעמדו של חופש הביטוי בחברה דמוקרטית בכלל, ובמדינת ישראל בפרט.¹ בפסק דינו החשוב בעניין קול העם קבע בית המשפט העליון כי לנוכח היותה של ישראל מדינה דמוקרטית, אין לפגוע בחופש הביטוי אלא בהתקיים קרבה לוודאות של

* אני מודה לפרופ' מרדכי קרמניצר על הערות מועילות.

1 לסקירה ראו, Adam Shinar, *Freedom of Expression in Israel: Origins, Evolution, Revolution and Regression*, in THE OXFORD HANDBOOK OF THE ISRAELI CONSTITUTION (Yaniv Roznai, Barak Medina & Aharon Barak, eds., 2005)

פגיעה בשלום הציבור או בסדר הציבורי.² באותו פסק דין מפורסם קבע בית המשפט, על בסיס פסיקה אמריקאית וכתובה פילוסופית, כי חופש הביטוי נשען על שלושה אדנים: חשיבותו במדינה דמוקרטית, חשיבותו בהגעה לאמת, וחשיבותו לאוטונומיה של הפרט. קול העם הוא פסק דין מונומנטלי, שכן הוא יצר וקיבע את הזכות לחופש הביטוי יש מאין. החקיקה המנדטורית שללה, או לכל הפחות הגבילה, את חופש הביטוי, בכמה הקשרים חשובים: הפגנות, עיתונות וצנזורה. גם המחוקק הישראלי לא מצא שיש מקום לעגן במפורש את הזכות לחופש ביטוי. כך, בהכרזת העצמאות אין זכר לחופש הביטוי – למרות אזכורה של הזכות בהחלטת האו"ם שעסקה בתוכנית החלוקה – וכך גם בחקיקה המוקדמת בישראל.

כשם שנהג בזכויות אחרות, למשל חופש העיסוק,³ "המציא" בית המשפט את הזכות לחופש ביטוי. הוא הבין, נכונה, כי לא תיתכן מדינה דמוקרטית ללא מחויבות לחופש הביטוי, גם אם היקפו יכול שיהיה נתון במחלוקת. מאותו הרגע המשיך בית המשפט העליון, ולא המחוקק, לפתח את הזכות לחופש ביטוי. חוקי היסוד של 1992 גם הם השמיטו, במתכוון, את ההגנה על חופש הביטוי,⁴ אולם בית המשפט העליון הזדרז לקבוע כי הזכות לחופש ביטוי יכולה להיגזר מהזכות לכבוד, ובכך העלה את מעמדה לזכות חוקתית על-חוקית.⁵ כיום הזכות חלה בתוך גבולותיה של ישראל, וגם על אזרחים ישראלים בשטחים הכבושים.⁶ כמו כן, הזכות חלה על כל מה שנחשב ל"ביטוי", וכל מגבלה עליה נבחנת בהתאם לדרישותיה של "פסקת ההגבלה", קרי אם ההגבלה נעשית לתכלית ראויה ואם היא אינה עולה על הנדרש.

2 בג"ץ 73/53 קול העם נ' שר הפנים, פ"ד ז 871 (1953).

3 בג"ץ 1/49 בזירנו נ' שר המשטרה, פ"ד ב 80 (1949).

4 אמנון רובינשטיין "סיפורם של חוקי היסוד" משפט ועסקים יד 979 (2012).

5 עע"א 4463/94 גולן נ' שירות בתי הסוהר, פ"ד נ (4) 136, 152–153 (1996); בג"ץ 10203/03 "המפקד הלאומי" נ' היועץ המשפטי לממשלה, פ"ד טב (4) 715, פס' 24–27 לפסק דינה של השופטת (כתארה אז) נאור (2008).

6 על הזכות לחופש ביטוי בשטחים ראו DIAKONIA, LEGALITY OF RESTRICTIONS ON THE FREEDOMS OF EXPRESSION, ASSEMBLY, AND ASSOCIATION IN THE OCCUPIED PALESTINIAN TERRITORY (Jun. 2024).

מאמר זה לא יעסוק, כמובן, בכל היבטיו המוגנים של חופש הביטוי. הדיון שלי יתמקד בחופש הביטוי בזמן מלחמה, ובמיוחד בחופש הביטוי בזמן מלחמת חרבות ברזל. טענתי המרכזית היא שהכתיבה על חופש הביטוי והפסיקה בעניינה שמות במרכזן את האדם המבקש להתבטא. כך, למשל, סקירה מדגמית של פסקי הדין המרכזיים של בית המשפט העליון תראה כי במרכז עומד אדם המבקש לדבר, בין שמדובר בפרסום מאמר, בין ביצירת סרט או מחזה, בהפגנה, או בכל ביטוי אחר.⁷ ואולם, חופש הביטוי אינו מתקיים בחלל ריק; אין משמעות לאדם המדבר על אי בודד.⁸ חופש הביטוי מקבל משמעות בשל האדם או הקהל שמאזין או קורא את הביטוי. למעשה, יש ויכוח אם חופש הביטוי שייך לדובר, למאזינים, או לשניהם.⁹ מאמר זה שם במרכזו לא את הדוברים שחופש הביטוי שלהם נפגע, אלא את קהל השומעים שבשל המגבלה המוטלת על חופש הביטוי אינם יכולים להיחשף לדעות, לעמדות ולעובדות.

במלחמת חרבות ברזל, כך אטען, המתקפה השלטונית על חופש הביטוי אומנם ביקשה להגביל דוברים או עמדות, אולם תוצאתה היא שביטויים מסוימים מתקשים לחדור לשיח הציבורי מלכתחילה, וכך מצומצם בסיס הידע שעליו אזרחי ישראל נשענים ומתבססים כבואם לגבש עמדה מושכלת. על כן, יש לראות בפגיעות בחופש הביטוי בזמן המלחמה לא רק מגבלות על דוברים, אלא גם מתקפה אפיסטמית על "הזכות לדעת", כלומר מתקפה על בסיס הידע. מתקפה זו פוגעת בחופש הביטוי והמחאה, מביאה לשוויון נפש נוכח עוולות, ומסירה את הבקרה האזרחית על מעשים שאין לעשותם, ואף עלולה לעורר את עשייתם בהיעדר אותה "עוין בוחנת". במילים אחרות, פגיעה אפיסטמית פוגעת באפשרות לאכוף את החוק.

7 ראו למשל בג"ץ 4804/94 חברת סטישן פילם בע"מ נ' המועצה לביקורת סרטים, פ"ד נ(5) 661 (1997); בג"ץ 14/86 לאור נ' המועצה לביקורת סרטים ומחזות, פ"ד מא(1) 421 (1987); בג"ץ 5239/11 אורי אבנרי נ' הכנסת (15.4.2015).

8 Frederick Schauer, *The Ontology of Free Speech, in Censorship and Silencing: Practices of Cultural Regulation* 147 (Robert C. Post ed. 1998).

9 לתיאור המחלוקת, ראו Leslie Kendrick, *Are Speech Rights for Speakers?*, 103 Va. L. Rev. 1767 (2017).

זכויות אדם ומלחמת חרבות ברזל

למרות קביעתו של בית המשפט העליון שהיקפן של זכויות האדם בישראל אינו מצטמצם בזמן מלחמה,¹⁰ ברור כי זמני מלחמה וחירום הם כר

פורה לפגיעה בזכויות בכלל, ובחופש הביטוי בפרט.¹¹ זמני מלחמה מביאים ל"ציפוף שורות" ולהתכנסות מאחורי הדגל והמדינה.¹² הדרישה לאחדות חברתית ולאחידות מחשבתית גוברת בזמני חירום, כאשר החברה סבורה כי מרחף מעליה איום. וככל שהאיום גדול יותר, כך גדלה הנכונות של החברה להטיל מגבלות החורגות מאלה שהיו מקובלות בזמני שגרה ולקבל אותן. כך, חופש הביטוי יכול "להפריע" לריכוז המשאבים בהסרת האיום כדי לאפשר חזרה לשגרה, שכן הוא עלול להביא להטלת ספק בקיומו של האיום ובאופן שבו מתמודדים איתו, ובכך לפגוע במאמץ שמנהלת המדינה, הדורש, בין היתר, ציות של אזרחיה. כך, למשל, הפגנות בזמן שגרה אינן מעוררות קושי בדרך כלל, אולם הפגנות נגד המלחמה בזמן מלחמה, יכולות, כך נטען, לזרוע ספק בקרב האזרחים שהמלחמה נחוצה, לפגוע בתרמית האחדות שהמדינה מבקשת לגייס בקרב אזרחיה, ואף להביא להסטת כוח אדם שהמדינה מבקשת להקדיש למאמץ המלחמתי.¹³ תוצאות פוטנציאליות אלו הן, מן הסתם, לצנינים בעיני השלטונות המעוניינים לקדם את המהלך המלחמתי שעליו הם אמונים.

על כן, לא מפתיע כי לאחר טבח 7 באוקטובר והמלחמה שפרצה בעקבותיו חלה הידרדרות במצב זכויות האדם בישראל ובשטחים,¹⁴ הידרדרות שהתאפשרה, בין

10 בג"ץ 7052/03 עדאלה המרכז המשפטי לזכויות המיעוט הערבי בישראל נ' שר הפנים, פ"ד סא(2) 202 (2006).

11 ראו למשל GEOFFREY R. STONE, PERILOUS TIMES: FREE SPEECH IN WARTIME (2004). ובהקשר הישראלי, ראו אך לאחרונה, עודד רון, דפני בנבניסטי ומרדכי קרמניצר חופש המחאה וחופש ההפגנה – עמיד דמוקרטי לשריד מנדטורי? (מחקר מדיניות 198, המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2024).

12 לחופעת ההתכנסות מאחורי הדגל, ראו John E. Mueller, *Presidential Popularity from Truman to Johnson*, 64 Am. Pol. Sci. Rev. 18 (1970).

13 על הטיעון האחרון, ראו בג"ץ 8007/23 חד"ש נ' מפכ"ל המשטרה (נבו 8.11.2023).

14 ראו למשל האגודה לזכויות האזרח, *שנה של הפקרה: קריסת ההגנה על זכויות האדם בישראל ובגדה בצל המלחמה* (אוקטובר 2024).

היתר, בעקבות הסטת תשומת הלב הציבורית למלחמה, לצד ההצדקה הכללית לפגיעה בזכויות בזמני חירום.¹⁵

חלק ניכר מהפגיעה בזכויות בזמן המלחמה כוון לחופש הביטוי. כך, למשל, מייד עם תחילת המלחמה הצהיר מפכ"ל המשטרה כי מי שמביע אהדה לעזתים יועלה על אוטובוס שנוסע לשם, וכי לא יינתנו היתרים להפגין. ואכן, המשטרה סירבה להעניק היתרים לשתי הפגנות נגד המלחמה באום אל-פחם ובסח'נין, סירוב שקיבל את אישור בג"ץ. לצד דיכוי הפגנות, המשטרה ומשרד המשפטים החלו באכיפה מוגברת של חשדות להסתה ולהבעת אהדה לטרור, ופתחו בגל חקירות ומעצרים, לרבות מעצרי שווא, אגב זניחת המדיניות שחייבה את אישור הפרקליטות לפתיחה בחקירה על עבירות ביטוי. הרצון להילחם בטרור ביתר שאת הביא, כצפוי, למשטור מוגבר של ביטוי. כך, למשל, חוק חרש של הכנסת מסמך את מנכ"ל משרד החינוך – משרת אמן פוליטית – לפטר מורים החשודים בפרסום דברי שבח או אהדה לטרור, גם אם לא הורשעו, ואת שר החינוך לשלול תקציבים מבתי ספר שבהם מתאפשר גילוי הזדהות עם מעשה טרור.¹⁶ הצעת חוק דומה הוצעה גם בעניין מרצים במוסדות אקדמיים.¹⁷ פגיעות אלו חמורות, אולם הן מועצמות לנוכח התמקדותן במיעוט הפלסטיני בישראל, שעיקר מאמצי האכיפה המוגברת מכוונים כלפיו.¹⁸

15 על הנכונות של אזרחים לקבל פגיעה בזכויותיהם בזמן מלחמה, ראו Adam Chilton, Kevin Cope, Charles Crabtree & Mila Versteeg, *Red and Blue America Agree That Now Is the Time to Violate the Constitution*, THE ATLANTIC (Mar. 25, 2020); Adam Chilton, Kevin Cope, Charles Crabtree & Mila Versteeg, *Support for Constitutional Rights During Crisis: Evidence from the Pandemic*, Am. J. Comp. L. (forthcoming 2025).

16 חוק איסור העסקת עובדי הוראה ושלילת תקציב ממוסדות חינוך עקב הזדהות עם מעשה טרור או עם ארגון טרור (תיקוני חקיקה), התשפ"ה-2024, ס"ח 3301, עמ' 14.

17 הצעת חוק המועצה להשכלה גבוהה (תיקון) – פיטורי סגל אקדמי בשל הסתה או תמיכה בטרור והפחתת תקציב, התשפ"ד-2024, פ/4684/25.

18 ראו בכרך זה, מנאל תותריי-ג'ובראן "השתקה בהסלמה: הפגיעה בחופש הביטוי של פלסטינים במוסדות אקדמיים ישראליים".

מגבלות אלו, ואחרות,¹⁹ מטרתן לא רק לפגוע בזכויות ולסייע, כך נטען, במאמץ המלחמתי, אלא גם לסמן את האויב מבפנים, את מי שאינו מזדהה עם המלחמה ותומך בה, ועל כן פוגע בסולידריות הנדרשת להמשכה. על כן, לא מפתיע שהמגבלות מופעלות בעיקר מול החברה הערבית בישראל וכלפי פעילי שמאל המביעים ביקורת על המלחמה.²⁰ הפגיעות האלה מטרידות, אולם אינן מפתיעות, בין משום שעיתות מלחמה מזמנות פגיעות דומות, ובין משום שהן משעתקות את ההיררכיה החברתית והפוליטית הקיימת ממילא בישראל, ורק מוקצנת בזמני חירום.

במלחמת חרבות ברזל, עם זאת, אנו עדים לחידוש בתחום הפגיעה בחופש הביטוי, חידוש שכליבו לא רק הגבלה על הדוברים, אלא בעיקר צמצום מרחב הידע של השומעים. במילים אחרות, שורה של צעדים חקיקתיים ומינהליים, לצד שיתוף פעולה של גורמים פרטיים, פועלים לצמצם את בסיס הידע האזרחי על המלחמה בפרט, ועל הסכסוך בכלל. מהלכים אלו הם מתקפה אפיסטמית על חופש הביטוי, שכן הם פוגעים ביכולת לדעת.

המתקפה האפיסטמית על חופש הביטוי במלחמה

אין משטר דמוקרטי בלא חופש ביטוי. הטעם לכך הוא שכדי "להפעיל" את הדמוקרטיה, קרי את "השלטון העצמי" של העם (self-government), אנו זקוקים למידע. מידע,

לרבות עובדות, דעות ופרשנויות, הוא חיוני כדי לאפשר לנו לגבש דעה מושכלת בעניינים שעל סדר היום, דעה שאמורה להזין ולטייב את השיח הציבורי, בין השאר גם לצורכי בחירות. על כן, מניעה של מקורות מידע, צמצום נגישותם והגברת השליטה של השלטון במידע המועבר לאזרחים, פוגעים ביכולתם

19 לסקירה ראו Adam Shinar, *Constitutional Overhaul, the War in Gaza, and the Puzzle of Civic Mobilization in Israel*, GERMAN L. J. (2024)

20 על הפרקטיקה של סימון אויבים ראו Adam Shinar, *Israel's External Constitution: Friends, Enemies, and the Constitutional/Administrative Law Distinction*, 57 VA. J. INT'L L. 735 (2018). בהקשר של המלחמה ראו Shinar, לעיל ה"ש 19.

לגבש דעה מושכלת כזאת. תחת זאת מקבלים האזרחים את המידע שהממשלה מעוניינת להעביר כדי לצמצם את השיח הציבורי, להחליש דעות הנוגדות את המסרים שלה, ובתוך כך גם לבצר את שלטונה.²¹ כל אלו גם עולים כדי "אסטרטגיה של הכחשה", מונח שטבע ההיסטוריון אדם רז.²² במסגרת ה"אסטרטגיה" הזאת, השלטון, עם משתפי הפעולה שלו, מאמץ צעדים שמטרתם להעלים מידע מאזרחים. העלמת מידע זו מאפשרת לשלטון ולאזרח להכחיש את המעשים המבוצעים על ידו ובשמו. שכן אם אין ודאות שהמעשים האלה קורים, אפשר גם להכחישם. בידי השלטון אמצעים מגוונים לעשות כן, לעיתים בשיתוף פעולה של התקשורת עצמה. להלן אפרט כמה מהלכים כאלה שנעשו מאז פרוץ המלחמה.

א. כניסת עיתונאים מייד עם פרוץ המלחמה פעלה ישראל להגביל את כניסתם של עיתונאים זרים לרצועת עזה.

הטעם העיקרי למניעת הכניסה היה שעיתונאים זרים עלולים לחשוף את מיקומם של כוחות צה"ל, ובכך לסכן הן את הכוחות, הן את העיתונאים. במקום זאת אפשר צה"ל למספר מצומצם של עיתונאים זרים להיכנס לרצועה, אולם רק בליווי הצבא, רק למקומות שהצבא קבע שיראו, ורק בתנאי שהצבא עבר על החומרים המיועדים לפרסום. עתירתה של התאחדות עיתונאי החוץ בישראל נדחתה על הסף, ונקבע שבנקודת הזמן הנוכחית (ינואר 2024) מדיניות המדינה מאוזנת וסבירה.²³ ואולם, למרות הזמן שעבר, ואף שהיו כמה הפסקות אש, מדיניות צה"ל נותרה בעינה. מדיניות זו מביאה לכך שכלי תקשורת ממוסדים מתקשים מאוד לסקר את הנעשה ברצועה, לרבות את המצב ההומניטרי, ונאלצים להסתמך על רשתות חברתיות ועל מעט העיתונאים השוהים

21 Adam Shinar, *Democratic Backsliding, Subsidized Speech, and the New Majoritarian Entrenchment*, 69 Am. J. Comp. L. 335 (2021).

22 "אסטרטגיה של הכחשה, ההיסטוריון אדם רז וקלצ'קין בשיחה", זה באוויר 24.11.2024.

23 בג"ץ 8884/23 התאחדות עיתונאי החוץ (FPA) נ' מתאם פעולות הממשלה בשטחים (נבו) 8.1.2024.

ברצועה. אזרחי ישראל, שרובם ככולם מקבלים את המידע שלהם מגורמי תקשורת ישראלים, ממילא מקבלים סיקור שאושר מול גורמי הצבא, שכן גם הם אינם נכנסים לרצועה באופן עצמאי.

ב. סגירת ערוצי תקשורת ופגיעה בעיתונות ביקורתית
במהלך מקביל, שנועד אף הוא לפגוע בסיקור התקשורתי של הנעשה בעזה, חוקקה הכנסת את חוק מניעת פגיעת גוף שידורים זר בביטחון המדינה (הוראת שעה – חרבות ברזל), תשפ"ד-2024. סעיף 2 לחוק מסמיך את ראש הממשלה ושר התקשורת, באישור ועדת שרים או הממשלה, ועל בסיס חוות דעת מקצועית, להפסיק שידור של ספק תוכן זר, לסגור את משרדי הערוץ, או לתפוס מכשיר המשמש לאספקת תוכני הערוץ הזר. מכוח חוק זה הופסקו שידורי ערוץ אל-ג'זירה בישראל, ואף נסגרו משרדיו.²⁴ עתירה נגד חוקתיות החוק תלויה ועומדת בבג"ץ, אולם בית המשפט המחוזי אישר, פעמיים, את צו הסגירה, בקובעו כי הערוץ מסכן את ביטחון המדינה, למשל באמצעות חשיפת נקודות תורפה בטנק המרכבה.²⁵

אפשר, כמובן, להתווכח על מידת פגיעת הערוץ בביטחון המדינה, אם כי החומר הגלוי שצורף לבקשה בבית המשפט המחוזי לא היה רב, ומנה שבע כתבות מתוך חודשים רבים של שידור. ניתן גם לטעון כי סגירת הערוץ חסרת משמעות, שכן אפשר לקלוט את שידוריו באמצעים עקיפים (למשל דרך אתר YouTube). ובכל זאת, סגירת השידורים, שעודנה בתוקף גם בעת כתיבת שורות אלו, בזמן הפסקת אש, עלולה ליצור אפקט מצנן וחוסמת מידע מצרכנים. מכל מקום, מדובר בצעד חסר תקדים, במיוחד כשמדובר בערוץ השלישי בגודלו בעולם מבין הערוצים דוברי האנגלית, שלו מיליונים רבים של צופים. אך מובן הוא שככל שתוארך הוראת השעה, חוק זה עלול להביא גם לחסימת ערוצים נוספים.

24 לשכת העיתונות הממשלתית "הממשלה אישרה פה אחד את סגירת אל ג'זירה" (5.5.2024).

25 בצ"א (ת"א) 14866-05-24 מדינת ישראל נ' אל ג'זירה סאטלייט נטוורק (נבו) 4.6.2024; בצ"א (ת"א) 20409-6-24 מדינת ישראל נ' אל ג'זירה סאטלייט נטוורק (נבו) 13.6.2024.

הממשלה לא הסתפקה בפגיעה בערוצים זרים, אלא פעלה גם לפגוע כלכלית בכלי תקשורת ישראלי. ב־24 בנובמבר 2024 החליטה הממשלה להפסיק את הפרסומים הממשלתיים בעיתון "הארץ", וקראה לכל זרועותיה לנתק כל קשר עם העיתון. לשיטת הממשלה, "הארץ" קורא "להטלת סנקציות נגדה [ותומך] באויבי המדינה בעיצומה של מלחמה, בשעה שגופים בין-לאומיים פוגעים בלגיטימיות של מדינת ישראל, בזכותה להגנה עצמית ומטילים בפועל סנקציות נגדה ונגד ראשיה (כולל סנקציות פליליות)".²⁶ החלטת הממשלה הגיעה אחרי שורה של פרסומים ביקורתיים, לרבות קריאתו של מו"ל העיתון למחבלים "לוחמי חופש", אמירה שמערכת "הארץ" הסתייגה ממנה, וגם המו"ל חזר בו והבהיר את דבריו. ניתוק הקשרים הכלכליים עם "הארץ" בוודאי פוגע כלכלית בעיתון, ועלול ליצור אפקט מצנן בשל חשש לפגיעות נוספות. מכל מקום, הוא מקשה על העיתון לפעול. בהיותו של "הארץ" אחד מכלי התקשורת הביקורתיים היחידים כלפי מדיניות ישראל במלחמה, ברי כי פגיעה בו, שמקורה הוא אך ורק בתכניו הביקורתיים, נובעת מהרצון לצמצם את השיח הציבורי בישראל.

לצד הפגיעה ב"הארץ", יש לציין גם את הכוונה להפריט את תאגיד השידור הציבורי "כאן", ובתוך כך לבטל את חטיבת החדשות שבו, בין היתר, בגלל סיקור ביקורתי ו"לא מאוזן". מהלך זה מאפיין דמוקרטיזציה נכסיה ודמוקרטיזציה פגומה. בעת האחרונה אושרה הצעת החוק בוועדת השרים לענייני חקיקה, ולא ברור אם תקודם. אולם עצם קיומה הוא איום המתנוסס כל העת מעל ראשי התאגיד, ומטרתה להזהיר מפני סיקור ביקורתי מדי כלפי הממשלה.²⁷

26 החלטת ממשלה מס' 2463 (24.11.2024).

27 ראו בהרחבה, נדיב מרדכי "מדיה ונסיגה דמוקרטית: מורה נבוכים קונספטואלי" העין השביעית 20.1.2025.

ג. איסור כניסה
לישראל לתומכים
בהעמדה לדין של
ישראלים בטריוונלים
בינלאומיים או
במדינה זרה

ב־19 בפברואר 2025 קיבלה הכנסת את חוק
הכניסה לישראל (תיקון מס' 40), תשפ"ה-
2025.²⁸ החוק קובע, בין היתר, כי לא יינתנו
אשרת כניסה או רישיון ישיבה בישראל לאדם
שפרסם "דברי תמיכה בהעמדה לדין של אזרחים
ישראלים במדינת חוץ או בבית דין בין-לאומי
בשל פעולות שעשו במסגרת תפקידם כצבא

הגנה לישראל או באחת מזרועות הביטחון של מדינת ישראל".²⁹ הרקע לחקיקת
החוק הוא ההליכים המתנהלים נגד ישראל בבית הדין הבינלאומי לצדק בהאג
באשמת רצח עם, ובבית הדין הפלילי בהאג בחשד להפרת דיני המלחמה. בדברי
ההסבר צוין כי מטרת החוק "למנוע מגורמים עוינים לפעול בשטחי המדינה
לקידום פגיעה בה, באזרחיה ובנושאי תפקידים מטעמה, בביטחונה, ביחסי החוץ
שלה ובקשרי המסחר שלה".³⁰

על פניו, החוק אינו פוגע בחופש הביטוי של אזרחי ותושבי ישראל, שכן הוא חל
על מי שמבקש אשרת שהייה וישיבה בישראל, ולא על אזרחים ותושבים. ואולם,
כשבוחנים את הפגיעה מצד השומע, שבמסגרת חופש הביטוי זכאי לקבל מידע,
מתחורות הפגיעה הקשה. החוק מונע כניסה לישראל ממני שמחזיקים בדעה כי יש
מקום לשיפוט בינלאומי של ישראלים בשל פשעי מלחמה. בהקשרים מסוימים,
למשל כאשר המדינה אינה מקיימת הליך חקירה והעמדה לדין, עמדה התומכת
בהליכי העמדה לדין בינלאומיים היא לא רק לגיטימית או מקובלת, אלא היא
גם הדין הנוהג. עמדה זו משקפת את הסטנדרט בקרב אנשי המשפט הבינלאומי
ורבים אחרים.

המדיניות הבאה לידי ביטוי בחוק תביא לכך שאנשים המחזיקים בדעות האלה
לא יוכלו להגיע לישראל, או לכל הפחות ייווצר אפקט מצנן להגעתם. חוק זה
ימנע לא רק את הגעתם, אלא גם את השיח והדיאלוג שהיה מתקיים בארץ לו היו

28 ס"ח 3374, עמ' 314 (23.2.2025).

29 שם, ס' 1(ד)(4).

30 הצ"ח 1067, עמ' 18 (30.10.2024).

מגיעים. מניעת השיח היא התכלית האמיתית שביסוד החוק. הדבר נכון במיוחד לשיח האקדמי, המחייב דיאלוג מסוג זה. כך, למשל, חוקרים ישראלים יתקשו לארגן כנסים בישראל בנושאים שעל סדר היום, לרבות המלחמה ותוצאותיה, מחשש שחוקרים יימנעו מלהגיע לישראל רק בשל תמיכתם בהליכים בינלאומיים נגד חיילים.³¹ זאת ועוד, מכיוון שהחוק אינו יכול למנוע השמעת טענות אלו מחוץ לישראל, ברור כי מטרתו היא השתקת העמדות האלה בשיח הישראלי הפנימי, בידודם של מי שמחזיקים בעמדות האלה, ופגיעה ביכולת לקבל מידע (לרבות דעות), שיביא לצמצום השיח הציבורי על המלחמה ומשמעויותיה.

ד. הפללת שיתוף פעולה עם בית הדין הפלילי
חקיקה נוספת, הנמצאת כעת בשלביה המוקדמים, קובעת שורה של הסדרים המגבילים את יכולתם של גורמים בישראל, לרבות רשויות מינהליות, לשתף פעולה עם בית הדין הפלילי הבינלאומי. הצעת החוק מבקשת גם להפליל אנשים פרטיים המשתפים פעולה עם בית הדין. כך, סעיף 17 קובע כי –

המוסר ידיעה לבית הדין הפלילי בהאג במסגרת פעילות או הפועל מטעמו או עבורו במסגרת פעילות מבלי שקיבל אישור לכך מהגורם המוסמך – דינו חמש שנות מאסר, אלא אם כן הוכיח שלא היה מודע לכך שהדבר היה לצורך פעילות של בית הדין הפלילי בהאג; לעניין זה, "היה מודע" – לרבות אם חשד ונמנע מלברר; הייתה הידיעה סודית – דינו מאסר עולם.³²

גם כאן, המגבלה על חופש הביטוי היא מגבלה משמעותית כלפי המתבטא. כך, חוקר העוסק בתחום דיני המלחמה וכותב על הפרות הדין הבינלאומי, או

³¹ לניחוח בהרחבה, ראו Itamar Mann, *Criminalizing Knowledge: Israel's Legislative Attack on International Law Expertise*, VERFBLOG (21.2.2025)

³² הצעת חוק להגנה על אנשי ציבור ישראלים מפני פעילות של בית הדין הפלילי הבין-לאומי בהאג כנגד מדינת ישראל, החשפ"ד-2024, פ/4711/25.

עובדים של ארגון זכויות אדם המתעד הפרות של דיני המלחמה, עלולים לעמוד לדין אך משום שתוצריהם ישמשו את בית הדין, שכן ברור שעצם הפרסום עשוי לשמש ערכאות בינלאומיות הנסמכות על התוצרים האלה כהליכים המשפטיים הנערכים בהן. ואולם, הצעת חוק זו אינה מגבילה רק את המתבטא, אלא גם מונעת חשיפה של הציבור הרחב לתוצרים האלה. כך, החשש של ארגוני זכויות אדם או חוקרים פן יועמדו לדין היה ובית הדין ישתמש בחומריהם עלול להשפיע על עצם הנכונות לייצר חומרים כאלה מלכתחילה. אכן, המגבלה אינה חלה מחוץ לישראל, אולם סביר להניח כי מי שמתעדים את הנעשה בישראל ובשטחים ממוקמים, חלקם לפחות, בישראל, ולכן הצעת החוק מסמנת במיוחד את מי שעוסקים בכך בישראל, ובכך תורמת הן לצמצום השיח הציבורי, והן לסיכוי שמידע הנוגע להתנהלות ישראל בכל האמור לדיני הלחימה ייווצר מלכתחילה.

ה. פגיעה בארגוני זכויות אדם הצעת חוק נוספת, שאף היא נמצאת בשלבים מוקדמים של חקיקה, מבקשת למסות כל תרומה שקיבלה עמותה ישראלית מישות מדינית וזה

בשיעור של 33.80%³³ אם תעבור, הצעת החוק צפויה לשתק את פעילותם של ארגוני זכויות אדם רבים המקבלים תרומות ממדינות זרות, הם יתקשו לגייס תרומות בשל אי־כדאיות ההשקעה בארגון, ובסיס ההכנסה שלהם יקטן מאוד. פועל יוצא של פגיעה זו גם הוא צמצום המידע הנגיש לאזרחי ישראל על הפרות זכויות אדם, שכן רוב המידע בתחום זה מגיע מארגונים שתפקידם לחשוף את ההפרות האלה ולטפל בהן. אם כן, מטרת הצעת החוק האמיתית היא לא רק לפגוע בארגונים עצמם, אלא גם למנוע מאזרחי ישראל (ומגופים רשמיים במדינה) מידע על הפרות זכויות אדם המתרחשות בשטחה ובשטחים שבשליטתה.

ו. שיתוף פעולה וצנזורה עצמית מהלכים שלטוניים הפוגעים בזכות לדעת, חשובים ככל שיהיו, זקוקים גם לשיתוף פעולה

33 הצעת חוק העמותות (תיקון - תרומה מישות מדינית זרה), התשפ"ה-2024, 5222/25/פ.

או להסכמה שבשתיקה מצד התקשורת. ככלל, התקשורת הישראלית משתפת פעולה עם הצעדים האלה. שיתוף פעולה זה לא בא לידי ביטוי בתמיכה מוצהרת בשלל המהלכים שתוארו לעיל, אלא בעיקר בדחיקתם לשוליים ואי-סיקורם של הנושאים ה"רגישים". הסיקור מרצועת עזה חלקי ביותר, ואולפני הטלוויזיה, ככלל, אינם מתעניינים בצד העזתי, כשם שהם אינם מתעניינים בעמדותיו של הציבור הפלסטיני בישראל, שנעדר כמעט לחלוטין מהמסך מ-7 באוקטובר 2023. כפי שאמר אחד הכתבים כבר בתחילת המלחמה, בעילום שם:

זה לא מגיע בצורה של הוראה מפורשת, אלא זה מין "וייב" כזה שלא משאיר מקום לסיפורים של קורבנות בעזה במהדורות [...] זו כניעה לאווירה הציבורית שאומרת שאחרי שקרה לנו אסון כל כך גדול, לא צריך לתת "פתחון פה לאויב". הבעיה היא שזה פוגע בתפקיד העיתונאי, כי הצופים מתרגלים לזה שלא מתייחסים לצד השני כבני אדם, ואחר כך לא מבינים למה כל העולם, שכן רואה את התמונות הקשות מעזה, מפנה לנו עורף ומתייחס לישראל כאל הצד התוקפן.³⁴

לגישה זו כמה הסברים אפשריים, שאינם מוציאים זה את זה. בשל קוצר היריעה, אציין אותם בקצרה. ראשית, גופי התקשורת בישראל, למעט תאגיד השידור הציבורי, שכעת חושש למעמדו, הם גופים פרטיים התלויים בהכנסות מפרסומות. ייתכן שמנהלי הערוצים חוששים שתוכן ביקורתי יבריא צופים, ובעקבות זאת גם מפרסמים. לפיכך, הם מאמצים קו "פטריוטי" התואם את הלך רוחו של הצופה הממוצע, ולו כדי לשרוד כלכלית וציבורית.³⁵ הסבר שני הוא שעיתונאים אינם שונים במהותם מהציבור שהם משרדים לו, ועל כן הם משקפים נאמנה את העדפותיו של הציבור, גם בהיעדר לחץ כלכלי בדמות הכנסות מפרסומות. לפי הסבר זה, לא מדובר בצנזורה עצמית, שכן מלכתחילה אין מה לצנזר, ושיתוף

34 עידו דוד כהן "כך, אחרי ההלם של 7 באוקטובר, נהפכה התקשורת לזרוע תעמולה של השלטון" הארץ 19.12.2023.

Adam Shinar, *Free Speech in the Shadow of the Israel-Gaza War*, 35 VERFBLOG (Jan. 24, 2024)

הפעולה עם מדיניות הממשלה (לפחות בחלקה) נובע מהזדהות עם הלחימה על נגזרותיה.

סיכום

חופש הביטוי משרת הן את הדוברים, הן את ציבור השומעים. הטלת מגבלה על חופש הביטוי פוגעת לא רק בדובר, אלא בציבור מאזיניו ובציבור בכללותו, שכן היא מונעת ממידע להגיע למרחב הציבורי, ובכך להשפיע על דעות, על עמדות ועל מדיניות. זמני מלחמה הם כר פורה לפגיעות בחופש הביטוי, שכן לשלטון יש אינטרס לייצר סולידריות הנדרשת למאמץ המלחמתי, ולצמצם ביקורת המכוונת לאתגור הסטטוס קוו. במובן זה, ישראל אינה חריגה. ועם זאת, מהפגיעות שנסקרו במאמר זה עולה תמונה מורכבת יותר. יותר משהשלטון מעוניין לצנזר דובר כזה או אחר, הוא מעוניין לפגוע בזכות לדעת וביכולת לגבש עמדה על המתרחש. המשותף לכל המהלכים שנידונו לעיל הוא הניסיון למנוע זרימה של מידע מדוברים למרחב הציבורי בכל האמור למלחמה. המהלכים האלה לא נועדו לפגוע רק בארגוני זכויות אדם, בחוקרים, בכלי תקשורת ובעיתונאים. לא פחות משההלכים האלה מסמנים אותם, הם מסמנים אותנו, הציבור, כיעד להשפעה.

חלק שני

חיוניותה של עצמאות הצנזורה לשמירת חופש הביטוי

שלמה טייטלבוים | מיכאל שמש

בישראל יש מגבלות רבות על חופש העיתונות ועל זמינות המידע הציבורי, הבולטות שבהן הן איסורי הסתה, איסורי לשון הרע, החרגות של גופים ציבוריים ופרטי מידע רבים מ"חוק חופש המידע", צווי איסור פרסום, והצנזורה הביטחונית. בדרך כלל, המגבלות האלה הן לצנינים בעיני אנשי תקשורת, שכן הם רואים בהן כלי המאפשר לשלטון למנוע ביקורת ציבורית, ומגבלות המשקפות את הרצון הבסיסי שיש לבעלי הכוח למשטר ולצמצם את חופש העיתונות ואת "זכות הציבור לדעת". התפיסות הרווחות האלה אינן מופרכות, ויש מקרים מובהקים שבהם השלטון משתמש בכלים אלו כדי למנוע ביקורת ציבורית וגישה למידע. במאמר זה טענתנו היא שלגופים "צנזוריאליים" אלו יש גם תפקיד חיובי מכריע – "לאפשר" את פעולתם החופשית של העיתונאים המקומיים. כך, משום שגופים אלו מעניקים לעיתונאים מעין "תחושת ביטחון" שהם יכולים לעשות

את עבודתם בלי לחשוש שלפרסומיהם יהיו השלכות שיפגעו בביטחון המדינה או יפגעו פגיעה בלתי סבירה באדם.

נקודה זו לא הודגשה דיה בכתיבה המשפטית והתאורטית על המוסדות המגבילים את חופש העיתונות,¹ אולי מכיוון שמרביתה לא נכתבה בידי עיתונאים, ובוודאי שלא בידי עיתונאים בזמן עבודתם כעיתונאים. טיעוננו מתבסס על החוויות האישיות שלנו בהיותנו עיתונאים במדינת ישראל המתמקדים בסיקור הזירה הציבורית. לציבור הרחב העיתונאי נראה דמות בטוחה בעצמה, בלתי מהוססת, המסוגלת להגיב בדורסנות כלפי ביקורת. אך מאחורי הקלעים מרבית העיתונאים מתמודדים עם דילמות בסיסיות הקשורות לעבודתם היום-יומית. הבנת הדילמות האלה לעומקן מאפשרת להבין טוב יותר את החששות של העיתונאי, ואת הדרך הנכונה לוודא שהחששות האלה לא יפגעו ביכולת שלו לעשות את עבודתו ולשרת את האינטרס הציבורי.

אם יש אתוס בסיסי לכלל העיתונאים, הוא התפיסה העקרונית הרואה ב"פרסום המידע בציבור" את המעשה הנכון, הן כדי להביא לתיקון חברתי, הן בשל התפיסה שהמידע שייך לאזרחים, שהם "בעלי המניות" במדינה. הנטייה הפסיכולוגית של העיתונאי – ההופכת לטבע שני במהלך שנות העבודה – היא להיות משוכנע ש"אין דבר מחטא יותר מאור השמש". אבל האתוס הזה מותקף כל העת על ידי מקורות, מסוקרים והציבור הצורך את הפרסומים. אחת הטענות העיקריות כלפי כל עיתונאי היא "למה פרסמת את הידיעה הזאת? כיצד לא חששת שהפרסום הזה יפגע בערך בסיסי כלשהו שאתה מאמין בו?" (אנו מתעלמים לרגע מכך

1 ראו לדוגמה אצל סימה וואקנין-גיל "הצנזורה בישראל – התאמת דגם הצנזורה והתשתית החוקית לנורמה הנוהגת בישראל" משפט וצבא 21, 69, 98 (2015). בהגדרה "צנזורה עצמית" בעמ' 155 כותבת וואקנין-גיל כי הצעתה לצנזורה דיאלוגית יותר, שבה מייעצים למערכות התקשורת, אך לא מציבים להן "איסורים", עשויה לזכות להתנגדות גם מצד התקשורת, שכן "התקשורת רוצה למלא את תפקידה העיתונאי ובמקביל, מתוך תחושה של אחריות חברתית אינה רוצה לפגוע בביטחון המדינה ובאינטרסים שלה [...] חלקם אף הודו שאילו הם נדרשו להחליט, ייתכן שבשל חוסר ידיעה או חוסר ביטחון היו נוטים לא לפרסם מידע מותר". אנו סבורים כי וואקנין-גיל לא נתנה משקל מספק לשיקול זה, ואכן ייתכן שיש ערך למבנה הנוכחי של הצנזורה, שמקבל החלטות סופיות, כדי לאפשר לעיתונאים ביטחון מוחלט בפרסומיהם.

שהעיתונאי מותקף כל העת גם בביקורת הפוכה, מהסוג "לא פרסמת את זה מאחר שחשבת שהפרסום יפגע באינטרס פוליטי שלך".

ייתכן שיש קוראים האומרים לעצמם כי עיתונאי אמור להיות אדיש לחלוטין להשלכותיו של הפרסום שלו. לא זו אף זו, השלכותיו של הפרסום אינן צריכות לעלות כלל במסגרת השיקולים שהעיתונאי שוקל. ואולם המציאות מלמדת כי תפקידו המקצועי של העיתונאי היא רק חלק, חשוב כמובן, ממכלול אישיותו, ערכיו והעדפותיו. העיתונאי אינו חוצן, ואילו היה רואה זיקה ישירה בין פרסומו לבין פגיעה באזרחים או ברמת החיים שלהם הוא היה מוטרד מכך, ואולי היה אף נמנע מלפרסם. יתרה מזו, העיתונאי מוטרד מהביקורת הציבורית עליו ונאלץ להצדיק את החלטתו לפרסם את פרסומו. במילים אחרות: הסיסמה "אני עיתונאי, ועל כן אני אדיש להשלכות", אינה תקפה במציאות. אין זה אומר, כמובן, שההשלכות מכתיבות את הפרסום. אכן, בדרך כלל, עיתונאי יעניק משקל נמוך להשלכות הפרסום, באמצעות שני מנגנונים מרכזיים שנכנה כאן מנגנון "הצניעות סיבתית" ומנגנון "הטווח הארוך".

לפי מנגנון "הצניעות הסיבתית", העיתונאי אינו יודע מה יהיו השלכות פרסומו, ואכן ברובם המוחלט של המקרים קשה עד בלתי אפשרי לדעת כיצד ישפיע הפרסום על המציאות. המציאות מתעצבת בעקבות התגוששות של כוחות נוגדים בשיח הציבורי, ויש קושי לדעת, מראש, מה תהיה השפעתו של פרסום אחד. כך, למשל, לא מן הנמנע כי פרסום שנועד לקדם מטרה מסוימת ישיג דווקא את ההפך, וכן הלאה. כך, עיתונאי החרד להשלכות פרסומו יפעל לבטל את החרדה הזאת ויפרסם אותו בכל זאת, משום שהוא יודע שאין בכוחו לשלוט במציאות שתיווצר בעקבות פרסומו. במצב כזה ברירת המחדל היא צניעות אפיסטמית, מתוך הנחת מוצא שאין יכולת לחזות את ההשפעה של פרסום על המציאות.

המנגנון השני הוא התפיסה שהשקיפות טובה לטווח הארוך. לפי מנגנון זה, העיתונאי יוצא מנקודת מוצא שבטווח הארוך יש לפרסומים עיתונאיים השפעה חיובית – כלומר, עצם הידיעה שדברים יכולים להתפרסם מייצרת תמריצים אצל מקבלי ההחלטות לפעול באופן שיהיה אפשר להגן עליו ציבורית ומוסרית. כך, העובדה שיש תקשורת חופשית מרתיעה גורמים ציבוריים מפעילות שאינה תקינה. תפיסה זו מאפשרת לעיתונאי לפרסם גם סיפורים שהוא משוכנע שיגרמו

נזק קונקרטי לתפיסות שהוא סבור שהן "מועילות לחברה", ואף מחייבת אותו לפרסמם, שכן הוא משוכנע שבראיה לטווח ארוך העוולות שיימנעו משום שאנו חיים במדינה שבה כל עוול – ללא יוצא מן הכלל – עשוי להיחשף על ידי עיתונאי המחזיק בכל סט של ערכים, גדולות מהנזק שייגרם מהפרסום המיידני.

נביא לכך שתי דוגמאות זניחות, שאינן קשורות לצנזורה ולביטחון, מתחילת עבודתנו כעיתונאים. אחד מפרסומיו הראשונים של מיכאל שמש בגלי צה"ל היה שלקראת הבחירות לעיריית ירושלים סגר ניר ברקת דיל עם החרדים, שאם הם יתמכו בו בבחירות לראשות עיריית ירושלים, הוא מתחייב לסגור כמה חנויות הפתוחות בשבת. למוחרת נשאל מיכאל – אדם דתי בעצמו – בתחנת רדיו חרדית, אם הוא אינו חושש מכך שפרסומו יביא לחילול שבת. מיכאל השיב כי "הוא עושה את עבודתו". כך, כמה חודשים אחרי כניסתו לתפקיד ביקש כתב האוצר בכלכליסט, שלמה טייטלבוים, לפרסם כי שרת התחבורה דאז מרב מיכאלי מתכוונת להטיל אגרות גודש, אך הפקידות במשרד האוצר, שהכירה את הרקע הכלכלי של שלמה ואת תמיכתו העקרונית במיסים מכווניי התנהגות, ניסתה להניא אותו מהפרסום בתואנה שהפרסום עשוי לפגוע במהלך של קידום אגרות גודש.

בשני המקרים האלה היה קל להטיל ספק ב"סיבתיות". היה אפשר לטעון בקלות כי דווקא הפרסום יביא להתקדמות – במקרה הראשון פרסום הדיל אפשר לברקת להעריך טוב יותר את הנזק הציבורי שבחשיפה ולהחליט אם "ללכת עליו"; במקרה השני, היה ניתן לטעון שהפרסום דווקא יסנדל את מיכאלי שלא לסגת מאגרות גודש, שכן הטלת אגרות גודש נחשבה מהלך מקצועי, וחזרה ממנו הייתה עלולה להיחשב לא מקצועית. כמו כן, בשני המקרים היה קל לטעון כי גם אם הפרסום ימנע את היוזמה לסגור עסקים מסוימים בשבת בטווח הקצר, או יביא לביטול הטלת אגרות הגודש בטווח הקצר, הרי שבטווח הארוך, פרסומים מעין אלו יוצרים לחץ על הפוליטיקאים והמפלגות לפעול ביתר שקיפות, ולהימנע משימוש לא הגון בכוחם הציבורי, מתוך הנחה שבסופו של דבר דברים מתפרסמים, ולכן יש לקדם מראש צעדי מדיניות שאפשר לעמוד מאחוריהם בפני הציבור.

הייחודיות של שאלות ביטחוניות

הדברים עד כאן אמורים בימי שגרה ובנושאי שגרה. שני המנגנונים שתוארו לעיל הם כלל אצבע להתמודדות הן עם התלבטויות פנימיות,

והן עם ביקורת מהחוץ. בזמן לחימה, עם זאת, התמונה מורכבת יותר; לדיווחים בזמן לחימה ובנושאים ביטחוניים יש רגישות גבוהה יותר. כך, למשל, עיתונאי פטריוט החי בסביבה פטריוטית עשוי להירתע מלפרסם פרסום שיביא לפגיעה ממשית ב"ביטחון המדינה". במקרים האלה הטיעון בדבר תועלת בטוח הארוך ישכנע פחות, בוודאי אם מדובר בחשש לנזק מיידי, ואם מדובר בנושאים הנוגעים במישרין או בעקיפין לחיי אדם.

יתר על כן, בכל הקשור לידיעות בנושאי ביטחון, העיתונאי מצוי בעמדת נחיתות. הוא אינו חשוף למידע המלא, ובמקרים מסוימים הוא חש כי אינו יכול להכריע לבדו אם המידע אכן "פוגע בביטחון המדינה". לכך נוסף – בנושאי ביטחון העיתונאי חשוף לביקורת גדולה ודרמטית יותר מהציבור. אם יפרסם מידע שנחשב "פוגע בביטחון המדינה" הוא יכול להיות מואשם שאינו "פטריוט" דיו, שהוא "פועל נגד עמו", ובמקרים קיצוניים, אף שהוא "בוגד". ביקורת מעין זו עלולה לגרום לעיתונאי שלא לפרסם, או מלכתחילה שלא לחתור לחפש סיפורים בנושאים רגישים מבחינה ביטחונית.²

עם זאת, בתקופת מלחמה דווקא חשיבות העבודה העיתונאית עולה, מכיוון שלהחלטות של השלטון בנושאי ביטחון יש משמעות רבה יותר – החלטה שגויה בתחומים אלו עלולה לעלות בחיי אדם ולפגוע באיכות החיים של האזרחים למשך שנים ארוכות, וממילא, לפי התפיסה הרווחת בציבור שעיתונות חופשית מטייבת החלטות ציבוריות, הרי שהסיכוי שמקבלי ההחלטות יחליטו החלטה טובה עולה אם הם יודעים שתהליך קבלת ההחלטות שלהם עשוי להתגלות לציבור.

2 ראו אצל משה נגבי "גבולות החופש העיתונאי בעת לחימה בראי הסיקור של מערכת 'צוק איתן'" משפט וצבא 21 157 (2015). נגבי תוקף בחריפות תופעות של צנזורה עצמית של עיתונאים וכלי תקשורת בזמן מלחמה ומגדיר אותה צנזורה שעושה יותר נזק מהצנזורה הצבאית. למרבה הפלא, נגבי במאמר מציע דווקא "להגביל את סמכויות הצנזורה והפחתת תחושת האיום". נגבי אינו מבחין בכך שגם אם לא תהיה צנזורה יהיה לחץ ציבורי על עיתונאים לצנזר את עצמם בנושאי מלחמה, וכי צנזורה שתינה מאמון הציבור והעיתונאים יכולה להיות דווקא המכשיר להפחתת הצנזורה העצמית.

כהערת אגב נדגיש את המובן מאליו לעיתונאים העוסקים בביקורת השלטון, אך לא תמיד לציבור הרחב: שיקולים אישיים ופוליטיים הם תמיד חלק בקבלת ההחלטות של המנהיגים, גם בזמן מלחמה. התפיסה שמנהיגים פוליטיים עשויים להטות מלחמות משיקולים אישיים, בעיקר שיקולים הקשורים לשמירה על "שרידות השלטון", היא אקסיומה בקרב עיתונאים, בוודאי עבור עיתונאים מרקע דתי-יהודי, המכירים כבר מילדות את ספר שמואל, המבקר את המלוכה ומתאר בגלוי את פעולותיו של שאול במלחמתו עם דוד, את תוכניתו של דוד לגרום להריגתו של אוריה החתי, ואת השיקולים האישיים המובהקים שהניעו אותה. אף שהחינוך הדתי מדגיש כל העת כי "הדברים אינם כפשוטם", הרי שהביקורת הבסיסית על השלטון והצורך בכפיפותו לתורה ולנביא מוטמעת בתלמידים.

על החולשה של המנגנונים הקלסיים בעת לחימה

למרות כל זאת, כאמור, העיתונאי צריך להתמודד עם עמדות הסבורות כי בזמן מלחמה על התקשורת לעבוד כתעמולה ולשמור על מורל העם, וכי סטייה מקו תועמלני היא חטא לתפקיד

העיתונאי הפטריוט. עמדה מעין זו עשויה לאתגר את העיתונאי, שלעיתים חש אולי רגשות אשמה על שאינו בזירת הקרב, והוא עשוי להשתכנע ש"תפקידו להילחם על מסכי הטלוויזיה". ואכן, במהלך מלחמת חרבות ברזל נתקלנו בביקורת ובכינויי גנאי כלפי עיתונאים שחשפו מחלוקות פוליטיות בזמן המלחמה, כלפי עיתונאים שדיווחו על פעולות המפרות, לפחות לכאורה, את דיני המלחמה, ועל התנהלות בלתי זהירה של צה"ל כלפי לוחמיו, וכלפי עיתונאים שהעבירו את דבריהם של שבויים ששוחררו משבי חמאס, גם אם לא תאמו את מה שציפו אנשים לשמוע, ואפילו כלפי עיתונאים שביקרו את המוכנות וההתנהלות הכלכלית של הממשלה במלחמת חרבות ברזל.

ככלל, שני המנגנונים שהוזכרו לעיל משמשים את העיתונאי גם בזמן לחימה כדי להתנגד לתפקיד התעמולתי-הסברתי שחלק מהציבור מצפה ממנו למלא. מנגנון "הטווח הארוך" מביא לכך שהעיתונאי סבור כי דיווח על המציאות כפי שהתרחשה עדיף על תעמולה, מכיוון שמי שפועל במוצהר מתוך עמדה תועמלנית מאבד את האמון בקרב צרכניו. כשאין אמון אין השפעה כלל, ולכן אין

מנוס מלהימנע ככל הניתן מחישובים של השפעת הפרסום על המורל. חישובים כאלה גורמים נזק לטווח הארוך בכל הקשור לאמינות התקשורת. וכמובן, גם עקרון ה"צניעות הסיבתית" מורה לעיתונאי לפרסם, מכיוון שאיננו יודעים מהן השלכות הפרסום. לשם הדוגמה, אין כל דרך לדעת, אפריורית, אם פרסום של סטייה של צה"ל מדיני הלחימה בעיתונות הישראלית מועיל למעמדה של ישראל בעולם, משום שהוא מעיד שהיא דמוקרטית שיש בה חופש ביטוי וביקורת גם בזמן לחימה, או שמא פוגע במורל של הלוחמים ובדימויו של הצבא הישראלי, או שהשפעתו היא שילוב של שני הדברים האלה יחד.

מכל מקום, מנגנונים אלו אינם מספקים בכל האמור בפרסומים ביטחוניים בזמן לחימה. בהקשר הביטחוני, מנגנונים אלו אינם מספקים תשובה מלאה לטענה שהפרסום מחזק את האויב, אם בדרך כלל מנגנון ה"צניעות הסיבתית" מאפשר להסתתר מאחורי אי-הודאות של השפעת הפרסום, הרי שבנושאים של חיי אדם לא די באמירה הכללית "איני יודע אם הפרסום הזה מסכן אנשים". גם מנגנון "הטווח הארוך" איננו רלוונטי, מכיוון שבמלחמה איננו רוצים לשלם מחירים בטווח הקצר, כלומר, איננו יכולים להגיד שמכיוון שקיומה של תקשורת חופשית חשוב בטווח הארוך נסכן חיי אדם.

בנקודת מבוכה זו נכנסת הצנזורה הביטחונית לפעולה. אם הצנזורה אינה פוסלת ידיעה, הרי שהעיתונאי מקבל אישור אישי וציבורי שהפרסום אינו פוגע בביטחון המדינה. יתרה מזו, עצם העובדה שהעיתונאי יודע שפרסומים שיש חשש שיפגעו בביטחון המדינה מצונזרים, מאפשרת לו חופש פעולה. בחסות הצנזורה העיתונאי יכול להסיר מעצמו את האחריות לביטחון המדינה, שכן היא מוטלת על גוף חיצוני, במקרה הזה הצנזורה הצבאית, וכך הוא יכול לפעול כעיתונאי חופשי החותר לחשיפה ולדיווח בלי להתחשב בהשלכות של הפרסום.

במילים אחרות, בניגוד לתפיסה הרווחת, אנו טוענים כי לצנזורה יש תפקיד חשוב גם ביצירה של מרחב בטוח עבור העיתונאים המקומיים. הצנזורה אינה רק מגנה על ביטחון המדינה, אלא גם על חופש הביטוי והעיתונות; היא מאפשרת לעיתונאים לעבוד בלי לחשוש שיש קונפליקט בין עבודתם לבין ביטחון המדינה שבה הם חיים ושבהצלחתה ושגשוגה הם מעוניינים. להסתכלות החדשנית הזאת על מוסד הצנזורה יש לדעתנו כמה השלכות, ונפרט אותן להלן.

תפקיד הצנזורה בשמירת חופש העיתונות

במאמר קצר זה לא דנו בכתיבה התאורטית הענפה על תולדות מוסד הצנזורה בישראל, על פסיקות בית המשפט העליון בעניין זה, ועל המצב בשטח. הצעתנו היא שבכל דיון במוסד הצנזורה ובצווי איסור פרסום, יש להביא בחשבון את תפקידה הנוסף של הצנזורה – לאפשר לעיתונאים להתרכז רק במלאכתם העיתונאית, בלי לשים את עצמם בתפקיד "שופטים היסטוריים" המחליטים מה מסוכן ומה אינו מסוכן לביטחון הלאומי.

מובן שכדי למלא את התפקיד הזה הצנזורה צריכה לפעול בתום לב ובמקצועיות, חפה ככל האפשר משיקולים פוליטיים. תנאי זה חייב להתקיים כדי שיהיה אמון בין הצנזורה לבין העיתונאי. אם העיתונאי חש שהצנזורה פועלת משיקולים שאינם שיקולי ביטחון המדינה, אלא שיקולים פוליטיים של הדרג המדיני או של הדרגים הצבאיים הבכירים, הוא לא יוכל לסמוך על שיקול דעתה גם בנושאי ביטחון לאומי אחרים. יתרה מזו, משעה שבציבור מתבסס הדימוי שהצנזורה פועלת משיקולים שאינם ביטחוניים, אישור הצנזורה לפרסום ידיעה מסוימת אינו מעניק לעיתונאי "חסינות ציבורית" מפני הפרסום, שכן הוא בכל זאת חשוף לטענה שהוא "פוגע בביטחון המדינה".

בהקשר של מלחמת חרבות ברזל הדבר בלט במיוחד, שכן המלחמה פרצה בהפתעה והיה בה מחדל צבאי ומדיני בקנה מידה חסר תקדים. כבר בימים הראשונים ידעו ראשי המערכת הפוליטית והצבאית כי במוקדם או במאוחר הם יצטרכו לתת דין וחשבון ציבורי על הנסיבות והאירועים שאפשרו את אירועי 7 באוקטובר. עם זאת, למערכת הפוליטית ולמערכת הצבאית קשר הדוק עם הצנזורה הצבאית, והנורמה היא ששר הביטחון ממנה קצין מתוך צה"ל לתפקיד הצנזור הראשי. כלומר, כבר מתחילת המלחמה היו שני הגופים המשפיעים ביותר על מבנה הצנזורה הצבאית – הממשלה והצבא – מעוניינים במיוחד לשלוט בפרסומים העיתונאיים, בין היתר כדי לעצב את היקף אחריותם למחדל. ואכן, האמון בצנזורה נשחק משלושה כיוונים לפחות.

הכיוון הראשון – ראש הממשלה, בנימין נתניהו, תקף לא אחת, ישירות, את הצנזור הצבאי ואף איים להדיחו. בהזדמנויות רבות הוא דיבר על פרסומים

בעיתונות הפוגעים בביטחון המדינה וזעם על ידיעות שהצנזורה אישרה.³ במובן זה, ראש הממשלה מבקש להשיב ולהטיל את הנטל של "ביטחון המדינה" על העיתונאי שבקצה, ולגרום לו לשקול שיקולים הקשורים להשלכות הביטחוניות של הפרסומים שלו, וכך להגביל את תחושת החופש הפנימית של העיתונאי הפטריוט. כלומר, נתניהו מזהה, ובצדק, כדברינו כאן, שהאמון במוסד הצנזורה מאפשר חופש עיתונאי ולא רק מגביל אותו, ולכן הוא מפנה חלק ניכר מזעמו כלפי הצנזור, לרבות איומי חקיקה. מתקפה זו מצביעה על כך שנתניהו – שהוא נציגו האולטימטיבי של השלטון – מעוניין להכפיף אליו את הצנזור, ועד להשלמת המשימה להעביר את נטל "ביטחון המדינה" לעיתונאי שבקצה.

הכיוון השני שבכוחו לשחוק את אמון הציבור בצנזורה הוא החשש שהצנזורה מגנה על המערכת הצבאית ולא על ביטחון המדינה. הצנזור הצבאי הוא קצין בדרגת תת-אלוף, ולמרות עצמאותו המקצועית הוא כפוף מינהלית לרמטכ"ל. ברור לכולם כי חשיפות הנוגעות למחדל הצבאי ערב 7 באוקטובר (כמו חשיפת תוכנית "חומת יריחו" בתוכניתה של אילה חסון),⁴ ומחדלים רבים אחרים בנוגע למתקפת הפתע, הם למורת רוחו של הצבא.

ולבסוף, הכיוון השלישי השוחק את אמון הציבור בצנזורה הוא הרתיעה שלה מעימות עם הממשלה. רתיעה זו עלולה להביא את הצנזורה להימנע מלאשר פרסומים העלולים להביא לעימות עם הממשלה בכלל, ועם ראש הממשלה בפרט.

כאמור, חוסר האמון שתיארנו אינו מאפיין רק את הנסיבות סביב מלחמת חרבות ברזל, אלא הוא בעיה מבנית הקשורה לעצם מבנה הצנזורה. הצנזורה מורכבת מאנשי צבא, ואת הצנזור הראשי ממנה, כאמור, גורם פוליטי – שר הביטחון. בזמן מלחמה או מתיחות ביטחונית הביקורת העיתונאית מתמקדת, מטבע הדברים, בצבא ובמערכת הביטחון, ונמצא שגופים אלו יכולים להשתמש בכוחם כדי להגן על עצמם.

3 מיכאל שמש "נתניהו פנה לרמטכ"ל נגד הצנזורה: 'מאשרים ידיעות חסרות אחריות'" כאן (25.12.2023).

4 איילה חסון "חומת יריחו: התוכנית של חמאס לכבוש יישובים וביטחים שהוצגה במאי 2022" כאן (28.11.2023).

מבחינה מעשית, אנו מציעים כמה פעולות. ראשית, כאמור, כיום שר הביטחון ממנה איש צבא בכיר לתפקיד הצנזור הצבאי. אף שאין חובה שהצנזור יהיה איש צבא, בפועל זהו בדרך כלל המצב. לדעתנו, כדי לנתק במידה מסוימת את הקשר בין המערכת הצבאית לצנזור המופקד עליה כדאי לשקול למנות אזרח לתפקיד הזה. יתרה מזו, הרקע המקצועי של הצנזורים לאורך שנות קיומו של מוסד הצנזורה הצבאית היה שונה מאוד זה מזה, וכדאי לנסח בבירור מה הכישורים הדרושים מהצנזור. לדוגמה, כדאי שלצנזור יהיה רקע בעולם התקשורת, או רקע אחר שיעיד שיש לו הבנה עמוקה בחשיבותה של התקשורת החופשית (דוגמת אנשי אקדמיה מתחום המשפט החוקתי, מדעי המדינה ותקשורת), לרבות התקשורת הבינלאומית. מינוי של מי שיש לו ניסיון מקצועי גם מחוץ לצבא מעלה את הסיכויים שהוא יהיה עצמאי יותר, הן כלפי המערכת הצבאית, הן כלפי המערכת הפוליטית. במסגרת המלצה זו אנו סבורים גם שיש לנסח תנאי סף לתפקיד הצנזור, ובכך יאפשר גם ביקורת שיפוטית על הליך המינוי.

שנית, בנוגע לעצמאותה של הצנזורה כולה, גם כיום הצנזור עצמאי, אבל מדובר בעצמאות פורמלית. מבחינה מינהלית הוא כפוף לרמטכ"ל, הוא מפקד על חיילים, וכמובן שהוא חלק מצה"ל. יש לבחון את האפשרות שהצנזורה הצבאית תהיה גוף ביטחוני קטן אך עצמאי, שאיננו כפוף ארגונית לגוף ביטחוני אחר. גם אם הצנזורה לא תהפוך לגוף עצמאי ובלתי תלוי מבחינה ארגונית, יש לכל הפחות לוודא שטענות הנוגעות במישרין לתפקודו של גוף ביטחוני אחד ייבדקו על ידי מומחה צנזורה מגוף ביטחוני אחר. לדוגמה, את היריעות הנוגעות למחדל צה"ל יאשרו אנשי ביטחון מהשב"כ וכדומה.

ההצעות האלה הן רק המלצות ראשוניות, ומובן שאפשר לבקרן ולשנותן, מטרתן היא להבטיח שמוסד הצנזורה יהיה עצמאי ובלתי תלוי, ויונע רק משיקולי ביטחון המדינה, ושכך גם ייתפס בעיני הציבור. לצנזורה כזאת יש חשיבות מכרעת לחופש העיתונאי, שכן היא תאפשר לעיתונאים לפעול בחופשיות לחשיפת העובדות והצגתן לציבור בלי לעסוק בשאלת השלכות הפרסום.

תקשורת מגויסת: דילמות של עיתונאים המשרתים במילואים

יובל שדה

שבוע לאחר תחילת סבב המילואים האחרון שלי הגיע לעמדת השמירה קצין שאני מכיר היטב כבר שנים. "אנחנו שוב בקונספציה", הוא אמר לי, ואז התחיל לדבר בהרחבה על בעיות ההגנה במוצב ובגזרה, ועל כך שצה"ל לא למד כלום מ־7 באוקטובר. "אולי תכתוב על זה?", הוא ספק שאל ספק הציע, הרי זו הייתה המטרה של כל הנאום הזה מלכתחילה. הוא לא פנה אליי בגלל התפקיד הצבאי הצנוע שלי – ה"מטוליסט" (לוחם המחובר לנשק שלו, מטול רימונים M203) של הצוות, אלא בגלל המקצוע האזרחי שלי – עיתונאי. הבהרתי לו בנימוס החלטי שאיני יכול להציף את זה, ושהסתבכתי מספיק בגלל דברים דומים, והצעתי לו לדבר עם עיתונאי אחר. למיטב ידיעתי, הוא לא עשה זאת. ייתכן שבעבר הייתי פועל אחרת, אבל את מדיניות "ההפרדה" הזאת סיגלתי לעצמי בעקבות רצף ארוך של התנגשויות בין התפקיד הצבאי שלי לתפקידי האזרחי, שהגיעו לשיא

במלחמת חרבות ברזל על שלל שלביה. במאמר הזה אבקש להציף את המתח שבין תפקיד העיתונאי לתפקיד החייל, מתח הרלוונטי למספר לא מבוטל של עיתונאים בישראל. עיתונאים אלו מוצאים את עצמם קרועים בין מחויבותם לחופש הביטוי ולערכי המקצוע העיתונאי מצד אחד, לבין חובתם האזרחית ותפקידם הצבאי (והחוק), מצד שני.

בבוקר 7 באוקטובר התעוררתי מהאזעקות. מהר מאוד הבנתי שקורה משהו גדול, נורא. עבדתי אז בעיתון כלכלי (כלכליסט), ואיש לא ציפה שאסע לעוטף עזה כדי לדווח מהשטח ולהבין את המתרחש שם. עם זאת, משום שהחזקתי ב"תיק הביטחון" במערכת העיתון, כתבתי מייד טקסט על המעט שידענו באותן השעות הארוכות, וכבר אז הפניתי אצבע מאשימה לממשלה ולדרג המדיני, וגם לצבא. כמה שעות לאחר מכן קיבלתי צו 8, לא רשמי – בוואטסאפ. מפקד הצוות שלי במילואים הזמין את כל החיילים לשיחת ועידה: הייטקיסטים, שיפוצניקים, מהנדסים, מאבטחים, שחקנים ועיתונאי אחד. ארזתי תיק ועליתי לגבול הצפון, לתקופה שנמשכה ארבעה חודשים.

למרות הבהילות, בערב 7 באוקטובר לא הצלחתי לעלות למוצב בחרמון. עומס על הימ"חים הביא לכך שנתבקשנו לעשות זאת רק למוחרת. נרמז לנו כי ייתכן שלא נגיע כלל. מצאנו לעצמנו מקום לישון במושב בית הילל בכוונה לעלות למוצב בבוקר. בבוקר שאחרי עצרנו בקפה "ארומה", שם פגשתי עיתונאי אחר, בתפקיד. לא התאפקתי וסיפרתי לו שעוד לא עלינו למוצב כי יש בלגן בקליטה, ושיש מחסור בציוד קריטי ללוחמים – במטרה ברורה להציף את הדברים, כדי שמישהו בהמשך השרשרת ייתן מענה לחוסרים. בסופו של דבר הצלחנו לעלות ולהתחיל, והחתימו אותי על נשק תקול שלא הצליח לירות שני כדורים רצופים בלי שיהיה בו מעצור. בערב, בשיחה עם המ"פ, כבר סיפרו לנו את מה שהותר לפרסום חודשים לאחר מכן: הגזרה הצפונית הייתה בתת-איוש קיצוני, ואם ארגון הטרור חיזבאללה היה פועל בתיאום עם חמאס, היו יישובי הצפון ונקודות שליטה אסטרטגיות נכבשים ללא התנגדות של ממש. רק במזל נמנע אסון גדול אף יותר מזה שהתרחש. את הדברים האלה כבר שמרתי לעצמי. אתמול הייתי עיתונאי ואזרח אבל היום אני חייל, ואין לי שום זכות "להדליף" את המידע שניתן לי באמון מלא במסגרת תפקידי הצבאי.

ככל שהתקדמה המלחמה הלכו ורבו הדילמות האלה; הגבולות בין מותר לאסור הלכו והיטשטשו. לצורך העניין, כמילואימניק ששירת בחודשים הראשונים של המלחמה, נחשפתי מקרוב למחסור האקוטי בציוד לחימה, ל"תעשיית התרומות" שנולדה בעקבותיו, ולתופעות בעייתיות כמו גיוסי כספים ו"שנור" של מחלקות ופלוגות אצל נדבנים ועמותות. תופעות אלו הביאו לציוד לא אחיד ובחלקו לא תקני, ואף לתופעת לוואי משניות, כמו שוק שחור של ציוד צבאי בפייסבוק ובטלגרם. כמו כן, בעל כורחי נעשיתי מומחה למחסור בכוח אדם בצבא ולזילות הנוראית של צה"ל בימ"מים (ימי מילואים), שהובילה לבזבז מיליארדי שקלים של כספי ציבור. האם התופעות האלה הן "מידע בלעדי" שהיה אסור לי להשתמש בו? לא בדיוק. כל עיתונאי שהיה מדבר עם משרתי מילואים היה יכול להגיע לאותו המידע. לצד זאת, אי אפשר להכחיש שאת ה"תחקיר" עשיתי בעיקר כשהייתי חייל בחזית שראה וחווה את הדברים בעצמו.

לכאורה, חייל ועיתונאי הם הפכים גמורים. הראשון מתנהל בעולם היררכי ומצופה ממנו בראש ובראשונה להתנהל כמשמעת קפדנית ולבצע כל פקודה שמוטלת עליו. אומנם הביטוי "ראש קטן" הוא כינוי גנאי לחייל שאינו יוזם ועושה את המינימום האפשרי, אך לעיתים נדמה כי הארכיטיפ של החייל האידאלי הוא בדיוק אותו ראש קטן – מי שמסתער בפקודה ואינו מטיל ספק בהיגיון שמאחורי הפקודות של מפקדיו (או של הדרג המדיני המנחה אותם). לעומתו, מעיתונאי מצופה לשבור את ההיררכיה ולדבר ישירות עם מקבלי ההחלטות כדי לקבל תמונה מלאה ומפורטת של המציאות ולתווכה לציבור הרחב. עיתונות אמיתית יכולה להתקיים רק במרחב ליברלי ודמוקרטי, והעיתונאי הוא מעין גרסת קיצון של המונח "אזרח" – מילוי תפקידו בהצלחה מצריך מימוש מקסימלי בחירויות שלו (ולעיתים גם מעבר לכך), כדי לאתגר את מוקדי הכוח ולהוביל לשינוי מציאות על ידי חשיפת מחדלים ועוולות.

ההתנגשות בין שירות צבאי לבין מקצוע העיתונות אינה חדשה, בוודאי שלא במדינת ישראל, המתהדרת במערכת חדשות הקרויה "גלי צה"ל" וכפופה לצבא. ובכל זאת, עיתונאי המשרת במילואים בזמן מלחמה, שונה מחייל בגלי צה"ל הכפוף לשרשרת הפיקוד. בניגוד לכתב בגלי צה"ל או ב"במחנה", המתמודד יום-יום עם ניגוד העניינים המובנה המוטמע בהגדרת התפקיד שלו, בהיותו חלק מהמערכת הצבאית, עיתונאי המשרת במילואים מתמודד עם מעין "פיצול

אישיות" כמעט בלתי ניתן לגישור, ומצופה ממנו להחליף בין זהות העיתונאי לזהות החייל כל אימת שיידרש לכך. אותו פיצול אישיות אף מחמיר אם הוא ממלא תפקידים רגישים במילואים, כמו תפקידי לוחמה או תפקידי מודיעין, החושפים אותו לחומר מסווג, וכן אם בתפקידו העיתונאי מצופה ממנו לסקר את המערכת הצבאית ולבקר אותה.

למרות הבעייתיות המובנית במשחק הכפול של עיתונאי המשרת במילואים במהלך מלחמה, מדובר בתופעה נפוצה למדי, והיא קיימת כמעט בכל מערכות התקשורת בישראל. עיתונאים מדיעות אחרונות, מהארץ, מחדשות 12, מחדשות 13, מתאגיד השידור הציבורי "כאן", מ-i24News, מוואלה, מסרוגים ומכלי תקשורת אחרים מצאו את עצמם מאיישים תפקידים צבאיים מגוונים, מקציני נפגעים, לוחמי חי"ר ותותחנים ומפקדי צוותים, ועד אנשי רבנות צבאית העוסקים בזיהוי חללים.

אף על פי שמדובר בתופעה שכיחה, אין, לא בצבא ולא בגופי התקשורת למיניהם, נוהל או מדיניות המנחים את העיתונאים-חיילים כיצד להתנהל. וכך, נוצר מצב שבו כל עיתונאי מתמודד עם המציאות הזאת אחרת. גישה אחת היא ניסיון להחזיק בשתי הזהויות יחד. יש עיתונאים (לרוב בתפקידים צבאיים עורפיים המאפשרים זאת, או חברי כיתת כוננות) הממשיכים בעבודתם העיתונאית לצד מילוי התפקיד הצבאי. גישה שנייה מאמצת את גישת פיצול האישיות במלואה, ולפיה בזמן השירות על העיתונאי "להפקיד" את תעודת העיתונאי שלו בכניסה לבסיס, עד סיום שירות המילואים. גישה שלישית היא סינתזה בין השירות הצבאי לבין התפקיד העיתונאי. כך, למשל, העיתונאי רועי ינובסקי ("כאן") צילם סרט דוקומנטרי על שירותו במלחמה בעזה כמפקד צוות ("100 ימים באוקטובר").

במהלך השנה וחצי האחרונות נדרתי בין שלוש הגישות האלה. בהתחלה מצאתי את עצמי כותב ידיעות וטורים ממוצבים מרוחקים, ואף עולה לשידור חי על נושאים כלכליים (שאינם קשורים למלחמה). בשלב מסוים החלטתי לדבוק בגישה השנייה, והתנתקתי לגמרי מכל נושא אקטואלי. לאחר ששוחררתי משירות מילואים למשך חודשים רבים נקראתי לשירות נוסף שכלל כניסה ללבנון. בשלב הזה כבר נקטתי את הגישה השלישית, ותיעדתי את הפשיטה על השטח המבוצר

הסמוך לכפר שבעא שבה השתתפתי. כמו כן, כתבתי וציילמתי את התחושות של חבריי לצוות לאחר שנה של מלחמה.

מה מסביר את התזוזה בין הגישות? נדמה לי שכולן היו תוצר של הנסיבות, וכל התנגשות הובילה לנקיטת דרך פעולה אחרת. חשוב להדגיש כי הדילמות האלה אינן מתרחשות במציאות סטרילית, וכי על החייל-העיתונאי מופעל לחץ כפול והפוך מצד הממונים עליו ומצד המסגרות שהוא משרת. מצד אחד, מערכות החדשות צמאות למידע־פנים ולחוויות אישיות לא מסוננות היכולות להפוך לידיעות בלעדיות, כגון מסמכים מטלטלים או חשיפות של מחדלים. גם עליי הופעלו לחצים כאלה. מצד שני, חבריי לפלוגה וליחידה הבינו מהר מאוד כי יש עיתונאי המסתובב ביניהם, ובכל פעם שמידע או סרטון מביך דלפו לתקשורת מייד הפנו אליי אצבע מאשימה, בלי קשר לפועלי האמיתי, שבחר שלא להעביר חומרים כאלה. אנשים אחרים, לרוב מהפיקוד הבכיר יותר, הפנו אליי יתר תשומת לב בהשוואה לחיילים פשוטים. נוכחותי בשטח הייתה מעין "הזדמנות" עבורם להעביר את המסרים שהם היו מעוניינים להעביר. למשל, היו מקרים שבהם "זכותי" לקבל תדרכים של קצינים בכירים שהיו מעליי בשרשרת הפיקוד בתפקידי הצבאי, דרך דובר צה"ל. לעומת זאת, קצינים בכירים אחרים ראו בי "איום" או חייל שצריך להיזהר ממנו. ועל רקע כל זה, אי אפשר להתכחש לעובדה שעבור העיתונאי-החייל, הדיון באתיקה העיתונאית אינו רק תאורטי, שכן כתיבה על המחדלים בצבא שנחשפתי להם בשירותי הצבאי עלולה להביא, בסבירות גבוהה, לסיום תפקידי ולהדחה משירות המילואים, מפני שלא יהיה אפשר לתת בי אמון.

הדיון בדילמות של עיתונאים המשרתים במילואים מתחבר לשיח ארוך שנים של דילמות אזרחיות, או אנושיות, הקשורות בשירות בצבא. בשנת 1957 טבע השופט בנימין הלוי את המונח "פקודה בלתי חוקית בעליל", בפסק הדין ההיסטורי בפרשת טבח כפר קאסם. פסק הדין הזה נחרט בזיכרון הקולקטיבי בתור תקדים ליברלי, המחייב חיילים לסרב פקודה במקרה של מעשים לא מוסריים ברמה קיצונית. ואולם, כדאי לחזור לפסקה המלאה שממנו לקוח הציטוט, ולהיזכר שהשופט הלוי נתן פתח לסירוב אך ורק בנקודת הקיצון:

לא אי חוקיות פורמלית, נסתרת או נסתרת למחצה, לא אי חוקיות המתגלה רק לעיני חכמי משפט חשובה כאן, אלא: הפרת חוק גלויה ומובהקת, אי חוקיות ודאית והכרחית המופיעה על פני הפקודה עצמה, אופי פלילי ברור של הפקודה או של המעשים שהפקודה מצווה לעשותם, אי חוקיות הדוקרת את העין ומקוממת את הלב, אם העין אינה עיוורת והלב אינו אטום או מושחת – זוהי מידת אי החוקיות הדרושה כדי לבטל את חובת הציות של חייל ולהטיל עליו את האחריות הפלילית למעשיו.¹

הדיון בנושא "פקודה בלתי חוקית בעליל" מתמקד בחובה החוקית והמוסרית לסרב לפקודה ש"דגל שחור מתנוסס מעליה", ואילו הדיון בדילמה הייחודית של העיתונאי-המילואימניק אינו מתמקד באקט של סירוב, אלא במונח עמום למדי שאפשר להגדירו – חובת הדיווח. כלומר, בתפיסת העיתונאי את עצמו כמי שמחויב להתריע בפני הציבור על התנהגות לא נאותה, תקלות מבצעיות, מחדלים המתרחשים בצבא וכל מידע שצה"ל או הדרג המדיני מבקשים להסתיר מהציבור. העיתונאי-החייל נאלץ לבחור בין תפיסתו המקצועית את עצמו, לצד נאמנותו לאינטרס הציבורי, לבין נאמנות למסגרת הצבאית. חשוב להדגיש כי לא מדובר בדילמה בדבר רמת ה"פטריוטיות" או אהבת המולדת של העיתונאי, שכן בשני המקרים אפשר לטעון שטובת הכלל עומדת מול עיניו. האם במקרה כזה על העיתונאי לקבל השראה מפסק הדין של הלוי, העוסק בסירוב פקודה, ולקבל על עצמו את חובת הדיווח והיידוע רק אם מדובר ב"אי חוקיות הדוקרת את העין ומקוממת את הלב", או שמא הרף המחייב דיווח נמוך יותר? האם יש לאמץ את הגישה הגורסת כי ברגע שעיתונאי לובש מדים הוא מסיר מעצמו את הזהות העיתונאית, ולכן עליו להימנע מדיווח ולפעול רק באמצעות מנגנון הבירור הצבאי ובכפופות לשרשרת הפיקוד הצה"לית? לעניות דעתי מדובר בסוגיה הדרושת ליבון, או לפחות שיח ציבורי, ומן הראוי שעיתונאים הנמצאים במצבים דומים יוכלו לכל הפחות להיתלות בכללי אתיקה (גם אם לא מחייבים) כדי להימנע ממצב שבו התחום פרוץ לחלוטין.

1 ביד"ץ מר 57/3 / תובע צבאי נ' רס"ן מלינקי ואח', פס"מ יז 90, 213–214 (1958).

לצד איזונים כאלה ואחרים, עולה גם השאלה העקרונית: האם עיתונאי יכול בכלל לתפקד כחייל ולשרת במילואים? במקרה הזה, מדובר בדילמה מסדר שני. שלא כמו הדילמות הקודמות, העוסקות בהכרעות האישיות של העיתונאי-חייל, אפשר לתהות אם הזהות הכפולה הזאת יכולה בכלל להתקיים, או שמא המתח שבה גדול מדי.

בישראל אין דיון ציבורי אמיתי בסתירה הפנימית שבין שתי הזהויות האלה. ייתכן שכפילות זו גם אפשרה לפעילים פרו-פלסטינים, שזיהו את הבעייתיות הזאת, להפיץ תמונות של עיתונאים ישראלים במדי צה"ל, או לקשר אותם ליחידות שבהן שירתו בשירותם הסדיר.² כאשר מציגים עיתונאים ישראלים כחיילי צה"ל, אפשר להטיל ספק ביכולת שלהם לדווח דיווח אובייקטיבי. יתר על כן, היותו של העיתונאי חייל לפרקים (ואולי אף חייל לשעבר בשירות סדיר), עלול לפגוע באמינות הכללית של דיווחים ישראלים, בוודאי בכל האמור לסכסוך הישראלי-פלסטיני. תוצאה אפשרית של הפרסומים הפרו-פלסטיניים האלה היא שבעיני חלקים רבים בעולם עלולה להתקבע התפיסה שהעיתונות הישראלית כולה משרתת את הצבא ואת המשטר, בלי להיות מודעים למציאות הישראלית הייחודית, למשל, לחובת השירות בצבא, המבססת הבדלים בין שירות בצבא לבין תמיכה בפעולותיו, וביתר שאת תמיכה בממשלה. הטענה שהעיתונאי הישראלי שהוא גם חייל מילואים משרת את המשטר ניתנת להפרכה בנקל. כך, למשל, כמה מהעיתונאים המובילים את חקר פרשת "קטארגייט", המערערת את ממשלת נתניהו בזמן המלחמה, הם בר פלג ורועי ינובסקי ששירתו במילואים במלחמת חרבות ברזל, לצד עיתונאים נוספים ששירתו במילואים במלחמה הנוכחית ופרסומיהם אתגרו את הממשלה והצבא (ביניהם הח"מ).

בעיה נוספת היא שתופעת העיתונאים במדים חותרת תחת חלק מהטיעונים של צה"ל נגד "עיתונאים" פלסטינים שהם גם פעילים צבאיים בארגוני טרור. אם עיתונאים ישראלים יכולים לשמש בתפקידי לחימה של ממש, ואז לחזור לביתם ולהיחשב עיתונאים לגיטימיים ולא מטרות צבאיות, עלול להשתמע מכך שגם

2 Efe Ozkan, *Former Israeli Spies Hold Prominent US Media Positions: Report*, AA.COM (Oct. 17, 2024); Muhammad Shehada (@Muhammad Shehada) X (Oct. 20, 2024)

עיתונאים פלסטינים רשאים להשתתף בלחימה ולא להיחשב מטרות לגיטימיות שעה שהם אינם עוסקים בה, למרות ההבדלים בין צה"ל ומדינה ריבונית לבין ארגוני טרור והכוחות החמושים שלהם.

אין פתרון קל או ברור מאליו לסוגיה זו. כל עוד יש גיוס חובה בישראל ואזרחים ישראלים ימשיכו להיות מחויבים על פי חוק לשרת במילואים, עיתונאים ישראלים ימשיכו לשרת במילואים והמתח ימשיך להתקיים. ברי גם שאי אפשר למנוע ממשרתי מילואים להיות עיתונאים, ולו בשל הפגיעה הקשה בחופש העיסוק. גם המגבלה ההפוכה, שלפיה מי שהחל לעבוד כעיתונאי יפסיק לשרת במילואים אינה ריאלית, בין בשל הצורך של הצבא בכוח אדם, בין בשל מערך התמריצים שמדיניות כזאת עלולה לייצר. נוסף על כך, כל מגבלה כזאת תפתח תיבת פנדורה – מי יהיה מוגדר עיתונאי הפטור משירות מילואים? והאם מדובר בפטור או במניעה של ממש?

באופן ההולם את הדילמות שתיארתי לעיל, חלק ניכר ממאמר זה נכתב במהלך שירות מילואים, כאשר מצאתי זמן לפתוח את הלפטופ בין שמירה לילית לבין פעילות יזומה. הדילמה של העיתונאי החייל היא דילמה כללית, אבל גם אישית, של אזרח המעוניין לשפר את המדינה שבה הוא חי דרך חשיפת עוולות ובאמצעות ביקורת נגד מוקדי הכוח, אך גם דרך נשיאה בנטל הביטחוני. אם איאלץ לבחור בין שתי הזהויות המתנגשות האלה אמצא את התשובה המתאימה לי, אך מן הראוי להציף את הבעייתיות הזאת, שאינה ייחודית לי כלל וכלל, ושככל הנראה תמשיך ללוות את ישראל כל עוד היא תמשיך להיות מדינה דמוקרטית מוקפת אויבים.

מעורר דמוקרטי לכלי משפטי: חופש הביטוי העיתונאי בראי עקרון המשלימות

דין משקוביץ

מבוא

המתח בין חופש הביטוי לצורכי הביטחון הלאומי מתחדד במיוחד בעת מלחמה ומשבר. בזמן שלום חופש הביטוי נחשב אחד מעמודי התווך של משטר דמוקרטי, שכן הוא מאפשר ביקורת ציבורית וגיבוש מדיניות מושכלת. לעומת זאת, כשהמדינה נכנסת למצב מלחמתי נוצר לעיתים לחץ להדק את הפיקוח על המידע: תופעות כמו צנזורה, סגירת כלי תקשורת, הגבלות על פרסומים אקדמיים ואפילו סנקציות משפטיות על חשיפת מידע רגיש – זוכות להצדקה מוגברת, ושיקולים כמו ביטחון לאומי, שימור המורל ושליטה בנרטיב הרשמי – מקבלים משקל רב יותר. בה בעת, החברה עשויה לגלות סובלנות גדולה יותר להגבלות כאלה, בין היתר, בשל רצון האזרחים "לייצב את המערכת" או להימנע מפגיעה משמעותית בביטחון.

אך דווקא בשעות משבר חמורות, כשהסיכון לטעות מדינית או צבאית הרת-אסון גדל, עלול להיווצר פרדוקס: בשעה שיש צורך בביקורת ציבורית כדי למנוע כשלים ולחשוף הפרות חמורות, גוברת הנטייה להטיל מגבלות חריפות על חופש הביטוי. התוצאה עלולה להביא למניעת חשיפתן של עובדות רגישות, הנוגעות גם לפגיעות אפשריות בזכויות אדם ולפשעי מלחמה.

בהקשר זה רלוונטי עקרון המשלימות, המעוגן באמנת רומא (1998), האמנה שהקימה את בית הדין הבינלאומי הפלילי (ICC). עקרון המשלימות קובע שה-ICC הוא מוצא אחרון (last resort), כלומר ההליך בו יופעל רק אם המדינה הרלוונטית איננה מעוניינת או אינה מסוגלת לחקור ולהעמיד לדין בעצמה בגין פשעים בינלאומיים (מבחן "חקירה אמיתית").¹ ההנחה הקלסית היא שחקירות והליכים מדינתיים הם הערוץ המרכזי והלגיטימי ביותר לאיתור עבירות, לאיסוף ראיות, לענישה ולשיקום הקהילות הנפגעות.² עם זאת, המציאות הטכנולוגית והדיגיטלית העכשווית מערערת תפיסה זו: תחקירים עצמאיים נעשים שכיחים, מהימנים, סוחפים, נגישים ואיכותיים יותר,³ ולכן ממצאיהם מקבלים משקל גבוה יותר, וההשפעה שלהם על החברה גדלה בהתאם. כך למשל, נצפים יותר ויותר

Rome Statute of the International Criminal Court art. 1, Jul. 17, 1998, 1 2187 U.N.T.S. 3 (להלן: אמנת רומא).

GENEVA ACAD. INT'L HUMANITARIAN L. & HUM. RTS., [GUIDELINES ON INVESTIGATING VIOLATIONS OF INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW: LAW, POLICY, AND GOOD PRACTICE](#) 7–8 (Sep. 2019)

OFFICE OF THE U.N. HIGH COMMISSIONER FOR HUMAN RIGHTS, [BERKELEY PROTOCOL ON DIGITAL OPEN SOURCE INVESTIGATIONS](#), U.N. Doc. HR/PUB/20/2, U.N. Sales No. E.20.XIV.4 (2022). ראו גם Matthew Gillet & Wallace Fan, *Expert Evidence and Digital Open Source Information: Bringing Online Evidence to the Courtroom*, 21 J. INT'L CRIM. JUST. 661 (2023). ניתן אף להבחין במגמת העלייה בשימוש ב-OSINT על ידי ועדות חקירה של האו"ם ובקיומן של סדנאות להכשרת גורמים במערכת המשפט לפענוח OSINT; ראו בעניין זה Daragh Murray et al., *Mapping the Use of Open Source Research in UN Human Rights Investigations*, 14 J. MONICA ELLENA, [INTEGRATING OSINT INTO JUSTICE](#) 554 (2022) *PROCESSES*, INST. FOR WAR & PEACE REPORTING (Dec. 5, 2023).

מקרים שבהם התקשורת וגופים לא-מדינתיים אחרים נכנסים בנעלי המדינה ומאתרים עבירות, אוספים ראיות, "מענישים" ואף משקמים.⁴

- 4 ראו והשוו Will Fitzgibbon & Michael Hudson, *Five Years Later, Panama Papers Still Having a Big Impact*, INT'L CONSORTIUM INVESTIGATIVE JOURNALISTS Carmen Molina Acosta, *Where are the key Panama Papers?* (Apr. 3, 2021) *Figures, Seven Years Later?*, INT'L CONSORTIUM INVESTIGATIVE JOURNALISTS (Apr. 3, 2023), *MH17: THE OPEN SOURCE EVIDENCE*, BELLINGCAT (Oct. 2015); *MH17: THE OPEN SOURCE INVESTIGATION THREE YEARS LATER*, BELLINGCAT (Jul. 2017) (בפסק דין הולנדי נקבע שחוקריי bellingscat הם אסופת ראיות התומכת במסקנות צוות החקירה); Tom Simonite, *The Race to Archive Social Posts That May Prove Russian War Crimes*, WIRED (Apr. 11, 2022) (מתנדבים בארכיונים Mnemonic ו-Bucha שומרים סרטונים ופרסומים ברשתות חברתיות לשימוש ה-ICC); Tanya Mehra, *Bringing (Foreign) Terrorist Fighters to Justice in a Post-ISIS Landscape Part III: Collecting Evidence from Conflict Situations*, INT'L CTR. FOR COUNTER-TERRORISM (Jun. 12, 2018); Rebecca J. Hamilton, *Social Media Platforms in International Criminal Investigations*, 52 CASE W. RES. J. INT'L L. 213 (2020) (מנגנוני חקירה נשענו כבר ב-2014 על חומרים מקוונים שמקורם בבלוגרים ואזרחים); *Platform for Collecting Evidence of Human Rights Violations in Belarus Honored with International Human Rights Award*, DIGNITY – DANISH INST. AGAINST TORTURE (Mar. 22, 2024) (International Accountability Platform for Belarus) (קולטים, מאמחים ומאחסנים אלפי עדויות דיגיטליות מחוץ למדינה ומשתפים אותן עם תובעים אירופיים); S. Krishnan, *Trial by Media: Concept and Phenomenon*, 6 INT'L J. ADV. RES. 889 (2018); Giorgio Resta, *Trying Cases in the Media: A Comparative Overview*, 71 L. & CONTEMP. PROBS. 31, 53 (2008); James Q. Whitman, *What is Wrong with Inflicting Shame Sanctions?*, 107 YALE L. J. 1055 (1997) (דנים בשאלה כיצד סיקור יתר יוצר "סנקציה רפוטציונית" (reputational sanction) טרם גזר דין פורמלי); Angie Kaye, *IS THERE ANY PLACE FOR SHAME IN RESTORATIVE JUSTICE?*, WHY ME? (Jan. 22, 2025); GABRIELLE LORY, *THE ROLE OF SHAME: A CREATIVE LOOK AT JUSTICE* (Summer 2018) (M.A. thesis, Georgia Southern University) (on file with Jack N. Averitt public) College of Graduate Studies) (מראים שחווית "שיימינג" פומבית) (shaming) עלולה למלא, בין היתר, פונקציות ענישה); Bianca Cortez, *Healing Communities through Restorative Justice*, CTR. JUVENILE & CRIM. JUST. (Jan. 24, 2019); Laura Mc Leod, *Reconciliation through Restorative Justice: Analyzing South Africa's Truth and Reconciliation Process*, BEYOND INTRACTABILITY (Spring 2015); *REPORT OF THE REPARATION & REHABILITATION COMMITTEE: INTRODUCTION*, TRUTH & RECONCILIATION COMM'N S. AFR., vol. 6, § 2, ch. 1 (2003); David Androff, *A Case Study of a Grassroots Truth and Reconciliation Commission from a Community Practice Perspective*, 18 J. SOC. WORK 273

מאמר זה יבחן את השאלה אם בימינו ראוי לאמץ פרשנות מחמירה לעקרון המשלימות, פרשנות שבמסגרת מבחן "חקירה אמיתית" תדרוש לבחון ולשלב ממצאים מתוך תחקירים עצמאיים או עיתונאיים איכותיים. אם התשובה לשאלה זו חיובית, אזי חופש הביטוי אינו רק ערך דמוקרטי בסיסי; הוא גם כלי משפטי ופרשני המשפיע על היקף התערבותו של ה-ICC.

הדיון יתחלק לארבעה חלקים. תחילה אבהיר את עקרון המשלימות ואת השאיפה שלו לעודד חקירות מדינתיות, ואדון בהרחבת המושג "חקירה אמיתית" כך שיכלול דרישה שתחקירים עצמאיים או עיתונאיים יובאו בחשבון. בהמשך אבחן כיצד המשפט הבינלאומי מגלה גמישות ביחס לתוצרים של חקירות לא-רשמיות. אחר כך אראה שחופש הביטוי הוא תנאי הכרחי לחקירות עצמאיות ולתרומתן למנגנון המשלימות, ואטען שריסון אגרסיבי מדי של התקשורת עלול להיות מכשול בצליחת מבחן "החקירה האמיתית" הנדרש. ולבסוף, אעלה כיווני התפתחות אפשריים ואציג את המשמעות האופרטיבית שלהם.

החידוש הפרשני במאמר הוא שלא רק שהמדינה יכולה לעשות שימוש במידע חוץ-ממסדי, אלא שהיא מחויבת להתייחס אליו, והימנעות מכך עלולה להוכיח היעדר רצון אמיתי לחקור – ובכך לפתוח פתח להתערבות ה-ICC.

(2018); Hallie Golden, *Tribal Courts Across the Country are Expanding Holistic Alternatives to the Criminal Justice System*, AP News, last updated Aug. 20, 2023; Oliver Laughland, *Cancer Town, Our Year-Long Project on a Louisiana Community Fighting Big Polluters, Was Funded with Reader Donations We Raised Last Year*, THE GUARDIAN (Nov. 26, 2019); Charlotte Strauss Swanson & Dawn M. Szymanski, *From Pain to Power: An Exploration of Activism, The #MeToo Movement, and Healing from Sexual Assault Trauma*, 67 J. COUNSELING PSYCH. 653 (2020); Catherine Millas Kaiman, *Environmental Justice and Community-Based Reparations*, 39 SEATTLE U. L. REV. 1327 (2015) (מדגימים כיצד יוזמות שיקום קהילתיות נכנסות בנעליהן של רשויות המדינה בתמיכה בנפגעים, בשיקום חברתי ובהשגת פיצוי).

א. עקרון המשלימות – המצוי והרצוי

אמנת רומא, שהתקבלה ב־1998 ונכנסה לתוקף ב־2002, ייסדה את ה־ICC כדי לטפל בפשעים בינלאומיים חמורים⁵ – פשעי מלחמה, פשעים נגד האנושות, רצח עם, ובמקרים מסוימים גם פשע התוקפנות.⁶ להבדיל מבתי דין בינלאומיים מיוחדים (כמו בתי הדין הפליליים הבינלאומיים ליוגוסלביה לשעבר ולרואנדה), ה־ICC בנוי על הרעיון שמדינות צריכות לחקור פשעים בינלאומיים חמורים שתחת סמכותן בעצמן. אם מדינה מוכיחה שהיא חוקרת ומעמידה לדין בכנות וביעילות ("חקירה אמיתית"), ה־ICC לא יפתח בהליכים. זהו עקרון המשלימות.⁷ מטרתו היא אפוא לשמור על ריבונות המדינה ולאפשר לה לטפל בפשיעה בינלאומית בשטחה. רק אם הרשויות נכשלות או אינן מסוגלות לעשות כן – בשל סכסוכים פוליטיים, קריסת מערכת המשפט או חוסר רצון מובהק – ה־ICC יתערב. בדרך זו נשמרת ההיררכיה: המדינה היא הכתובת הראשונה לעשיית צדק, וה־ICC מהווה רשת ביטחון.

המושג "חקירה אמיתית" (genuine investigation) עומד בליבת עקרון המשלימות. כדי שה־ICC לא יקנה סמכות שיפוט, על המדינה להוכיח שחקירתה אינה "חקירה על הנייר" אלא חקירה שיש בה כוונה כנה להגיע לחקר האמת ולהעמיד לדין את האחראים, אם נמצאו ראיות מספיקות לכך.⁸ באופן מסורתי, הדגש הוא על מנגנונים ממלכתיים – משטרה, תביעה כללית, בתי דין צבאיים – האמונים על איסוף ראיות, זימון עדים וניהול הליך הוגן.⁹

עם זאת, בעידן הנוכחי, שבו כלי תקשורת עצמאיים, ארגוני זכויות אדם ומומחי Open-Source Intelligence (OSINT) פועלים בשטח ומציגים ראיות מוצקות, ראוי לבחון פרשנות מרחיבה של המונח "חקירה אמיתית". היינו, אם תחקיר חוץ־ממסדי מתבסס על ראיות רציניות, איסוף עדויות מוצלב ושמידה על סטנדרטים

5 אמנת רומא, לעיל ה"ש 1.

6 שם, בס' 5.

7 שם, בס' (a)(1)17 ו־(b)(1)17.

8 שם.

9 שם, בס' (2)17 ו־(3)17.

מקצועיים, יכולה לקום דרישה לשלבו או להפריכו במסגרת החקירה הרשמית. הרציונל: אם חופש הביטוי מצומצם והמדינה חוסמת גישה לאזורים רלוונטיים או מטילה צנזורה גורפת, עיתונאים וחוקרים עצמאיים לא יוכלו לאסוף ראיות או לפרסם את ממצאיהם, למצער לא באופן איכותי. במצב כזה, בשים לב למבוא לאמנת רומא,¹⁰ קשה לדבר על חקירה אמיתית. לעומת זאת, פתיחת צוהר לעיתונות ולארגונים אזרחיים יכולה להביא לשיפור המארג הראייתי, לצד הקלה על העומס של הגורמים המדינתיים. לכן, סיכול או הכשלה מצד המדינה בהקשר הזה, ראוי שיהיו גורם שיש בו כדי להקנות ל-ICC סמכות שיפוט על פי עקרון המשלימות.

ב. "הכנת הקרקע" להתפתחות עקרון המשלימות

כבר בשלבים מוקדמים של הליכים משפטיים בינלאומיים ניתן לראות שימוש של ה-ICC במקורות חוץ-ממסדיים (למשל דוחות ארגוני זכויות אדם, עדויות שפורסמו בתקשורת ועוד)

כדי להעריך אם יש תשתית ראייתית ראשונית לפתיחת חקירה.¹¹ לצד זאת, ניכר כי גם ה-ICC מגלה גמישות בבחנה ראיות חיצוניות.¹²

10 ראו במיוחד פס' 4-6 במבוא לאמנה (a)affirming that the most serious crimes [...] must not go unpunished and that their effective prosecution must be ensured by taking measures at the national level [...]; "d)etermined to put an end to impunity for the perpetrators [...]; "r)ecalling that it is the duty of every State to exercise its criminal jurisdiction [...]" בהתאמה).

11 שם, בס' 14(2) ו-15(2). ראו גם Int'l Crim. Ct. [ICC], *Policy Paper on Preliminary Examinations*, ¶¶4, 18, 104, 105 (Nov. 2013); Int'l Crim. Ct. [ICC], *Rules of Procedure and Evidence*, r. 104, ICC-ASP/1/3 (Part II-A) (2002); Int'l Crim. Ct. [ICC], *Regulations of the Court*, Regulation 49, ICC-BD/01-05-16 (2018); *The Prosecutor v. Saif Al-Islam Gaddafi and Abdullah Al-Senussi*, ICC-01/11-01/11, Decision on the Admissibility of the Case Against Saif Al-Islam Gaddafi, ¶53 (May 31, 2013)

12 *The Prosecutor v. Thomas Lubanga Dyilo*, ICC-01/04/01/06, Judgment Pursuant to Article 74 of the Statute, ¶108 (Mar. 14, 2012)

דוגמה בולטת להסתמכות על חומרים חוץ-ממסדיים אפשר למצוא בפעילות ועדות חקירה של האו"ם שהוקמו בכמה אזורים סכסוך (כמו סוריה,¹³ דרפור¹⁴ ורצועת עזה¹⁵). ועדות אלו אינן חלק אינטגרלי מה-ICC, אך הן אוספות מידע ומפרסמות דוחות המעצבים את השיח הבינלאומי. הן פונות לא רק למקורות רשמיים, אלא גם לחומרים מטעם גופים לא-מדינתיים. לצד זאת, אם מדינה מסרבת לשותף פעולה עם ועדת החקירה ואינה מספקת מסמכים או נגישות לעדים, החומרים של תחקירים עצמאיים מקבלים משקל גדול יותר.¹⁶ כאשר הוועדה מפרסמת דוח מפורט המתבסס על אותם החומרים, הפרסום עשוי לייצר לחץ דיפלומטי ומשפטי ולסלול את הדרך להתערבות ה-ICC.

כן, יש טריבונלים היברידיים, כמו בית הדין המיוחד לסיירה לאון או הטריבונל המיוחד בקמבודיה, המשלבים גורמים מקומיים ובינלאומיים. בהליכי החקירה

U.N. Human Rights Council, [Independent International Commission of Inquiry on the Syrian Arab Republic](#) 13

U.N. S.C., Rep. of the International Commission of Inquiry on Darfur 14
to the Secretary-General Pursuant to Security Council resolution 1564
(2004) of 18 September 2004, U.N. Doc. S/2005/60 (Feb. 1, 2005)

U.N. Human Rights Council, [The Independent International Commission of Inquiry on the Occupied Palestinian Territory, including East Jerusalem, and Israel](#) 15

U.N. G.A., Rep. of the Independent Commission of Inquiry Established 16
Pursuant to Human Rights Council resolution S-21/1, U.N. Doc.
A/HRC/29/52 (Jun. 24, 2015). בדוח זה, שהוגש למועצת זכויות האדם של האו"ם,

ציינה הוועדה הבין-לאומית העצמאית לחקירת כל ההפרות של המשפט ההומניטרי הבינלאומי ושל דיני זכויות האדם הבינלאומיים בשטחים הפלסטינים הכבושים, לרבות מזרח ירושלים, ובפרט ברצועת עזה, בהקשר של המבצע הצבאי שהחל ב-13 ביוני 2014, כי היא נאלצה להסתמך במידה רבה על מקורות מידע חוץ-ממסדיים – לרבות דוחות של ארגונים א־ממשלתיים וחומרים שפורסמו בחקשורת – בשל הגבלת הגישה לשטח וסירובם של גורמים מדינתיים רלוונטיים לשותף פעולה (ראו במיוחד פס' 19–21 בדוח). במצב הדברים הזה, משמנעה מהוועדה האפשרות לבדוק ראיות בשטח או לראיין עדים ריאיון ישיר ורשמי, קיבלו החומרים העצמאיים משקל מהותי יותר בהליך בירור העובדות. ראו גם U.N. Human Rights Council, Rep. of the detailed findings of the independent commission of inquiry established pursuant to Human Rights Council resolution S-21/1, U.N. Doc. A/HRC/29/CRP.4 (Jun. 22, 2015)

של בתי הדין האלה, כאשר הם נזקקים לנתונים בשטח או לעדויות בנושא הפרות שיטתיות, לא פעם תחקירים תקשורתיים או חומרים שאספו ארגונים אזרחיים הם נקודת מוצא חיונית בעבורם.¹⁷ אף שה-ICC עצמו צריך לאמת ראיות בסטנדרטים מחמירים, העבודה העיתונאית סייעה לחוקרים הרשמיים לדעת היכן להתמקד, אילו עדים לחפש ואילו דפוסים לבחון.¹⁸

אפשר אפוא לזהות פתיחות גוברת לאפשרות שתחקיר מקיף ועקבי, המשיג ראיות קבילות, יהיה בעתיד לא רק כלי עזר אופציונלי אלא תנאי מחייב שהוא חלק מ"חקירה אמיתית". ככל שהשימוש בכלי OSINT ובהצלבות מידע נעשה מקצועי יותר (צילומי לוויין, ראיות דיגיטליות, ניתוח מסמכים ועוד), כך ניכר כי גדלה הנטייה להתייחס למידע כזה בכובד ראש.

אכן, ההצעה להכיר בחקירות לא-מדינתיות אינה חורגת מהעיקרון המסורתי, שכן בכל מקרה מצופה מהמדינה להשתמש בראיות לצורך העמדה לדין של חשודים בפשעים בינלאומיים, בין שהושגו על ידה בין לאו. אלא שההידוש הוא בכך שהמדינה נדרשת לבחון חומרים חוץ-ממסדיים ולשלבם בחקירתה כדי שהחקירה לא תיחשב בלתי מהימנה. כלומר, אם מתפרסם תחקיר עיתונאי איכותי המצביע על הפרות חמורות והמדינה מתעלמת ממנו לחלוטין, עלול להשתמע מכך אי-רצון (אמיתי) לחקור. כדי לסתום את הגולל על חקירה בינלאומית לא מספיק להראות שהוקמה ועדה רשמית – יש להציג הסבר איך התמודדה הוועדה עם הממצאים שעלו מתוך תחקירים עצמאיים רציניים. בכך הופכים התחקירים העצמאיים מתוספת שהמדינה רשאית להתעלם ממנה, לרכיב העשוי להכתיב את

John D. Ciorciari & Youk Chang, *Documenting The Crimes of Democratic 17 Kampuchea*, in *BRINGING THE KHMER ROUGE TO JUSTICE*, 282-83 (Edwin Mellen Press 2005)

18 [Residual Special Court for Sierra Leone](#). באחר הרשמי אפשר לאחר מסמכים, דוחות ותדריכים (press releases) העוסקים בבקשות למידע מגורמים א-ממשלתיים. בעיקר התדריכים שפורסמו בזמן ההליכים המקדמיים (pre-trial) מצביעים על פניות של צוות התביעה ל-NGOs ולמקורות חוץ-ממסדיים כדי לאסוף נתונים על הפרות ועל פשעים מתועדים. על הטריבונל המיוחד בקמבודיה ראו גם [Documentation Center of Cambodia](#)

אופי החקירה המדינתית. בפרדיגמה המוצעת כישלון או חוסר רצון להתמודד עם ראיות חיצוניות עשוי לפתוח פתח להתערבות ה-ICC.

ג. הרלוונטיות של חופש הביטוי העיתונאי בזמן מלחמה

כדי שעיתונאים, ארגונים אזרחיים וגורמים לא־ממשלתיים יוכלו לבצע תחקירים יעילים, נדרש חופש ביטוי רחב, לרבות הזכות לפרסם מידע, לחקור באזורי קרבות ולנהל ראיונות עם עדים

כלי להיאלץ להתמודד עם צנזורה גורפת או עם איום ממשי מצד הרשויות.

במצב מלחמה, טבעי שהשלטון ירצה לצמצם דליפת מידע רגיש ולשלוט בנרטיב, מתוך חשש שפרסום מידע יפגע במורל הציבורי, יחשוף סודות צבאיים או יערער את סמכות המנהיגות. אולם, הגבלת יתר של חופש הביטוי מונעת איסוף עדויות על הפרות של המשפט ההומניטרי או על פשעים בינלאומיים. כך נפגע רכיב "החקירה האמיתית", שכן ללא מידע עצמאי לא נוצרת תשתית חיצונית שתאגד את המדינה. עם זאת, יש לכך היבט פרגמטי חשוב: אם המדינה יודעת שבדיקות בינלאומיות או דוחות של ארגונים אזרחיים עשויים להגיע לפתחו של ה-ICC, היא עשויה להימנע מהגבלות מוחלטות על חופש העיתונות כדי לא להיראות כמי שמסתירה מידע, שאם לא כן היא מסתכנת בתדמית של מי שמרָאָה אי־נכונות לחקור מתוך אינטרס "לכבס את הכביסה המלוכלכת בבית". כך, באופן פרדוקסלי, עקרון המשלימות על פי הפרדיגמה המוצעת יעודד מדינות לאפשר לחוקרים ולעיתונאים גישה, ולו מינימלית, לאזורי קרבות, מתוך הבנה שיש בכך כדי לסייע להן להראות שהחקירה שלהן אינה מראית עין בלבד (כשהן אינן מסתירות דבר), מתוך הבנה שמבין שתי החלופות – חקירה פנים־מדינית וחקירה בינלאומית – הראשונה עדיפה.

אפשר להבין את הפרדיגמה הזאת טוב יותר בעזרת דוגמה היפותטית. נניח שמדינה במלחמה נתונה להאשמות על הפצצות חסרות הבחנה באזור אזרחי. כלי תקשורת עצמאיים מפרסמים תחקיר, המבוסס על צילומי לוויין, ראיונות עם נפגעים ותיעוד וידאו מאזרחים בשטח. התחקיר מצביע על דפוס פעולה העולה כדי פשע מלחמה. אם המדינה מבקשת למנוע התערבות בינלאומית, על פי הפרדיגמה המוצעת עליה לא רק לקיים חקירה, אלא גם לתת את הדעת ברצינות

למידע שעלה בתחקיר. אם היא בוחרת להתעלם מהתחקיר לחלוטין, או מכחישה את עצם קיומו בלי לנמק, תגובה זו תיתפס כהיעדר רצון לחקור בכנות. כך, עצם קיומו של תחקיר לא-מדינתי יוצר לחץ על הרשויות לאסוף ראיות במקצועיות כדי להצליב או להפריך את הטענות ולהציג ממצאים פומביים. חופש הביטוי והאפשרות לפרסם מידע חופשי – ולו במגבלות מינימליות – הופכים אפוא למפתח ל"לכידת" המדינה במנגנון אחריות רחב.

ומה באשר להשפעה על מנגנוני הצנזורה וההגנה על עיתונאים? הפחד מזליגת סודות ביטחוניים לא נעלם גם בסיטואציה הזאת, אך המדינה עשויה לבחור בהגבלות ממוקדות יותר על פרסום מידע קריטי ביטחוני (כגון מיקומים צבאיים מדויקים או פרטים טכנולוגיים סודיים), במקום לאסור על כל דיווח. כך נשמר איזון בין צורכי הביטחון של המדינה לבין הצורך להראות שהיא אינה מנסה למסך לחלוטין הפרות פוטנציאליות. במילים אחרות, ההכרה ההולכת וגוברת בתפקיד החקירה החוץ-ממסדית עשויה לעודד מדיניות צנזורה סלקטיבית יותר, ולא טוטלית. בתרחיש קיצוני, אם הקהילה הבינלאומית רואה בעיתונאים מי שאינם מסוגלים לעשות את עבודתם בשל התערבות מדינית, ולאחר מכן מגיעות עדויות להפרות חמורות שהמדינה התעלמה מהן, יכולה להיות בכך ראייה שהמדינה לא רק כשלה בחקירה, אלא אף פעלה להסתיר מידע – ובכך בעצם לחזק את הסברה שהמדינה אינה מעוניינת או אינה מסוגלת לקיים הליך כן. אכן, כיום קל למדי להצדיק סגירת אזור מלחמה לתקשורת או הטלת הגבלות על יכולותיה; אך על פי הפרשנות המוצעת, למדינה יש תמריצים חדשים – התועלת הראייתית, חלוקת העומס המערכתי וההסתייגות מחקירה של ה-ICC.

ד. כיווני התפתחות ומשמעות מעשית

אם תתגבש מגמה רשמית במשפט הבינלאומי בכלל, ובפרט במסגרת ה-ICC, להכיר בתחקירים עצמאיים – עיתונאיים, ארגוניים או מבוססי OSINT – ולראות בהם גורם רלוונטי בקביעת

קיומו של הליך חקירתי אמיתי, עשויות להתרחש כמה התפתחויות משמעותיות.

ראשית, אופי הטיעונים המשפטיים מול ה-ICC עשוי להשתנות. מדינות שהתרגלו להראות שהקימו ועדה או פתחו בהליך משטרי, תתמודדנה עם מבחן איכות: האם שולבו או נבחנו גם הממצאים שהציגו גורמים עצמאיים? האם הובאו בחשבון ברצינות תחקירי עומק שפורסמו בתקשורת? כך, ההכרה שמידע חוץ-ממסדי הוא ראיה לגיטימית עשויה להעלות את רף ההוכחה, ולדרוש מהמדינות להוכיח שאכן התייחסו למידע בשלמותו. שנית, עשויה להתפתח מגמה של עידוד מדינות לקיים חקירות פנימיות יסודיות ומקצועיות יותר. אם יש סיכוי שה-ICC יראה בתחקיר עצמאי ראיה לנכונות החשד, מדינות עשויות להעדיף לחקור לעומק בעצמן. במובן זה, חומרים עיתונאיים או דוחות של ארגונים אזרחיים לא רק מחליפים חקירה רשמית, אלא דוחפים את המדינה לחקור חקירה אמיתית בעצמה. שלישית, אפשר כי גם דרישת השקיפות וכללי הפרוצדורה יושפעו. תחקיר עצמאי בעל משקל דורש עמידה בסטנדרטים של אימות, לרבות תיעוד מקורות, הצלבת עדויות ושמירה על אתיקה מקצועית.¹⁹ ככל שהתקשורת וארגונים אזרחיים יפעלו בסטנדרטים האלה, כך יגבר הסיכוי שבתי דין בינלאומיים יקבלו את המידע הזה כבסיס עובדתי ראשוני. בו בזמן, גם מוסדות החקירה המדינתיים עשויים לגלות פתיחות לשותף פעולה עם ארגונים אזרחיים במקום לראות בהם גופים חתרניים. רביעית, גם תרבות חופש הביטוי עשויה להיות מושפעת. אם מדינות תכרנה שחקירות עצמאיות ואיכותיות מסייעות להן להוכיח "חקירה אמיתית", יהיה תמריץ לשמור על מתחם חופש ביטוי לעיתונאים. ולבסוף, עיצוב מחדש של "מגרש המשחקים" הבינלאומי. ככל שעקרון המשלימות יהיה רחב יותר ויכלול גם בחינה של ראיות לא-מדינתיות, כך יגדל משקלו של חופש הביטוי בהיותו גורם המאפשר להשיג מידע. ארגונים אזרחיים, גופי עיתונות ועיתונאים עצמאיים יצברו השפעה והכרה, ויוכלו למלא תפקיד משמעותי גם כדיפלומטיה וגם בגיבוש דעת קהל עולמית.

התובנה המרכזית היא שתחקירים עצמאיים נעשים גורם דוחף וחיוני. אם הם מבוססים דיים, התחקירים עשויים לקרב אותנו למצב שבו "חקירה אמיתית" על פי עקרון המשלימות כבר אינה רק עניין של גופים רשמיים, אלא כוללת גם

EuroJust et al., *Documenting International Crimes and Human Rights 19 Violations for Accountability Purposes: Guidelines for Civil Society Organisations* (Sep. 2022)

שילוב של ראיות שהובאו מגורמים לא־מדינתיים. בעקבות זאת, חופש הביטוי אינו נותר בגדר ערך מופשט בלבד, אלא נעשה כלי פרקטי המסייע הן למדינות (שרוצות לשכנע שלא נדרשת התערבותו של ה־ICC), הן לקהילה הבינלאומית (המבקשת למנוע טיוח).

המשמעות המעשית היא שהקפדה על חופש ביטוי בזמן לחימה תעודד עיתונאים וחוקרים עצמאיים לבצע תחקירים איכותיים, אשר בסופו של דבר ישמשו מדינות בחקירות הפנימיות שלהן, שכן המדינה תרצה להימנע מהליכים משפטיים בינלאומיים, הכתמת שמה ותיוגה כמי שמתחמקת מאחריות, ולכן תיענה יותר לדרישה לבחון מידע שמקורו לא במדינה. כמו כן, המאמר קורא לבתי דין בינלאומיים להכיר בתחקירים אלה, שכן ככל שסטנדרט התחקיר העצמאי יעלה כך יהיה קל יותר לבתי הדין לשלבו במבחן "חקירה אמיתית", ולו כנדרבך ראייתי ראשוני. כך, למשל, ה־ICC יכול לאמץ כלל ראייתי שלפיו התעלמות מתחקירים מבוססים מעבירה את נטל ההוכחה למדינה להראות שעשתה די כדי לחקור את החשדות. אם לא תינתן הצדקה טובה דיה – יהיה בכך כדי לקבוע כי המדינה לא עמדה במבחן "חקירה אמיתית". כן יש לפעול לטובת מדיניות צנזורה מאוזנת: במקום לאסור לחלוטין על פרסום, מדינות תשאפנה למסור די נתונים להצגת שקיפות תוך שמירה על סודות חיוניים, לצד איזון עם האינטרסים המשפטיים שבוארו בהרחבה לעיל. לבסוף, יש לקדם תרבות אחריות פנימית, אולי באמצעות הקמת מנגנון ייעודי שיתווך בין עיתונאים וחוקרים עצמאיים לבין גורמי החקירה המדינתיים, כדי לנצל באופן מושכל מידע מטעם גורמים לא־רשמיים – בין מתוך רצון לסתור אותו ולהודפו, בין בשל שימוש בו לצורך חיזוק המארג הראייתי.

אם נוצרה במרחב הגלובלי הסכמה שלפיה "חקירה אמיתית" לא יכולה להישען על ערוץ מידע בודד – ובפרט לא רק על גרסה ממשלתית – הרי שיש בכך כדי לדרבן מדינות להותיר פתח רחב יותר לחופש ביטוי גם בעת חירום. במובן זה, מימוש אפקטיבי של עיקרון המשלימות הופך את העיתונות החופשית והחקירה האזרחית למרכיב במערך הביטחוני־משפטי, ולא לגורם חתרני שיש לחשוש מפניו. בסופו של דבר, כשמדינה חוששת מהתערבותו של ה־ICC בשל מידע חוץ־ממסדי מהימן, היא עשויה לעצב מחדש את מדיניות המידע שלה. במקום להסתיר כל פרט, להחריף את הצנזורה או לדרוף עיתונאים – היא תשקול הענקת

חופש פעולה מסוים, במטרה להראות שחקירתה כוללת גם התייחסות לטענות החמורות שעלו, וכך להדוף טענות של "אי-רצון" או "אי-יכולת".

סיכום

הטענה המרכזית במאמר זה היא שחופש הביטוי, ואיתו האפשרות של עיתונאים וארגונים אזרחיים לבצע תחקירים מקיפים ולפרסמם ללא חשש, עשויים למלא תפקיד משמעותי במסגרת עקרון המשלימות. תחקיר עצמאי איכותי יכול להיות לא רק תוספת משלימה לראיות רשמיות, אלא גם מכשיר אפקטיבי הדוחף מדינות לחקור "חקירה אמיתית".²⁰

על פי הפרדיגמה המוצעת, אם מדינה מנסה לדחות טענות על פשעים בינלאומיים, היא זקוקה ליותר מאמירה כללית על חקירה רשמית. עליה להראות כיצד היא שילבה בהליך הרשמי שלה ממצאים שהציגו גורמים חיצוניים, או למצער להציג מענה ענייני המפריך אותם. התעלמות גורפת, צנזורה קיצונית או רדיפת עיתונאים עלולות להתפרש כחוסר רצון אמיתי לחקור. מכאן שערוצי מידע לא-רשמיים משמעותיים לא רק מעשירים את הראיות, אלא גם מעצבים בפועל את מסגרת הפעולה של המדינה בבואה להימנע מהתערבות ה-ICC. בה בעת, המדינה עשויה לגלות יתרונות נוספים בשמירה על מרחב ביטוי רחב. כך, למשל, תחקירים עצמאיים עשויים לתמוך בגרסתה; הם עשויים לשכנע את הקהילה הבינלאומית שאם יש חשד להפרות נעשית חקירה רצינית, ובכך לצמצם את הסיכון בהעמדה לדין. במובן זה, חופש הביטוי בזמן מלחמה הוא לא רק חובה דמוקרטית או מוסרית, אלא גם אינטרס משפטי-אסטרטגי של מדינות המעוניינות להימנע מהתערבות או ביקורת חיצונית.

לכן, הרחבת הפרשנות של עקרון המשלימות וההכרה שחקירות לא-מדינתיות חיוניות לקיום הדרישה ל"חקירה אמיתית" היא התפתחות מתבקשת של המשפט הבינלאומי הפלילי בעידן של טכנולוגיה דיגיטלית, רשתות חברתיות וגלובליזציה של המידע. בין בשל שיקולים ערכיים בין מתוך אינטרס לשמור על ריבונות,

20 יודגש כי בשל קוצר היריעה, מאמר זה אינו דן במגבלות המשפטיות והמעשיות של שילוב חומרים לא-רשמיים ב-ICC, כגון קבילות ראיות ומתודולוגיה לאימות המקורות.

ברור שגבולות עקרון המשלימות מתעצבים מחדש דרך הכלי של חופש הביטוי, שהוא – בסופו של דבר – מנוע מרכזי לחקירה אמיתית ולמניעת חסינות מפני פשעים בינלאומיים.

חלק שלישי

כיצד הפכה הבעת הדעה לרדיפה: ההשתקה הפוליטית של מורים והמאבק על חופש הביטוי במלחמת חרבות ברזל

רקפת ארליך רון | שחר גינדי

מבוא

מאמר זה בוחן את מדיניות ההשתקה ארוכת השנים של השיח בסוגיות שנויות במחלוקת בקרב מורים מצד הדרג הפוליטי, ואת השפעתה של מלחמת חרבות ברזל על השיח הביקורתי והדמוקרטי. האווירה לאחר טבח 7 באוקטובר גרמה להתכנסות של קבוצת הפנים (ingroup) היהודית נגד כל איום מבחוץ, לתחושת צדק מוחלט אל מול ה"אחרים", ולכך שהסובלנות לשיח פתוח בבתי הספר פחתה. בזמן המלחמה התפרסמו מקרים שבהם מורים הושתקו בשל דעותיהם, נערכו להם שימועים, וכמה מהם מצאו את דרכם אל מחוץ למערכת

החינוך.¹ נוסף על כך, הקמת גוף פיקוח מטעם מפלגת נעם האנטי-ליברלית בתחילת 2023,² וחקיקת חוק איסור העסקת עובדי הוראה ושליחת תקציב ממוסדות חינוך עקב הזדהות עם מעשה טרור או עם ארגון טרור ב־2024,³ הם תמרידי אזהרה המתריעים על צמצום חופש הביטוי של מורות.⁴ במאמר זה נציג ממצאים ממחקר שנערך בתחילת 2024 ובחן תגובות של מורות בחינוך העל-יסודי לאמירות גזעניות בכיתתן. מעבר לעניין שאפשר למצוא בתגובות שהגיבו המורות הנשאלות לעצם בדיקת הנושא, העלה המחקר שמורות רבות נתקלות באמירות גזעניות בבתי הספר, ולמרות האווירה הכללית מציבות לנגד עיניהן יעדים דמוקרטיים וליברליים, לצד יעדים חינוכיים-פדגוגיים. המקרים והממצאים האלה משקפים את תהליך ההשתקה של שיח השלום וזכויות האדם במערכת החינוך הישראלית. שרים בממשלות הימין מעודדים את התהליך הזה, ועל מורות מופעל לחץ להימנע מלעסוק בנושאים פוליטיים היכולים להיתפס כלא נוחים. לאורך השנים, וביתר שאת אחרי טבח 7 באוקטובר, ניכרת במערכת החינוך מגמה של הצטמצמות השיח בסוגיות שנויות במחלוקת של קבלת האחר, זכויות אדם ושוויון, והתמקדות בנרטיבים של תרבות, מורשת ולאום. בזמן שמורות חשופות לתוצאות קשות בעקבות הבעת דעות שאינן בקונצנזוס, הדיון הציבורי והחינוכי נשאר מצומצם ומוגבל, מה שהופך את המערכת לחסרה בתוכן עמוק ומאוזן בנושאים הפוליטיים הביקורתיים החיוניים לחינוך התלמידים להיות אזרחים ביקורתיים ומשכילים.

1 דורון סלומון 'עופר שור: מורים שקראו לשטח את עזה לא זומנו לשימוע' (וידאו) mynet חיפה 13.9.2024.

2 משרד ראש הממשלה "הקמת רשות לאומית שתחקר "הרשות לזהות לאומית יהודית" (19.2.2023).

3 מאגר החקיקה הלאומי "חוק איסור העסקת עובדי הוראה ושליחת תקציב ממוסדות חינוך עקב הזדהות עם מעשה טרור או עם ארגון טרור (תיקוני חקיקה), התשפ"ה-2024" הכנסת (29.1.2024).

4 מכאן ואילך נשתמש במילה מורות, בלשון נקבה, אך הכוונה למורות ולמורים כאחד.

שחיקת השיח הדמוקרטי במערכת החינוך

השיח הפוליטי הוא רכיב מהותי בחינוך לדמוקרטיה, והוא מאפשר לתלמידים לפתח חשיבה ביקורתית, מודעות אזרחית וסובלנות.⁵ דיונים בכיתה, המציגים נקודות מבט מגוונות, מחזקים את יכולת התלמידים לנתח טיעונים, להעריך ראיות ולהבין דקויות חברתיות מורכבות.⁶ השתתפות בדיונים כאלה תורמת לפיתוח מיומנויות תקשורת ויכולת הסקת מסקנות, וכן לפיתוח יכולת לגבש עמדות עצמאיות. חשיפה לנקודות מבט מגוונות מטפחת אמפתיה וסובלנות, ובכך מקדמת את היכולת לקבל את האחר.⁷ נוסף על כך, השיח הפוליטי מכין את התלמידים להשתתפות פעילה בחברה דמוקרטית ומעודד מעורבות אזרחית.⁸ עם זאת, חשוב שהשיח ינוהל מתוך איזון וכבוד, ייצמד לעובדות וימנע מהטיות ומהפצת מידע כוזב. המטרה אינה לשכנע בעמדה מסוימת, אלא לפתח את כישורי החשיבה הביקורתית של התלמידים ולטפח את יכולתם לנהל דיאלוג פורה ומועיל.

למרות החשיבות הרבה של השיח בסוגיות שנויות במחלוקת יש עדויות לכך שמורות נמנעות משיח זה יותר ויותר, הן בארצות הברית⁹ הן בישראל.¹⁰ בעשור וחצי האחרון מאפיין את מערכת החינוך הישראלית מתח מתמשך בין הנחיות

Johannes Kiess J, *Learning by Doing: The Impact of Experiencing Democracy in Education on Political Trust and Participation*, 42(1) POLITICS 75-94 (2022)

DIANA E. HESS & PAULA McAVOY, *THE POLITICAL CLASSROOM: EVIDENCE AND ETHICS IN DEMOCRATIC EDUCATION* (2014)

7 ערן גוסקוב *חלוקים וחולקים: מחשבות על הוראת נושאים שנויים במחלוקת בבית הספר* (2024).

Meira Levinson & Mildred Z. Solomon, *Can Our Schools Help Us Preserve Democracy? Special Challenges at a Time of Shifting Norms*, 51 HASTINGS CENTER REPORT, S15-S22 (2021)

JUDITH L. PACE, *HARD QUESTIONS: LEARNING TO TEACH CONTROVERSIAL ISSUES* (2021) 9

Shahar Gindi & Rakefet Erlich-Ron, *High School Teachers' Attitudes and Reported Behaviors Towards Controversial Issues*, 70 TEACHING & TEACHER EDUCATION 58-66 (2018)

מקצועיות לבין מדיניות פוליטית.¹¹ מצד אחד, מסמכים רשמיים של משרד החינוך מעודדים דיון פתוח בסוגיות שנויות במחלוקת כחלק מחינוך לדמוקרטיה,¹² ומצד שני, החלטות פוליטיות של שרי חינוך, המונעות משיקולים אידאולוגיים, חוסמות דיונים אלו. ב-2014, כאשר הטיל אדם ורטה, מורה לתרבות ישראל בבית ספר אורט בקריית טבעון, ספק בעליונותו המוסרית של צה"ל בפני תלמידיו, הצטרפו חברי כנסת רבים לקריאות לפיטוריו, היה לכך אפקט מצנן שמרתיע מורות רבות מלפתח דיונים בסוגיות שנויות במחלוקת בכיתה. בהמשך לכך, ב-2021, פרסם שר החינוך יואב גלנט במדיה החברתית ובאגרת למורים שהוא הנחה את מנכ"ל משרד החינוך לאסור על ארגונים הפועלים בניגוד למטרות החינוך הממלכתי להיכנס לשטחי בתי הספר. מפרשנותו בנושא זה נגזר בפועל שחל איסור על כניסת ארגוני שמאל לבתי הספר, בעוד שעל ארגוני הימין לא חל איסור זה.¹³

האקלים החינוכי הזה יצר מגגנון של צנזורה עצמית בקרב מורות עוד לפני המחלוקת הקשה על הרפורמה המשטרית-משפטית ו-7 באוקטובר.¹⁴ המחקר מראה כי מורות חשות בלחץ הפוליטי, ומתוך חוסר תמיכה ותחושת בידוד, נמנעות מדיונים בנושאים רגישים, כמו דמוקרטיה וזכויות אדם, מחשש לביקורת, ואפילו מחשש לתיג כ"שמאלניות" או "סמולניות". התוצאה היא הימנעות מדיון בנושאים בעלי ערך חינוכי חשוב, הגברת החרדה בקרב מורות והחמרת הקיטוב בכיתה. התלמידים, המושפעים גם הם מהאווירה הפוליטית הכללית, מביעים לעיתים עמדות קיצוניות, מה שמייצר אתגר נוסף למורות ומכניס אותן לתפקיד

11 RAKEFET ERLICH RON & SHAHAR GINDI, TEACHING CONTROVERSIAL POLITICAL ISSUES IN THE AGE OF SOCIAL MEDIA: RESEARCH FROM ISRAEL (2023)

12 ירון אונגר ויובל וורגן "גבולות חופש הביטוי הפוליטי של עובדי הוראה במערכת החינוך" מרכז המידע של הכנסת (2010); משרד החינוך "חוזר מנכ"ל: החוכניה הלאומית ללמידה משמעותית – השיח החינוכי על נושאים השנויים במחלוקת. הוראה קבע מס' 0012 החלפה" משרד החינוך, מאגר חוזרי מנכ"ל (2016).

13 תמר טרבלסי חדד "אחרי פגישה עם מנכ"ל בצלם: שימוע למנהל הריאלי בחיפה" *ynet* 20.1.2021.

14 Gindi & Erlich-Ron, לעיל ה"ש 10.

מורכב של תיווך וריסון שיח קשה וטעון רגשית, מתוך התמודדות מתמדת עם תסכול וחוסר אונים.¹⁵

טבח 7 באוקטובר ומלחמת חרבות ברזל

הטבח ב-7 באוקטובר והמלחמה שפרצה בעקבותיו גרמו לא רק אובדן חיים וטראומה אישית, אלא גם טראומה לאומית עמוקה. האירועים האלה הובילו, כפי שמציין הלפרין,¹⁶

לתופעה של "התכנסות סביב הדגל" (rallying around the flag), המתבטאת בעלייה חדה בעוינות כלפי קבוצות חוץ (outgroups) בקרב חלקים נרחבים בציבור היהודי בישראל. למרות הסיסמאות ומראית העין של אחדות, ההתכנסות הזאת החריפה את המתחים והפילוגים בתוך החברה הישראלית עצמה, בין חילונים לרתיים ובין ימין לשמאל, במיוחד בקרב בני נוער.¹⁷ הטרואמה הלאומית, שהפכה את השיח הפוליטי לצורמני ומפלג יותר מתמיד, בולמת את האפשרות לדיאלוג פתוח ובונה בין קבוצות שונות בחברה. הבנת הדינמיקה של טראומה לאומית המובילה לקיטוב ולעוינות חיונית להבנת המצב הפוליטי והחברתי בישראל ולהבנת האתגרים העומדים בפני הדמוקרטיה הישראלית.

המקרה של מאיר ברוכין הוא דוגמה בולטת להשתקה ולפגיעה בחופש הביטוי של מורות בישראל בחסות מלחמת חרבות ברזל. ברוכין, מורה להיסטוריה ואזרחות, פוטר מעבודתו בעיריית פתח תקווה בנובמבר 2023 בעקבות פוסטים שפרסם

15 Saro Lozano Parra, Bjorn G. J. Wansink, Cok Bakker & Lucien M. van Liere, *Teachers Stepping Up Their Game in the Face of Extreme Statements: A Qualitative Analysis of Educational Friction When Teaching Sensitive Topics*, 51(2) THEORY & RESEARCH IN SOCIAL EDUCATION 201-232 (2023)

16 עירן הלפרין אזהרת שוליים: איך נתנו לשנאה ולקיצונים לפרק אותנו (ואיך נבנה חזרה) (2024).

17 אקורד "מאבדים את המצפן – מחויבות דמוקרטית בסכנה בקרב בני ובנות נוער בישראל: מדד השותפות בקרב בני נוער בישראל, 2024, חלק ב" האוניברסיטה העברית בירושלים (יולי 2024).

ברשתות החברתיות, שכללו אמירות ביקורתיות חריפות כלפי צה"ל ומדיניות הממשלה.¹⁸ עיריית פתח תקווה ראתה באמירות האלה, שנכתבו בעקבות טבח 7 באוקטובר, תמיכה בטרור, "גילוי החלטה לבגוד" "התנהגות שעלולה להפר את שלום הציבור" ופגיעה בצה"ל ובערכי המדינה.¹⁹ באפריל 2024 קיבל בית הדין לענייני עבודה את ערעורו של ברוכין וקבע שפרסומיו מוגנים תחת חופש הביטוי, והפיטורים מבוססים על פגמים מהותיים בהליך. בית הדין הצביע על הקושי המשפטי בטענות העירייה, שהתבססו על פרשנות רגשית של אמירותיו של ברוכין בתוך הקשר רגשי-לאומי טראומטי של המלחמה. ודחה את הטענה כי "אירועי המלחמה שינו את גבולות חופש הביטוי" של מורים.²⁰ ההחלטה עוררה ויכוח ציבורי סוער, הממחיש את הקושי בהגדרת גבולות חופש הביטוי בקרב עובדי הוראה בזמן משבר לאומי, ובמיוחד לנוכח הנטייה להתכנסות סביב הדגל ולהגברת העוינות כלפי ביקורת על הממסד.

האם ניתן להיות ציוני ולשרת במילואים ובה בעת לחוש חמלה כלפי ילדים בעזה? שאלה זו מקבלת משנה תוקף לנוכח ההסלמה בעמדות המיליטנטיות בחברה הישראלית בעקבות אירועי 7 באוקטובר. אווירה זו מתאפיינת בהוקעת כל מי שמביע אמפתיה לאזרחי עזה או למטרה הלאומית הפלסטינית, או מבקר את פעילות צה"ל. ב־2024, לדוגמה, סבר רוב בציבור היהודי (61%) כי לפלסטינים אין זכות למדינה משלהם,²¹ לעומת סקר מ־2016, שבו 46% מהנסקרים לא תמכו בהכרה בשאיפות הלאומיות הפלסטיניות,²² ואילו בסקר מ־2024 נרשמה העדפה ברורה לשלילת זכות ההצבעה מקבוצת החוץ (הערבים אזרחי ישראל).

18 חמר טרבלסי חדד "שר החינוך: 'לאסור כניסחם של ארגונים המבזים את חיילי צה"ל לבתי הספר'" ynet 17.1.2021.

19 לירן תמרי "המשטרה: מורה להיסטוריה חשוד בגילוי החלטה לבגוד" וב'הצדקה מעשי חמאס'" ynet 11.11.2023.

20 אור קשתי "בית דין קבע שמורה שמח ביקורת על צה"ל פוטר שלא כדין, וחיזק את חופש הביטוי של מורים" הארץ 2.4.2024.

21 חמר הרמן, ליאור יוננני וירון קפלן "סקר ספטמבר 2024: שנה לאירועי 7 באוקטובר ומלחמת חרבות ברזל" אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה (7.10.2024).

22 חמר הרמן וח'ליל שקאקי "'משאל עמים': סקר ישראלי-פלסטיני משותף" אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה (21.8.2016).

סקר נוסף מ-2024 מצא כי 64% מהציבור הישראלי מתנגדים להקמת מדינה פלסטינית בתנאי נורמליזציה, כשליש מהנשאלים ששקלו בעבר את האפשרות שינו את דעתם, לדבריהם בעקבות 7 באוקטובר, ומביעים כיום התנגדות מוחלטת.²³ מגמה דומה נמצאה בקרב בני הנוער (יהודים וערבים) – מחציתם מעוניינים שחברי קבוצת החוץ לא ירגישו חלק מהחברה, וכרבע מבני הנוער היהודים תומכים בהפרדה בין ערבים ליהודים במרחב הציבורי ובחרם על עסקים ערביים בישראל.²⁴ נוסף על כך, רמות שנאה וכעס כלפי ערבים עלו בקרב בני נוער יהודים, בעיקר בקרב חרדים, והתמיכה הנמוכה בחופש הביטוי ובפעולות נגד הסתה לאומנית וגזענית בקרב בני נוער חרדים בולטת במיוחד.

ביוזמות פרטיות של תלמידים הסורקים את החשבונות הפרטיים של מורים ומורות מתוך רצון לאתר את מי שאינו מיישר קו עם הנרטיב הלאומני אפשר לראות שקריאות השתקה אגרסיביות מופנות גם כלפי פרטים מתוך קבוצת הפנים (יהודים), וגם כלפי קבוצת החוץ (ערבים). המקרה של עופר שור, מורה להיסטוריה בחטיבת הביניים בנשר, מדגים את ההשלכות החמורות של הבעת דעה פוליטית במערכת החינוך. שור, ששיתף סרטון בפייסבוק שבו הביע התנגדות למלחמה בעזה, נתקל בתגובה אלימה מצד תלמידים. הם השתמשו כלפיו בכינויי גנאי, והוא הושעה ולאחר מכן הוחזר לעבודתו.²⁵ כך, מורה ערבייה בבית ספר יהודי נאלצה להתפטר בעקבות התעמרות תלמידים שטענו שהיא עוקבת אחרי עמודי אינסטגרם פלסטיניים.²⁶

ח"כ אבי מעוז, ראש מפלגת נעם, המתנגדת לשירות נשים בצה"ל ולשוויון זכויות ללהט"ב ולערבים ושואפת למדינת הלכה, זכה מאז הקמת הממשלה ה-37 לדריסת רגל במשרד החינוך. במהלך 2024, בהיותו ראש "הרשות לזהות

23 דן דייקר "סקר חדש חושף את עמדות הציבור הישראלי כלפי מדינה פלסטינית" המרכז הירושלמי לענייני חוץ וביטחון (28.5.2024).

24 אונגר ו־וורגן, לעיל ה"ש 12.

25 סלומון שור, לעיל ה"ש 1.

26 אורי סלע "מורה ערביה נאלצה להתפטר – אחרי שתלמידים קראו לעברה 'מוות לערבים'" וואלה 22.11.2024.

לאומית-יהודית",²⁷ הוקם מנגנון המבוסס על יצירת "מערכת שקיפות" שתפקידה לספק מידע להורים ולציבור הרחב על תוכניות החינוך החיצוניות הנלמדות בבתי הספר. מינויו החדש של מעוז לסגן שר לזהות יהודית במאי 2023, והקצאת תקציב של 285 מיליון ש"ח למשרדו, מסמנים התבססות מסוכנת של אידאולוגיה קיצונית בממשלה, המהווה קרקע לצנזורה ולרדיפה של קולות מתנגדים. מעבר לתפקידיו הפורמליים – חיזוק "הזהות הלאומית היהודית", הקמת יחידה ל"פיקוח על תוכניות לימודים חיצוניות" והנגשת "מערכת שקיפות" להורים – המטרה האמיתית של מעוז היא פיקוח ממוסד ומדאיג וצנזורה תוכנית ללימודים סובלניות מדי לטעמו, לרבות רדיפת מורות המחזיקות בעמדות פרוגרסיביות, כמו שוויון להט"בי, זכויות נשים וחיים משותפים בישראל.²⁸

תגובות של מורות לאמירות גזעניות אחרי 7 באוקטובר: ממצאי מחקר אמפירי

בפברואר 2024 ערכנו מחקר שיטות מערכות שבחן את תגובותיהן של מורות לאמירות גזעניות קיצוניות כלפי ערבים בכיתה. שאלות המחקר עוררו תגובות סוערות מצד מורות רבות. במחקר הצגנו בפני המורות תרחיש שעל פיו:

במהלך שיעור בכיתה י', עומרי, תלמיד בכיתה, אמר: "כל ערביי ישראל מחבלים, צריך להעיף אותם לעזה ולהפציץ את כולם שם". המחנכת עונה לו: "מה לגבי הרופאים הערבים בבתי החולים וחמורי הגנן של בית הספר? גם אותם אתה רוצה להרוג?". עומרי ענה: "להם ניתן פטור", והכיתה פרצה בצחוק. ליאן הצטרפה ואמרה: "עכשיו זו הזדמנות להיפטר מכולם, לפני שיבואו לשחוט אותנו בבתי". המחנכת עונה: "אנחנו רואים שהמנהיגות של החברה הערבית מתנהגת באופן אחראי וקוראת למתינות ושקט". עומרי עונה לה: "כולם מחבלים, זה בדם שלהם, הם גם רוצחים אחד את השני".

27 משרד ראש הממשלה, לעיל ה"ש 2.

28 שחר אילן "מעוז ההומופוביה: מלשינון משולב בתקציבי עתק" כלכליסט 29.5.2023.

שאלנו את המורות באילו היבטים התרחיש הזה דומה למה שהן חוות בכיתה או שונה מהמציאות שהן מכירות, וכיצד הן היו מגיבות במקרה כזה. לשאלה על ההלימה בין התרחיש לבין המציאות בבתי הספר השיבה אחת המורות: "בטח שאין הלימה! עוד יש לכם אומץ לשאול כזאת שאלה אחרי 7.10". תגובות מעין אלו, המשקפות את האווירה הציבורית המתוחה לאחר 7 באוקטובר ומלחמת חרבות ברזל, שבה ביקורת או ניסיון לדיון בגזענות נחשבים לא לגיטימיים, הדגישו את הרגישות הרבה של הנושא. תגובתן של מורות רבות הייתה טעונה רגשית וביטאה זעם וייאוש על עצם עריכת המחקר. כאמור, אחת הטענות הייתה ששאלות על תגובות גזעניות של תלמידים יהודים בתקופה זו אינן הולמות. הביקורת התמקדה גם בשימוש בלשון מכלילה בשאלון (למשל, "שואל.ת") ובפתיחת האפשרויות המגדריות ל"גבר", "אישה" ו"אחר".

תגובות אלו משקפות את הלך הרוח – ואת ההתכנסות של קבוצת הפנים לאחר אירוע טראומטי ואת הקושי שלה לדון ביחסה כלפי קבוצת החוץ.²⁹ הן גם מחזקות את הטענה בדבר סף הרגישות הנמוך במערכת החינוך בכלל, ובקרב המורות בפרט, ובעקפין את הטענה בדבר הקושי להתמודד עם סוגיות שנויות במחלוקת באקלים של תגובות שליליות מצד קבוצות פוליטיות קיצוניות, ובעניין הצנזורה העצמית שמורות גוזרות על עצמן בעקבותיו. בעקבות תלונה מארגון ימין קיצוני הקשור למפלגת נעם, פנה אלינו נציג ממושרד החינוך לברר פרטים הנוגעים לאישור המחקר בתקופה זו. גם פנייה זו ממחישה את הלחץ הפוליטי החזק המופעל על המערכת, ואת הסיכונים שמורות המנסות להעלות דילמות מעין אלו בכיתה מסתכנות בהם.

506 מורות (328 נשים ו-178 גברים) ענו על השאלון, 378 מהן לימדו בזרם הממלכתי, 68 – בממלכת-ידי, 35 – בחרדי ו-32 – בזרמים האחרים (התיישבותי ופרטי). גילן הממוצע של המשיבות היה 47.8 שנים והוותק הממוצע שלהן – 11 שנים. הממצאים הראו שהמורות הגדירו את האמירות של עומרי וליאן גזעניות (ניקוד ממוצע של 3.74 בסולם 1-5), וסברו שיש לעצור אותן (3.61). ולנהל דיון כיתתי מיידית בהן (4.01). לצד זאת, הייתה הסכמה שהאמירות נובעות מפחד

(3.38), ומשיבות תירצו את האמירות בהנחה שעומרי וליאן לא הבינו לגמרי את משמעות דבריהם (3.47), ולא הסכימו שהם רק ניסו למשוך תשומת לב (2.62).

המחקר חשף פערים משמעותיים בגישות המורות על פי רמת דתיותן. המורות חילוניות הראו נכונות גדולה יותר להתמודדות ישירה עם אמירות גזעניות ולדיון כיתתי. הן המשיכו לתעדף יעדים דמוקרטיים-ליברליים, בניגוד לציפיות התאורטיות של הפסיכולוגיה החברתית בדבר התכנסות סביב הדגל בתקופות משבר.³⁰ מורות דתיות וחרדיות נקטו גישה שמרנית יותר, אך בכל זאת שמו בראש סדר היעדים החינוכיים שלהן יעדים ליברליים ופדגוגיים חינוכיים, דוגמת חשיבה ביקורתית, והביעו התנגדות להכללת אמירות גזעניות בשיח הכיתתי.

חלק ניכר מהמורות (36%) דיווחו שהתרחיש שהוצג בשאלון דומה לאירועים שקרו בבית הספר שלהן. כך, לדוגמה, מורות אמרו: "תלמיד כיתה י"א שאמר שברגע שיקבל נשק לידיים הוא 'יוריד את כולם'"; "יש איזו שהיא הקצנה בכל הארץ ביחס לערבים ולאמונה בהם, ולכן האמירות האלו הן לא זרות"; ואפילו ש"דעות כאלה מושמעות לעיתים קרובות בכיתה, אך גם בחדר המורים". 18% טענו שהתרחיש מתאר חלקית אירועים בבית הספר, לדוגמה: "ההיכט היחיד שתרחיש זה מדמה מציאות של בית ספר הוא שתלמידים בגיל זה מדברים המון בסיסמאות בלי להעמיק בנושא לפני שהם מדברים". ו-15% טענו שהתרחיש "לא מתאר בכלל את המציאות בבית הספר", ולבסוף 31% הגיבו תגובות אחרות, כמו "ככה מרגישים רוב העם"; או "זה לא קשור לבית הספר. זה קשור לקבוצת הגיל".

במחקר נבחנו היעדים החינוכיים של מורות בהתמודדות עם אמירות גזעניות. המורות התבקשו לסמן את שלושת היעדים המרכזיים שהן מסתמכות עליהם מתוך רשימה של תשעה יעדים: סובלנות, פיתוח חשיבה ביקורתית, תרבות דיון, חופש ביטוי, התנגדות לאפליה, הגנה על תלמידים אחרים, עידוד ערכים דתיים, פיתוח זהות לאומית ועידוד מוטיבציה לגיוס לצבא או לשירות לאומי. היעדים האלה סווגו לשלוש קבוצות עיקריות: דתי-לאומי, פדגוגי-חינוכי

ודמוקרטיי-ליברלי. לפי הממצאים, בכל הקבוצות הייתה עלייה קלה בתמיכה ביעדים פדגוגיים-חינוכיים לעומת מחקרים שנערכו לפני המלחמה, מה שמעיד על אחריות חינוכית משותפת להקנות כלים לבני נוער. עם זאת, נמצא פער בולט בביטחון העצמי של המורות בהתמודדות עם אמירות גזעניות. מורות חילוניות הביעו יותר חוסר ודאות, ואילו המורות החרדיות הציגו ביטחון גבוה יותר ביכולתן להתמודד עם אמירות כאלה, כנראה מתוך רצון לשמר סמכות בכיתה.

לסיכום, המלחמה והאירועים שלאחריה הציבו אתגר חינוכי גדול בפני המורות. הן ניצבו תדיר בפני אמירות קשות של תלמידים, ויכולתן להתמודד עם אמירות גזעניות בכיתה פחתה. ממצאי המחקר מראים שהמורות היו ערות לתופעות של גזענות והביעו רצון לנהל דיונים על כך, אך רבות מהן חשו פחד וייאוש בשל האווירה הציבורית העוינת והלחצים הפוליטיים במערכת החינוך. החשש מתגובות שליליות מצד קבוצות פוליטיות קיצוניות והצנזורה העצמית בקרב המורות פגעה ביכולת לדון בנושא מהותי זה, מה שהוביל לעיוות בתהליכי חינוך וגיבוש זהות בקרב התלמידים. הממצאים מבטאים מתח בין הרצון לקדם ערכים ליברליים ודמוקרטיים, לבין הפחד מהשלכות חיצוניות, החוסס את יכולתן של המורות לנהל שיח פתוח ומגוון בנושאים שנויים במחלוקת.

סיכום

המאמר מצביע על תהליך מתמשך של פגיעה בחופש הביטוי במערכת החינוך, תהליך שהסלים בעקבות מלחמת חרבות ברזל, ובולם את האפשרות לקיים דיונים פתוחים במגוון נושאים פוליטיים וחברתיים. המאמר תיאר את האווירה העוינת שהולידה תגובות רגשיות קיצוניות בקרב מורות ותלמידים, ואת תחושת הפחד של המורות כשהן מתמודדות עם אמירות גזעניות מצד תלמידים. המקרה של עופר שור ודומיו מצביע על ההשלכות החמורות של הבעת דעה במערכת החינוך, ועל ההטרדות והלחצים מצד קבוצות פוליטיות קיצוניות. יתרה מזו, אנו עדים לפער הולך וגדל בין ההנחיות המקצועיות, שאמורות לקדם שיח דמוקרטי, לבין מדיניות פוליטית מגבילה בהובלת שרי החינוך, המקשה על מורות לדון בנושאים שנויים במחלוקת.

בעקבות זאת, תלמידים לומדים בסביבה חינוכית מצומצמת וחסרה, החושפת אותם לנרטיבים של שליטה, ולא בסביבה המזינה סובלנות, פלורליזם וחשיבה ביקורתית.

בסופו של דבר, ממצאי המחקר מחזקים את התחושה שמלחמת חרבות ברזל גרמה לא רק לטראומה לאומית, אלא גם הביאה להידרדרות ניכרת בשיח הדמוקרטי במערכת החינוך. הידרדרות זו מקשה על ההתמודדות עם מיסוד השנאה והדעות הקדומות כלפי קבוצות חוץ. אפשר למצוא תקווה בעמדות של מורות שהציגו גישה מתונה, המביאה בחשבון את הפחד העומד בבסיס האמירות הגזעניות, ובה בעת אינן מאפשרות לאמירות כאלה להיאמר ללא תגובה חינוכית ושואפות לקדם יעדים פדגוגיים ודמוקרטיים ליברליים בבתי הספר. עם זאת, ההשתקה וההימנעות היזומה של מורות מהעלאת נושאים ליברליים עלולה לפגוע פגיעה מהותית ביסודותיה של חברה מרובת זהויות וסובלנית, המקדמת שיח פלורליסטי, וביכולתם של התלמידים להתמודד עם מציאות מורכבת.

מורות ערביות בבתי ספר יהודיים: מגננה וניכור

שחר גינדי | מיכל הישריק | איריס יניב | ניהאיה עוידה | עלי בן יהודה

מבוא

שילוב מורות ערביות¹ במערכת החינוך היהודית בישראל צבר תאוצה בעשור האחרון. בעבר הייתה נוכחותן מצומצמת ולא שיקפה מדיניות מכוונת,² אך משנת 2013, בתמיכת מכון מרחבים, הופעלה תוכנית "משלבים ומשתלבים" המלווה מורות ערביות בעבודתן בבתי ספר יהודיים. מאז גויסו מדי שנה בשנה כמאה מורות, וכיום מלמדות בבתי ספר יהודיים כ-3,000 מורות

1 ב"ערביות" הכוונה לפלסטיניות אזרחיות ישראל. במאמר זה אנחנו עושים שימוש במונח "ערביות" לשם הקיצור.

2 מיכל הישריק, חרותה ורטהיים ורונית חיימוב-אילי "חדר מורים משלב: שילוב מורים ערבים בבתי ספר יהודיים" היחידה למחקר והערכה, המכללה האקדמית בית ברל (2010).

ערביות.³ המחקרים מצביעים על הצלחות רבות בשילובן, לרבות שביעות רצון גבוהה והפחתת חרדה בין-קבוצתית.^{4,5} רוב מנהלות בתי הספר מדווחות על שילוב מוצלח, על הערכות חיוביות מהתלמידים ומהצוות, ועל קשרים חברתיים עם המורות היהודיות גם מחוץ למקום העבודה.⁶ עם זאת, יש גם קשיים – מורות ערביות רבות דווחו על חששות לבטא את זהותן הלאומית ולדון בנושאים פוליטיים וביטחוניים בבית הספר.⁷ המורות פיתחו אסטרטגיות להתמודדות עם המחסומים החברתיים והפוליטיים, המשקפות תהליך מתמשך של משא ומתן עם קבוצת הרוב.⁸ כך, למשל, מורות ערביות בעלות שמות כמו לנה או ג'נה לא מיהרו לתקן את ההנחה השגויה של תלמידיהן שמוצאן רוסי, ואחרות בחרו להימנע מהשתתפות בטקסים לאומיים יהודיים-ישראליים, והתמקדו בשיח מקצועי בלבד, מתוך טשטוש זהותן הלאומית.⁹

Gahl Silverman, Shahar Gindi, Michal Hisherik, Nehaya Awida Haj 3
Yehya, Iris Yaniv & Tali Ben Yehuda, *Interethnic Workplace Relations in Times of Heightened Social Tension: Israeli-Arab Teachers in Jewish Schools Post-10/7*, 103 INTERCULTURAL JOURNAL OF INTERCULTURAL RELATIONS 102093 (2024)

Shahar Gindi & Rakefet Erlich Ron, *Bargaining with the System: A 4
Mixed-Methods Study of Arab Teachers in Israel*, 69 INTERNATIONAL JOURNAL OF
INTERCULTURAL RELATIONS, 44–53 (2019)

Wurud Jayusi & Zvi Bekerman, *Does Teaching on the "Other" Side Create 5
a Change*, 77(1) TEACHING AND TEACHER EDUCATION, 160–169 (2019)

6 אורית בנדס-יעקב ובהאא מח'ול 'תכנית הלימודים 'יא סלאם': מחקר הערכה" מכון
הנרייטה סאלד (2013); Itzhak Gilat, Shahar Gindi & Rajaa Sedawi-Massri, *"I am Living Proof of Co-Existence": The Experience of Israeli-Arab Teachers in Jewish Schools*, 31(3) INTERNATIONAL STUDIES IN SOCIOLOGY OF
EDUCATION, 367–385 (2019)

Najwan Saada & Zehavit Gross, *The Experiences of Arab Teachers in 7
Jewish Schools in Israel*, 79 TEACHING AND TEACHER EDUCATION, 198–207 (2019)

8 ראו לעיל ה"ש 3.

9 שחר גינדי, איריס יניב, טלי בן יהודה, מיכל הישריק, ניהאיה חאג' יחיה-עוידה וגל סילברמן "דרכי ההתמודדות של מורות ערביות חוצות גבולות, המלמדות בבתי ספר יהודיים, בחגים וימי זיכרון" *الحصاد* (=הקציר) 14, 197–246 (2024) [גם בערבית].

בשנת 2021 השיק משרד החינוך את תוכנית ה"אוריינטציה" להכשרת מורות ערביות לבתי ספר יהודיים. התוכנית, שסיפקה תשתית לקראת הכניסה לבית הספר והטרימה את הליווי של "משלבים ומשתלבים", פעלה שנתיים במכללות, במחזוריים של חודשיים, וכללה היכרות עם התרבות היהודית, שיעורי עברית ורכישת מיומנויות רבות-תרבותיות. למרות ההצלחות, התוכנית הופסקה לאחר טבח 7 באוקטובר, שיצר טראומה לאומית והוביל ל"התכנסות סביב הדגל" (rallying around the flag) ולעוינות מוגברת של יהודים בישראל הן כלפי לא-יהודים, הן בין קבוצות בתוך החברה הישראלית היהודית.¹⁰ עוינות זו התבטאה גם כלפי פלסטינים אזרחי ישראל, שנדרשו להוכיח את נאמנותם למדינה ונחשדו שהם משתפים או עתידים לשתף פעולה עם חמאס.¹¹

מאמר זה עוסק בהשלכות המלחמה על חופש הביטוי של המורות הערביות ועל עבודתן החינוכית. חינוך אינו מסתכם בהעברת מידע, אלא כולל גם פיתוח חשיבה, סקרנות, אזרחות ביקורתית ואקטיבית, והבנה מעמיקה של החברה. כאשר חופש הביטוי מאוים, נפגעים לא רק המורות והתלמידים, אלא גם איכות ההוראה והיכולת להתמודד עם מגוון רעיונות ודעות, החינוכיות לחברה דמוקרטית. בחינת חופש הביטוי של מורות ערביות במערכת החינוך היהודית חושפת סוגיות של זהות, סולידריות וקונפליקטים בין קבוצות. השיח בנושא מסייע להציג את הקשרים בין השכלה, חברה ודמוקרטיה, ומניח יסודות לדיון על האתגרים וההזדמנויות בחינוך.

חופש הביטוי של מורות

חופש הביטוי הוא זכות יסוד בדמוקרטיה, אך, ככל זכות, הוא אינו מוחלט, ולעיתים יש להגבילו לשם שמירה על כבוד האדם, שלום הציבור, ביטחון המדינה, ואף יעילותם של מנגנונים

10 ערן הלפרין אזהרת שוליים: איך נתנו לשנאה ולקיצוניים לפרק אותנו (ואיך נבנה חזרה) (2024).

11 אסף קמר "אני נגד מה שהחמאס עשה, אבל ערביי ישראל לא אשמים" ynet 3.11.2023.

מדינתיים. סוגיית חופש הביטוי של מורות מורכבת במיוחד, שכן הן עובדות ציבור, אולם הן גם אמונות, בין היתר, על הקניית חשיבה ביקורתית, לצד היותן אזרחיות. מדינת ישראל נתנה דעתה לחופש הביטוי של עובדי הוראה בחקיקה ובמדיניות חינוכית. כך, סעיף 19 לחוק חינוך ממלכתי, תשי"ג-1953 אוסר על תעמולה פוליטית בבתי הספר, כדי "למנוע פעילות פוליטית בתוך מוסד החינוך והשפעה בלתי הוגנת על תלמידים".¹² לצד זאת, חוזרי מנכ"ל מאפשרים, ואף מעודדים, התבטאות פוליטית של מורות, כל עוד היא מתרחשת במסגרת שיח פוליטי מבוקר ולא תועמלני, שמטרתו לחנך לתודעה פוליטית ולחשוף למגוון עמדות לגיטימיות.¹³

אירועי 7 באוקטובר ומלחמת חרבות ברזל גרמו לטראומה לאומית בקרב הציבור בישראל, והחריפו את החשדנות והאפליה כלפי הציבור הערבי.¹⁴ מצב החירום שהוכרז הגביר את התהליכים האלה, במיוחד עם קבלת התיקון לחוק הטרור, שהרחיב את האיסור על קשר עם ארגוני טרור באמצעות החלת עונש מאסר של שנתיים על מי ש"צורך באופן שיטתי ומתמשך פרסומים של ארגון טרור".¹⁵ תיקון זה העביר מסר של חוסר אמון לפלסטינים בישראל, העוסקים לכאורה בצפייה בסרטונים של ארגוני טרור, וכן מסר של הפחדה מהשימוש ברשתות החברתיות. בעקבות אירועי 7 באוקטובר נקשר קשור ישיר בין הטבח לשאיפות הלאומיות הפלסטיניות, הופצו תאוריות קונספירטיביות על קשרים של פלסטינים מישראל עם חמאס והדגל הפלסטיני הוצג כסממן מאיים ולא לגיטימי, אף שלפי החוק מ-1992 אין להעמיד לדין בגין הנפתו.¹⁶ יהודים רבים חשדו בנאמנותם של אזרחי

12 ירון אונגר ויובל וורגן "גבולות חופש הביטוי הפוליטי של עובדי הוראה במערכת החינוך" מרכז המידע של הכנסת (2010).

13 משרד החינוך "התכנית הלאומית ללמידה משמעותית – השיח החינוכי על נושאים השנויים במחלוקת". הוראת קבע מס' 0012 – החלפה" מאגר חוזרי מנכ"ל (11.12.2016).

14 Adam Asad, *Challenges and threats: Arab society in Israel during the war in Gaza*, The Israel Democracy Institute (17.11.2023)

15 Cohen Amichai & Mirit Lavi, *Israel at War: Special Situations and Emergency Events*, The Israel Democracy Institute מאגר החקיקה הלאומי "חוק המאבק בטרור" (תיקון מס' 9 והוראת שעה), התשפ"ד-2023" הכנסת (25.10.2023).

16 בג"ץ 5883/93 יהלום, חבר כנסת, נ' המפקח הכללי, משטרת ישראל רב ניצב פלד.

ישראל הערכים לחמאס, דרשו הוכחות לנאמנותם למדינה ובחנו את פרסומיהם ברשתות החברתיות.¹⁷ מציאות זו השפיעה מאוד על מורות ערביות בבתי ספר יהודיים, והן חוו אפליה, חשדנות, רדיפה, ביוש ברשתות, איומים על ביטחונן,¹⁸ ואף פיטורים.

כנסת ישראל אישרה את "חוק איסור העסקת עובדי הוראה ושליחת תקציב ממוסדות חינוך עקב הזדהות עם מעשה טרור או עם ארגון טרור"¹⁹ (להלן: "חוק השתקת המורים"). החוק מאפשר למנהלים לפטר מורים על סמך חשד בלבד בתמיכה בטרור, ומעניק למנכ"ל משרד החינוך סמכות בלעדית לפטר מורה שהורשע בעבירת ביטחון או הזדהה עם מעשה טרור, אגב עקיפת גורמים מקצועיים.²⁰ "חוק איסור הכחשת אירועי טבח 7 באוקטובר",²¹ העלייה במספר המעצרים של אומנים, ידוענים ומורות ערביות בטענה לשיתוף פוסטים תומכים בטרור ומסיתים לטרור,²² יצרו אפקט מצטבר של פחד וצנזורה, המאיים על חופש הביטוי ועל האפשרות להוראה ליברלית וביקורתית.

17 עפרי אילני "יהיו עוד הרוגים, אבל הגרוע מכל כבר כאן" הארץ 12.10.2023; לב גרינברג "לאן נוליד את הבושה וההשפלה? בין מחאה דמוקרטית לממשלה כושלת" קריאות ישראליות 5 (פברואר 2024).

18 Wurud Jayusi, *Teachers under Fire: Experiences and Resilience of Palestinian-Israeli Teachers in Jewish Schools Post-October 7th*, 165 TEACHING AND TEACHER EDUCATION, 105147 (2025)

19 מאגר החקיקה הלאומי "חוק איסור העסקת עובדי הוראה ושליחת תקציב ממוסדות חינוך עקב הזדהות עם מעשה טרור או עם ארגון טרור (תיקוני חקיקה), התשפ"ה-2024" הכנסת (29.1.2024).

20 חדשות הכנסת "ועדת החינוך אישרה לקריאה שניה ושלישית את הצעת חוק איסור העסקת עובדי הוראה ושליחת תקציב ממוסדות חינוך עקב הזדהות עם מעשה טרור או עם ארגון טרור" הכנסת (30.9.2024).

21 מאגר החקיקה הלאומי "חוק איסור הכחשת אירועי טבח 7 באוקטובר 2023 (טבח שמיני עצרת), התשפ"ה-2025" הכנסת (22.1.2025).

22 משרד המשפטים "הסנגוריה הציבורית: דו"ח פעילות שנתי 2023" (2024).

תגובות ראשוניות של מורות: מחקר אמפירי

מנובמבר 2023 עד ינואר 2024 ערכנו ראיונות

מובנים למחצה עם 12 מורות למגוון מקצועות

ועם וארבעה אנשי צוות תומך. כל המראיינים

הם אזרחים פלסטינים-ישראלים. שבע מהמורות

שראינו מתגוררות בצפון הארץ, ארבע במרכז ואחת באזור ירושלים, וגילן

הממוצע היה 32.2 שנים (סטיית תקן 5.61 שנים). אנשי הצוות התומך הם אנשי

מכון מרחבים, וכל אחד מהם מלווה כ-70 מורות ערביות בבתי ספר יהודיים

ברחבי הארץ. המראיינים היו ארבעה בעלי תואר דוקטור במגוון תחומים

(פסיכולוגיה, סוציולוגיה, חינוך ודת), ופסיכולוגית בעלת תואר שני. אחת

המראיינות דוברת ערבית שפת אם, והאחרים דוברי עברית שפת אם. חלק

מהראיונות נערכו בערבית ותמליל הריאיון תורגם לעברית.

אירועי 7 באוקטובר ערערו את תפיסת היציבות בישראל, וממצאי הראיונות

מדגישים את התדהמה ואת החששות הראשוניים של המורות הערביות בבתי ספר

יהודיים. האירועים השפיעו על התנהלותן הבסיסית, ובכלל זה – הנסיעה אל בית

הספר וממנו. רנא סיפרה על החששות בדרכים ועל הצנעת זהותה ושפתה: "איימו

עלי בסופר, גם ברחוב, ואפילו ב[עיר מגוריי]. פחדתי לדבר ערבית [...] אני אוהבת

להיות במקום בטוח, לכן מעדיפה ללכת לסופר ליד הבית וזהו, כי אני מודאגת".

גם יזן שיתף בהתנהלות דומה:

הייתה לי שיחה עם היועצת [...] דיברתי איתה על הפחד [...]

פחדתי לצאת [...] חוץ מבית הספר, לא יצאתי לשום מקום

מהכפר שלי [...] ובסוף החלטתי שאני [...] לוקח סיכון [...] פעם

ראשונה בחיי [...] פחדתי לדבר ערבית [...] כי אני לא יודע מה

יחשבו [...] אתה בסטרוס, אתה שומר על דיסטנס [...] אף פעם

לא חלמתי, אפילו בחלומות הכי גרועים.

מורות רבות תיארו את חששותיהן והתמקדו בתחושות חוסר הביטחון והאיום

האישי והמקצועי שהן חוות בבתי ספר יהודיים. סמאר סיפרה:

אני לא יכולה לספר לך על ההלם שלי [ב-7 באוקטובר] [...]

היה פחד נוראי [...] צפינו בטלוויזיה, "איך את תחזרי לבית

הספר, כי את עובדת בבית ספר יהודי", ולמרות שבעלי גם

עובד עם יהודים וגם בדרום [...] לא חשב על עצמו, רק עליי.
וזה מאוד מאוד הפחיד אותי [...] ואחרי נגיד שעה התחילו
המורים בקבוצת ואטסאפ המשותפת לשלוח הודעות: מה עם
הילדים שלי? כולם התגייסו, כולם פחדו [...] הייתי בהלם,
בהלם [...] זה היה מטורף בשבילי.

בדבריה סמאר מדגישה את הפער בין חוויתיה שלה – מי ששייכת לקבוצת
מיעוט הנאלצת לחשוב על מעמדה ועל תפיסת נאמנותה – לבין חוויותיהם של
עמיתיה היהודים, שהתרכזו באיומים החיצוניים עליהם. ההלם שהיא מתארת
אינו רק מהאירוע עצמו, אלא גם מתגובות עמיתיה ומהתוכנה בדבר מקומה
בחברה ובסביבתה המקצועית.

רנא מסבירה שהתלבטה אם לחזור לעבודה: "האמת, עדיין קשה. ועכשיו התחילו
לאט-לאט לחזור, ובכנות, אני התחלתי לחשוב על תירוצים, או לחפש תוכניות
בכדי לא לחזור, כי באמת פחדתי. אם אחזור, לא יודעת מה יעשו בי". המורות
חששו מהשלכות השינוי ביחסה של החברה הישראלית כלפיהן ומההשלכות על
סביבת בית הספר – מצד התלמידים, המורות העמיתות, המנהלות וההורים.
מורות אלו, ששאפו להשתלב ולטפח חיים משותפים במסגרת בית הספר, מצאו
עצמן במלחמה מתמשכת מול מציאות מאתגרת. נורה, מורה בעלת 13 שנות
ניסיון בבתי ספר יהודיים, שעבדה בשנתיים האחרונות בליווי מורות ערביות
בבתי ספר אלו, סיפרה בהקשר הזה:

פניות של מורות התחילו באותו יום [...] יחזרו לבית ספר?
לא יחזרו? ילמדו רגיל? מה נעשה? [...] מה יקרה לנו כמורות
ערביות? האם יפגעו בנו? ... היו חששות איך ללמד או לנהל
שיחה בזום עם התלמידים [...] הרגישו שהם תחת זכוכית
מגדלת, שכולם מחכים, ועכשיו אם אני אטעה במילה, אם אני
אגיד משהו [...] ומורה אומר לי: "מה אני אעשה? [...] ההורים
בבית עכשיו, צופים בנו, עכשיו הם יידעו שאני ערבי", באמת
פחד.

בדיקת נאמנות

בימים הראשונים למלחמה התמודדו המורות עם

הערות מכלילות כלפיהן. רנא מספרת: "תלמיד

[...] אמר לי: 'אתם הערבים, למה אתם יורים

עלינו טילים?' [...] הוא חושב שאני, מורה ערבייה, זורקת עליהם טילים. עצם

העובדה שאת ערבייה, את מסכנת את החיים שלהם". רגישות החברה היהודית

אחרי 7 באוקטובר גרמה לתחושה כי כל אדם, ובמיוחד ערבי שלא גינה את

הטבח, הוא גורם מאיים או תומך בחמאס. פעמים רבות נשאלו המורות מפורשות

למי הן נאמנות, למדינת ישראל או לחמאס. דאנא שיתפה:

[תלמיד] אמר לכיתה: "טוב, אני אשאל אותה. אתם, אין לכם

את האומץ הזה" [...] אמרתי: "אוקיי [...] תשאל אותי מה?" [...]

הוא אומר לי: "את תומכת בנו או בהם?". אז אני אומרת לו:

"מה אתה אומר? [...] אני ישראלית. אתה שואל אותי ככה?",

הוא אומר לי: "את ישראלית, אבל את ערבייה, שהם תומכים

בחמאס". אני אומרת לו: "לא, סליחה, אל תגיד 'אתם'. יש

אנשים בכל מקום בעולם, זה לא משנה [אם] הם ערבים,

יהודים, נוצרים. יש אנשים מאוד רעים [...] יש אנשים שמאוד

טובים [...] אי אפשר שאתה כאילו, that you are talking

in general [...] על כל הערבים בישראל" [...] הוא אומר לי:

"אוקיי, אז תכלס את תומכת בנו, בישראל?", אז אמרתי לו:

"כן, אני, אני תומכת במדינה שלי. אני נולדתי פה".

ציפיית התלמידים לגינוי יכולה להיתפס ככבואה של מבחני הקבלה הפטרוניים

של החברה היהודית הרואה בהצהרות נאמנות מצד אישי ציבור ערביים תנאי

להשתלבותם בחברה הישראלית. כל הימנעות מגינוי מתפרשת כביטוי לשיתוף

פעולה עם האויב, ודרישה זו מחלחלת אל היחסים הבין-אישיים בשדה החינוכי

ומקבעת יחסי כוח והגמוניה. בתקופות של קונפליקט עז החברה מאמצת עמדות

מקוטבות ומפלגות, ותגובתה של דאנא משקפת את המסר שקיבלה מתלמידיה,

ולפיו בעת הזאת אין מקום להבעת עמדה מורכבת. בדבריה היא מבקשת להעביר

מסר חינוכי המערער סטריאוטיפים והכללות, ובה בעת מדגישה את השתייכותה

לישראל, מתוך דיכוי היבטים אחרים בזהותה, שאותם אינה חשה חופשייה לבטא

בזמן מלחמה.

"בדיקת הנאמנות" ברשתות החברתיות אילצה את המורות להפעיל צנזורה עצמית קפדנית מחשש לסנקציות. רנא הסבירה: "צריך להקדיש תשומת לב רבה לכל מילה, כל תמונה וכל דבר, אפילו לעשות 'לייק' רודפים אותנו עליה". אחת האסטרטגיות הייתה פרסום מסך שחור ברשתות ללא שימוש במילים, פעולה עמומה שהמפרסמת יכולה להקנות לה מגוון משמעויות – הבעת אבל או התנגדות, פעולה שלכאורה אי אפשר להשתמש בה נגדן. אולם דבריו של ח'אלד, המלווה מורות ערביות בבתי ספר יהודיים יותר מ-15 שנים, ממחיש כיצד כל ביטוי – ישיר או עקיף – עלול להוביל לשימועים ולהשעיות, מה שמצר את המרחב הדמוקרטי של המורות: "בימים הראשונים [אחרי 7 באוקטובר] כבר היו מורות שהוזמנו לשימוע בתוך המחוזות שלהם או בתוך מינהל החינוך של העירייה. למשל, במתקפה או בטיל שפגע בבית חולים²³ [...] הטיל שהיה בכלל טיל של חמאס, מורה שינתה תמונה של צבע שחור, אפילו לא דגל. אז שלחו אותה הביתה".

מהא סיפרה כיצד גילתה שהחלו להתפשט שמועות על "חוסר הנאמנות" שלה, וכי גילתה זאת רק כחודש לאחר מכן:

תלמידה אמרה לי שיש [...] מפיצים שמועה בבית הספר שאני נגד ישראל ואני עם ארגון טרור, אני עם חמאס [...] [אחרי] המון שיחות טלפון בסוף הגעתי למנהל [...] לא הבנתי מה הסיפור [...] אמר לי שלפני חודש הוא קיבל תלונה מאחד ההורים על זה שאני מפרסמת דברים נגד ישראל [...] אחרי שבועיים הוא קיבל עוד תלונות מכמה הורים [...] והנושא עבר לטיפול של המשטרה [...] ובאותו רגע הוא מתקשר למישהי שיושבת בעירייה. היא אחראית משאבי אנוש, אז הוא שם אותה בשיחת ועידה. כאילו הם יודעים על מה מדובר ואני

23 ב-17 באוקטובר 2023 התרחש פיצוץ במגרש החניה של בית החולים אל-אהלי בעזה, בעת שהשו בו אלפי עקורים פלסטינים. החמאס האשים את ישראל בתקיפה אווירית וטען ל-200-700 הרוגים, ואילו צה"ל הציג ראיות שהפיצוץ נגרם משיגור כושל של רקטה של הג'יהאד האסלאמי – ראיות שגם ארצות הברית, בריטניה, צרפת וקנדה תמכו בהן על בסיס מודיעין עצמאי.

אחרונה שידועת [...] היא אמרה לי: "[...] תבואי אליי למשרד, אנחנו נשב, ואני אסביר לך מה הסיטואציה" [...] אז אנחנו יושבים [...] היא מראה לי תמונה שאני פרסמתי באינסטגרם [...] של שני ילדים ברקע בוכים ורשום "לעצור את המלחמה". אז אני מסתכלת עליה ואני אומרת לה: "לא, לא הבנתי. אז זה שאני נגד מלחמה ובאמת כואב לי על ילדים, זה אומר שאני תומכת בארגון טרור?" אז היא עונה לי ואומרת: "אני מבחינתי, לא רוצה שיעצרו את המלחמה. אני רוצה שיהרגו את כולם שם".

כמו מהא, ששיתפה כי השמועות נחשפו בסיוע תלמידה, מורות רבות מתארות כי יחסי האמון שבנו לפני המלחמה היו עבורן מקור חוסן בימים הקשים. יחסי האמון עזרו להן לחוש שמתעניינים בהן כבני אדם, להרגיש ביטחון ולשתף בתחושותיהן. דאנא משתפת בשיחה עם תלמיד שעזמו חשה בנוח לבטא את עצמה ואת עמדותיה, בזכות הקשר הקרוב ביניהם:

בסוף השיעור הילד הזה שואל אותי שוב: "אוקיי, את תומכת בישראל, אבל את מקווה שננצח במלחמה? כאילו זה מה שאת מרגישה, או מה שאת אומרת זה סתם מול הכיתה? תגידי לי בפרטי, ואני לא אגיד להם" [...] אז אמרתי לו את הדעה שלי ואת המחשבות שלי. אני לעולם לא אסתיר, ואני לא מרגישה בחשש שאני מסתירה את הדעה שלי, ומה שאני בטוחה לי, אנחנו ביחס טוב. אז שתדעי לך. אני אנחנו כאילו חברים והוא משתף הכול...

הבחירה להימנע והשלכותיה

באקלים הציבורי הטעון מופעל על המורות הערביות לחץ רב, אישי ומקצועי. לפיכך, לא כולן חשו בנוח להתבטא, וחלקן דיווחו שבחרו להימנע מהבעת דעה במלחמה. אולם, גם בחירה זו גררה שיפוטיות, הסתה וענישה. המלכוד שהמורות נתונות בו מודגש בסיפורה של רנא – במהלך שיעור מקוון תלמיד שאל אותה אם היא תומכת בחמאס, היא

ענתה שלא תיכנס לשיח בנושא. הורי הכיתה ששמעו זאת דיווחו להנהלת בית הספר וטענו ש"אם היא לא מגנה את חמאס, אז היא חמאס". בעקבות זאת היא דרש ממנה מנהל בית הספר לכתוב מכתב התנצלות להורים.

נורה סיפרה שבאחת הפעמים יעצה למורה לוותר על שיח מהותי, ובמידה מסוימת גם על ביטוי זהותה, ובמקום זאת להתייחס לחלקים רגשיים-חברתיים (Social Emotional Learning)²⁴, מתוך הבנת הרקע הרגשי של תלמידה:

(המורה) אומרת לי שתלמידה [...] קופצת לה כל דקה ואומרת לה: "עם מי את? עם החמאס?" [...] המורה בפעם הראשונה אמרה לה: "זה לא הזמן, אנחנו בשיעור", ולא ענתה לה. אז היא התחילה לכתוב לה בצ'אט: "את עם החמאס?", היא לא, לא הרפתה ממנה, אז המורה אמרה לה: "אני אדבר איתך אחרי השיעור". אז היא [המורה] התקשרה [אליי]: "אני לא יודעת [...] אני פוחדת מה להגיד לה". נתתי לה כמה משפטים [...] תני להם את ההרגעה [...] אם תתעלמי הם יגידו: "היא לא עונה כי היא עם החמאס". אז אמרתי לה: [...] את מתקשרת אליה, מרגיעה אותה ותגידי לה שאת לא בעד החמאס, את לא בעד הטרור [...] תחשבי גם מהצד של התלמידים עצמם, כי הם רואים כך דמות של ערבייה טובה, שהיא לא כמו כל המחבלים שהם רואים עכשיו בחדשות ובתקשורת [...] היא רוצה שאת שתתני לה את התקווה הזאת [...] שיש לה מורה ערבייה טובה".

שיחה זו חושפת פגיעה עמוקה בחופש הביטוי של מורות ערביות בבתי ספר יהודיים, ואת האופן שבו הן נדרשות לנווט בתוך מציאות פוליטית וחברתית מורכבת. הצנזורה העצמית שהן מפעילות אינה רק תוצאה של חשש מסנקציות ישירות, אלא חלק ממבנה כוח המדיר את קולן מהמרחב החינוכי ומעדיף שיח רגשי-חברתי על פני עיסוק בסוגיות פוליטיות שנויות במחלוקת. רנא משתפת בהנחיות דומות שקיבלה כשפנתה להתייעץ עם מכון מרחבים: "מרחבים אמרו

כי המצב קשה, ומפה זה עוד יותר הפחיד אותנו. [אמרו לנו] להתעלם ולא להגיד 'אתם ואנחנו' ולא לדבר במצב הקיים, להבין אותם [...] רק להבין, להבין, אבל אף אחד לא יבין אותנו, אנחנו הערבים... לא הרגשתי שזה תרם לי". אומנם הכוונה שמאחורי ההמלצה "להתעלם" עשויה להיות הפחתת מתחים, אך בפועל גישה זו מבטלת כל ניסיון לייצר דיון ביקורתי ומונעת מהמורות ומהתלמידים לפתח תודעה אזרחית ומיומנויות דמוקרטיות.²⁵

השתיקה אינה מוגבלת רק לכיתות, אלא מתרחבת גם לחדרי המורים ולקבוצות הוואטסאפ, שבהן מורות ערביות חוות ניכור והדרה. המורות חשו התעלמות מזהותן הלאומית – ערביות פלסטיניות אזרחיות המדינה. רנא מספרת:

הסגנית קיבלה אותנו יפה. היא מאוד חמודה ונעימה, ואף פעם לא אמרה או זרקה אפילו "פיפס", מילה בקבוצת וואטסאפ, למרות שהמורות שולחות כל מיני סרטונים בקבוצת המורים: "שישמירו את עזה"..." מציק! ואף אחד לא אומר לה כלום כי יש לה אח במילואים... המורים כל הזמן נותנים תגובות וסרטונים, ולא מתחשבים שיש בקבוצה גם מורים ערבים, ואפילו הם שולחים סרטונים לא אמיתיים ואומרים "הלוואי שזה יהיה נכון".

כך, במקום שהמערכת החינוכית תהיה זירה לשיח מגוון ומכיל, היא משתקת היררכיות כוח קיימות ומחזקת את הדרתן של מורות ערביות מהשיח הציבורי והחינוכי.

סיכום ודיון

הממצאים העולים מן הראיונות שנערכו מצביעים על כך שאירועי 7 באוקטובר עשויים לסמן נקודת מפנה במצבן של מורות ערביות בבתי ספר יהודיים. אף שמדובר במדגם מצומצם ובתקופה קצרה למדי, ובהיעדר כלי אימות נוספים, העדויות שנאספו משקפות מגמות של ערעור חופש הביטוי

ושל העצמת תחושת האיום והאפליה שהן חוות. המורות, שנאלצו גם לפני המלחמה הזאת לנווט את זהותן הלאומית בסביבה יהודית, תיארו חשש גובר מאפליה גלויה וסמויה ומאיומים על ביטחונן. בראיונות שערכנו דווח על צנזורה עצמית, על הימנעות משיח פוליטי בכיתה, על פיקוח ועל הימנעות מפעילות ברשתות החברתיות מחשש לפיקוח ורדיפה. חקיקה חדשה, כמו "חוק השתקת המורים", החריפה את המצב, יצרה אווירת פחד וצמצמה את האפשרות לחינוך דמוקרטי אמיתי.

מערכת החינוך, במקום לעודד דיאלוג שוויוני, התמקדה במלחמה בהרגעת התלמידים היהודים ובחיזוק נרטיב של סולידריות יהודית, מתוך הדרת קולותיהן של המורות הערביות. במקום לעודד שיח פתוח וחשיבה ביקורתית, המערכת חיזקה מגמות של הדרה והשתקה. מציאות זו פוגעת לא רק במורות אלא גם באופייה הדמוקרטי של מערכת החינוך, בכך שאינה חושפת את תלמידיה למורכבות ולמגוון דעות ומונעת מהם אפשרות לפתח תודעה אזרחית ביקורתית.

האתגר שלפנינו הוא לשמר את שילוב המורות הערביות בבתי ספר יהודיים ולהגן על חופש הביטוי שלהן, מתוך הבנת הקשיים והאיומים שהן חוות. כדי להתמודד עם האתגר הזה יש להבטיח מרחב חינוכי בטוח לשיח פתוח, לקדם חשיבה ביקורתית, ולספק תמיכה למורות הערביות, מתוך הכרה בחשיבותן לקידום חינוך דמוקרטי שוויוני בישראל.

חופש הביטוי בתיכון ממלכתי במרכז הארץ במלחמת חרבות ברזל

נירית בן ארי

אחרי שני עשורים של הלוך ושוב בין ניו יורק לתל אביב עשיתי הסבה להוראת האנגלית והגעתי לריאיון במוסד חינוכי במרכז הארץ. הריאיון התנהל על מי מנוחות, עד שרכזת השכבה שאלה בחיך דק אם אוכל להסדר בתיכון ממלכתי, שיש בו פעילויות מכוונות כמו "מסע ישראלי", מסע לפולין והכנה לצבא. היא זכרה אותי מהפגנות נגד הכיבוש כמעט 20 שנה קודם לכן, והסיקה שהעמדות הפוליטיות שלי אינן ממלכתיות במיוחד. "בתוך עמי אני חיה", עניתי. "אני לא מבדילה את עצמי מהחברה הישראלית. אני ישראלית, נולדתי כאן, הוריי נולדו כאן, סבי וסבתי עלו לארץ, וגם בני נולד כאן. זה הבית שלי".

שנות עבודתי בתיכון, בהוראה ובחינוך כיתה, אכן הוכיחו שהממלכתיות דרשה ממני תמרון עדין. האמנתי שהניסיון שצברתי בחיי יחזק אותי, יאפשר לי להיות מודל לחיקוי ולהביא עולמות רחבים יותר אל תלמידיי. לא פעם הזדהיתי איתם בהיותי בוגרת של אותו תיכון ממש. רציתי להצית בהם סקרנות ופתיחות, ללמד אותם אנגלית ברמה גבוהה ולהרחיב את אופקיהם.

ברור לי שכיום, כמו בתחילת דרכי, עמדותיי רחוקות מהזרם המרכזי בישראל: אני מתנגדת לכיבוש ותומכת רעיונית בסרבנות פוליטית, ואני מרגישה הזדהות ושותפות גורל עם כל האנשים החיים בארץ, יהודים וערבים כאחד. אך ככל האפשר, לא הבאתי אג'נדה מפורשת לשיעורים. עם הזמן למדתי שהמתבגרים עסוקים בענייניהם החברתיים, ושהפוליטיקה אינה מרכז עולמם. למדתי ליהנות מעומקה של ההוראה: הן מבחינה מקצועית-פדגוגית, הן מבחינת עולמם הרגשי של התלמידים.

בשנה הראשונה לעבודתי פרצה מגפת הקורונה ושיבשה לחלוטין את המסלול של כולנו למשך שלוש שנים. חמקתי מהדילמות שחששתי מפניהן: המסעות החינוכיים בוטלו, ולא נדרשתי להתמודד עם שאלות מוסר קשות. רק בשנה הרביעית שלי בתיכון, כשקיבלתי כיתת חינוך חדשה, שב הפוליטי לתפוס את קדמת הבמה. בראשית אותה השנה עלתה לשלטון ממשלת נתניהו הנוכחית, ושר המשפטים הכריז על רפורמה משפטית שחלחלה לתוך חיי היום-יום ואיימה לשנות את היסודות החוקתיים של המדינה.

בפעם הראשונה מאז שהתחלתי ללמד גיליתי שאינני היחידה שמבקשת לדבר פוליטיקה בכיתה. מנהלת בית הספר עודדה אותי להוביל קבוצת מורים שכינית "אקטיביזם בחינוך". נפגשנו פעם בחודש, עשרה אנשי צוות שהחליטו להשמיע קול, לחשוב ולהתווכח על חינוך לאקטיביזם. לקראת סוף השנה הצלחנו לארגן יום שיא לשכבות י' וי"א, ובו העלינו לדיון את השאלות הכאובות ביותר על זהות ישראלית ועל מקומנו כאן. חשתי גאווה בדרך שעשיתי ובשותפות שנרקמה בין חברי הצוות.

ואז פרצה המלחמה.

באותם ימים דיווחו רבים על "התפכחות" שהביאה אותם למסקנה ש"אין פרטנר": שהפלסטינים הם אויב אכזר, והסיכוי לשלום עימם אפסי. המלחמה, כך סברו רבים, היא דרך החיים היחידה במזרח התיכון. בתוך קבוצות הווסטאפ בעבודה – בין של צוות חינוך בין של הצוות המקצועי – החל לזרום מידע על חיילים נעדרים, על נרצחים שהכרנו ועל איסוף תרומות לחיילים בחזית.

הייתי מורה ומחנכת בזמן מבצעים צבאיים בעבר אך המלחמה הזאת, חרבות ברזל, הייתה אחרת לגמרי. מעולם לא חוויתי גל התגייסות וסנטימנט מיליטריסטי חזקים כל כך, ולא חשתי תחושת בדידות כזאת במסגרת שבה אני עובדת ומבלה את רוב זמני.

כדי להימנע מקונפליקטים החלטתי לפרוש מקבוצות הווסטאפ של הצוותים בבית הספר. את הקיטור הוצאתי בעמוד הפייסבוק האישי שלי. מהשבוע הראשון למלחמה הצהרתי שאינני תומכת בהפצצה בעזה, לא מהאוויר ולא קרקעית, וכי אני סבורה שיש לחתור לעסקת חטופים מיידית, גם אם המשמעות היא כניעה לדרישות חמאס. בעיניי, חובת הממשלה הייתה לעצור הכול כדי להחזיר ילדים ותינוקות שנחטפו מבתיים ולא לסכן את חייהם במלחמה ממושכת. בתוך שלל הקולות שקראו להחזרת החטופים, גם אצלנו בבית הספר, הבחנתי בשתיקה רועמת בכל הנוגע למחיר העסקה שתידרש. "החזירו אותם הביתה!" קראו השלטים, כאילו להחזרתם הביתה אין מחיר ברור וידוע שעליו הכריז חמאס כבר ב־7 באוקטובר – שחרור אסירים (עם הימשכות המלחמה נוספו לאלו סיום המלחמה ונסיגת צה"ל מהרצועה). חשבתי שהטשטוש הזה מסוכן ועלול להסתיים באסון עבור החטופים, חשש שהתברר כנכון כאשר חטופים החלו להירצח בעודם בשבי. בית הספר הפך את סוגיית החטופים ל"לא פוליטית", ואילו אני חשבתי שהתלמידים שלי, שעומדים להתגייס לצבא, צריכים להבין ולדעת מה משמעות הקריאה לשחרורם, ולא לרדד את השיח למפגני הזדהות חלולים המעלימים את ההיבט הפוליטי וההיסטורי.

באותם שבועות ראשונים של מלחמה התקיימה הלמידה מרחוק, והמערכת לא פעלה כסדרה. תלמידים רבים התנדבו על בסיס יומי בחקלאות, באריזת אוכל לחיילים ובמפגשים עם משפחות שפוננו. באחד משיעורי האנגלית הראשונים בזום הצגתי לכיתת החינוך שלי, שהייתה אז בי"א, כותרות ממקורות זרים על

אודות המלחמה. זה היה יום אחרי שרקטה פגעה בבית החולים אל-אהלי בעיר עזה, והתקשורת הבינלאומית עסקה בכך לפני שפרטי האירוע התבררו במלואם.¹ בחרתי במקרה הזה משום שהוא היה המקרה המדובר ביותר בכלי התקשורת הבינלאומיים באותם הימים, והיה דוגמה מצוינת להבדלים בדרך סיקור האירוע – בישראל ומחוצה לה. רציתי שתלמידים יראו כיצד ניסוח, בחירת מילים ומיקום ידיעה בעיתון מעצבים את תפיסת המציאות, ויתרגלו קריאה ביקורתית והשוואה בין מקורות. ידעתי שאני "משחקת באש", אך התקווה שחשוב שהתלמידים ירחיבו את נקודת המבט שלהם הייתה חזקה ממני.

התלמידים כעסו מאוד על עצם העלאת השאלה, וסירבו להכיר בכך שייתכן שישראל היא שפגעה בבית חולים. מבחינתם היה מדובר בתעמולה חמאסית פרו-פלסטינית שקרית. השיחה הידרדרה במהירות לסערת רגשות. הם ביקשו להבין אם אני "מצדיקה" את חמאס. כשהסברתי שחמאס הוא לא רק ארגון טרור אלא גם ארגון פוליטי המנסה להשיג מטרות פוליטיות באמצעים טרוריסטיים, נדמה שהתלמידים שמעו רק "חמאס הוא ארגון פוליטי". מבחינתם זו הייתה הכחשה של עצם העובדה שחמאס הוא ארגון טרור.

למוחרת התקשרה אליי מחנכת של כיתה מקבילה בשכבה. היא הזהירה אותי שאחת האימהות בכיתה התלוננה כי "בשכבה מסתובבת שמועה שאחת המהנכות טוענת שחמאס אינו ארגון טרור". כדי למנוע סחף פניתי מיוזמתי לסגנית המנהלת: סיפרתי לה על השיחה, והיא הציעה שאשוחח עם תלמידי ואיישר איתם את ההדורים.

נכנסתי לכיתתי, בפעם הראשונה שנפגשנו בבית הספר מתחילת המלחמה, והסברתי ששמעתי כי הם הפיצו בשכבה שאני אמרתי ש"חמאס הוא לא ארגון טרור". ציינתי שאיני כועסת, אלא מתוסכלת מכך שהם עיוותו את דבריי. אבל התלמידים התעקשו: "זה בדיוק מה שאמרת". עניתי להם שזה לא מה שאמרתי.

1. כידוע, זמן קצר לאחר האירוע טענה ישראל שההפצצה נגרמה מרקטה של הג'יהאד האסלאמי שנפלה בשטח בית החולים. גם ארגון זכויות האדם Human Rights Watch סבר כי הסיכוי שישראל אחראית לאירוע הזה נמוך. תחקיר של סוכנות הידיעות AP קבע כי הרקטה נורתה מתוך עזה. לצד זאת, יש גם גרסאות אחרות. לתיאור כל הדוחות והמחלוקות, ראו בערך *Al-Ahli Arab Hospital explosion* בוויקיפדיה.

השיחה הסתיימה במבוי סתום ובלא מעט תסכול, אבל הרגשתי שמנעתי התפרצות חריפה עוד יותר.

האירוע הבא הגיע במהרה. אחד התלמידים ביקש שאצדיק את היעדרותו לטובת התנדבות במסעדה מקומית שהכנה מנות לחיילים. מכיוון שהוא נעדר כמה ימים ברציפות לטובת התנדבויות, השבתי לו: "כבר התנדבת השבוע; כדאי שתגיע לשיעורים". תשובתו: "אולי אלך להתנדב עם פלסטינים, את זה תסכימי לאשר?" וכך הבנתי כיצד חלק מהתלמידים תופסים אותי: מי שנחשדת ב"אהבת פלסטינים" על חשבון הסולידריות איתם.

ואז הגיעה תקרית נוספת שהסעירה את הכיתה: מישוהו, תלמיד או הורה, נתקל ב"סטורי" שפרסמתי בפייסבוק ובו לוגו של ארגון אקטיביסטי שהייתי חברה בו בתחילת שנות האלפיים בניו יורק, שנקרא "יהודים נגד הכיבוש". הלוגו הורכב מגדר תיל, המילים Jews Against The Occupation נכתבו בגדול במרכז, ולמטה, בקטן, המילים Free Palestine. צילום המסך הופץ וערער שוב את דימויי בעיני התלמידים והוריהם, שחלקם ראו בכך קריאת תיגר על אחדות השעה.

נקראתי לשיחה אצל היועצת והרכזת, שהבהירו שהן תומכות בזכותי להביע את עמדותי הפוליטיות ברשתות החברתיות, ושלא עשיתי כל רע. הן הציעו לי לנהל שיחה פתוחה עם התלמידים. כמו כן, נקראתי אל המנהלת, שנאלצה לטפל בתלונות של הורים שהגיעו עד אגף החינוך בעירייה. חלק מההורים טענו שאני מביעה עמדות פוליטיות קיצוניות בזמן מלחמה, אחרים הוסיפו, אולי כדי שלא ייראה שהתלונות הן "סתימת פיות", שאני "מחנכת לא מספיק מסורה". מנהלת בית הספר ביקשה שאשמור על פרופיל נמוך ברשתות החברתיות.

בחרתי להסכים. לנגד עיני עמד שלומי של בני. חששתי שצילום המסך ידלוף לידיים של גורם מתסיס שיחליט לעשות ממני "סיפור לדוגמה" ברשתות או בתקשורת. רציתי בעיקר להשקיט את הרוחות, ולשמחתי כך קרה.

עם זאת, עדיין הייתי חייבת לחזור ולעמוד מול תלמידי כיתת החינוך שלי, מי שהגישו את התלונה, ומי שיש לי איתם מערכת יחסים יום-יומית מורכבת, שהיא הרבה יותר מפוסטים בפייסבוק. קיימנו שיחה לא פשוטה. ביקשתי מכל

אחד ואחת לספר איך הם חשים, ורשמתי את דבריהם. חלקם אמרו שהזרעזעו כשראו את הסטורי. "אבא שלי בעזה, וזה מבזה את החיילים", אמר אחד. "אחרי ה-7.10 כבר לא יכולתי לכבד אמירה כזו", אמרה אחרת, שקראה את הסלוגן Free Palestine כמסר אכזרי כלפי לוחמים שנמצאים בשטח. אחרים סברו שאין להם זכות להעיר על דעותי הפרטיות ברשת החברתית.

בסופו של דבר השיחה הסתיימה בטונים חיוביים, ואולי אפילו חיזקה את הקשר שלי עם התלמידים. עם זאת, לאחר השיחה הזאת נמנעתי ככל יכולתי מלדבר איתם על המלחמה או על נושאים שנויים במחלוקת בהמשך השנה. הבאתי לשיעורי חינוך נושאים שעליהם יש לנו הסכמות, כגון עסקת החטופים או ביקורת על השחיתות בממשלה, אך נמנעתי מהבאת נושאים נפיצים הנוגעים למלחמה.

שני רגעים קשים במיוחד עברו עליי ביום השואה וביום הזיכרון, כחצי שנה אחרי פרוץ המלחמה.

בערב יום השואה געשו כותרות התקשורת בארץ ובעולם סביב רפיח שבדרום עזה, שבה הצטופפו כמיליון פליטים. הממשל האמריקאי ניסה לבלום את הפלישה המתוכננת של ישראל לעיר, אך הממשלה נתנה פקודה לכוחות להיכנס פנימה. בבוקר יום השואה, בשעה שתלמידי השכבה האזינו להרצאתה של בת של ניצולת שואה על מסלול הבריחה של אימה מהונגריה הבהב הטלפון שלי בידיעה שהפלישה אכן החלה, שהמבצע הצבאי מתחולל בשטח שבו מצטופפים עשרות אלפי פליטים, שלהם אין לאן ללכת. חשתי שההיסטוריה לועגת לנו באירוניה העולה על כל דמיון. לא יכולתי לשבת שם עוד, קמתי ועזבתי את האולם. הלכתי הביתה, בתחושת מחנק.

כמה ימים לאחר מכן הגיעה מהלומה קשה: נודע לנו שבוגר בית הספר, שסיים את לימודיו פחות משנה לפני כן, נהרג בעזה. ביום הזיכרון שנערך ימים ספורים לאחר מכן התקיים הטקס הקבוע: שירים נוגים, דברי הספר, סיפורי מורשת קרב. עמדתי בירכתי האולם והאזנתי למנהלת בית הספר מספידה את הבוגר. נזכרתי בסצנת טקס הסיום מ"בלוז לחופש הגדול", סרט פולחן אנטי-מלחמתי משנת 1987. בסרט ההוא כמה תלמידים מגלים שחברם לשכבה, יוסי צויליך, שהקדים להתגייס, נהרג, ואף שהיא יודעת זאת, המנהלת בוחרת לשאת את נאום הפרידה בלא שינויים. אחד הבוגרים שואל את המנהלת לאוזוני כל הקהל מדוע היא לא

מספרת, והיא עונה: "יש דברים שאתה עוד לא מבין". הבוגר: "מה יש כאן להבין? מה יש כאן להבין? יוסי צויליך נהרג!". מנהלת התיכון, עיניה אחוזות אימה, ממלמלת: "זה נכון. אני לא יודעת מה עשיתי".

מעומדי בפאתי הקהל באותו יום, מאזינה לבוגרים מספידים את חברם, רציתי לצעוק אל כלל הנוכחים, תלמידים, מורים, בוגרים, הורים ומשפחות שכולות: "מה יש כאן להבין? מה יש כאן להבין? בשנה הבאה ההספר הזה עלול להיות עליכם! אתם עלולים למות לשווא במלחמה ארוכה שהממשלה לא מעוניינת לסיים. בלי אופק מדיני וללא כל ניסיון אמיתי להגיע להסדר, אנחנו מעלים את בנינו שוב ושוב אל העקרה".

אבל לא אמרתי דבר, לא באותו יום ולא מאוחר יותר.

את שנת הלימודים שלאחר מכן, שהחלה בציון שנה למלחמה והייתה שנתם האחרונה של תלמידי כיתת החינוך שלי במערכת החינוך, פתחנו בהכנות למשלחת לפולין. זאת הפעם הראשונה שבה נקראתי לצאת למסע כמחנכת, אבל היה לי ברור שאינני מעוניינת להשתתף בו. קשה היה לי לחשוב על המסע בזמן שהמלחמה האיומה ביותר בתולדות ישראל, מלחמה שהחלה בטבח הגדול ביותר של יהודים מאז השואה, עוד לא הסתיימה. איך אפשר ללמד את התלמידים "לעולם לא עוד" בעוד הממשלה מפקירה אזרחים שנחטפו ממיטותיהם לשבי אכזר ושכנינו עוברים חורבן איום מעשה ידינו?

עם מורה נוספת שלא נסעה לפולין יזמנו יום עיון לתלמידים שנשארו בבית. קראנו יחד מכתבי חנה ארנדט ודנו במאמר "בזכות השכחה" של יהודה אלקנה. כך ניסינו להראות שיש יותר מדרך אחת לזכור את השואה.

זמן קצר לאחר מכן יצאתי עם הכיתה לטיול השנתי האחרון שלהם במערכת החינוך. באחד מימי הטיול הלכנו במסלול שעבר ב"יד ושם", בחלקת גדולי האומה ובבית הקברות הצבאי בהר הרצל ובכותל, מסלול שאני מכנה בהומור מריר "האומה והמוות", על שם ספרה של עדית זרטל. לכל אורך היום צינורתי את עצמי ולא השמעתי את הדברים שבאמת רציתי לומר. ביד ושם מתנוססת תמונה של פרטיזנים, ובה הציטוט של הפרטיזן טוביה ביילסקי: "אל תמהרו להילחם ולמות... אנחנו צריכים להציל נפשות. חשוב יותר להציל יהודים

מלהרוג נאצים". לאחר מכן, כשישבנו בחוץ במעגל ליד חלקת גדולי האומה, שאלתי אותם על השלט הזה. איני זוכרת מה בדיוק ענו לי. רציתי לומר להם שבמהלך המלחמה הצבא בחר שוב ושוב להרוג מחבלים ובעקבות זאת נהרגו גם יהודים, כמו במקרה של רון שרמן, ניק בייזר ואליה טולדנו. אולם בחרתי שלא לומר זאת. אולי טעיתי.

בלילה האחרון של הטיוול, כשהתלמידים רקדו במסיבה בחוף באילת והיו מאושרים כל כך, תמימים ויפים, לא הצלחתי לעצור את הדמעות. הם היו מוגנים לחלוטין בטיול הזה: אישורים ביטחוניים בשלושה עותקים, אישורי הורים, אישורי בריאות, מזרק לאלרגיות, תפריט מיוחד לצמחונים ולצליאקים, שלושה חובשים, ארבעה מאבטחים, שישה מדריכי דרך ו-15 אנשי צוות. כולנו דאגנו להם, הקשבנו להם, ראינו אותם, נתנו להם את מלוא תשומת הלב, כאילו הם צעירים עם עתיד מובטח ושום דבר רע לא יכול לקרות להם. אולם כשהתבוננתי בהם לא יכולתי להתעלם מהמחשבה שאנחנו, המורים שלהם, מסכימים, בלי מחאה או ויכוח, שעוד פחות משנה הם יהפכו לבשר תותחים. הם יצאו אל שדה הקרב האלים והאכזרי, חלקם יחזרו הלומי קרב או פצועים בגופם, יאבדו חברים, וייתכן שאף יאבדו את חייהם ויהרגו בני אדם אחרים, ובכללם חפים מפשע, בפקודה. הדיסוננס שבין התיכון המוגן והמחבק לבין מה שמחכה להם בסופו היה בלתי נסבל. האם בגדתי בתפקידי? יאנוש קורצ'ק צעד עם תלמידיו לתאי הגזים, ואילו אני שולחת את תלמידיי למלחמת ברירה, שבה עליהם לשכוח את ערכי אהבת האדם ושכל בני האדם נבראו בצלם, ולהרוג.

בעוד חודשים ספורים איפרד מכיתת החינוך שליוויתי במשך שלוש שנים. לאורך שלוש השנים שבהן הייתי המחנכת שלהם לא חלקתי איתם את כל מה שאני חושבת ומרגישה באמת. השגחתי על סדנאות ההכנה לצבא, עקפתי כל מוקש, ונמנעתי מהבעת דעתי. חוזר מנכ"ל קובע שעל בתי הספר להכין את התלמידים לשירות בצבא ולעודדם לכך. יתרה מכך, על פי חוק העונשין במדינת ישראל, "הסתה להשתמטות" היא עבירה פלילית. למעשה, בהיותי מורה בתיכון ממלכתי לא הייתה לי ברירה אמיתית, לא לפני המלחמה ולא אחריה, להציע לתלמידים לחשוב חשיבה ביקורתית על הגיוס לצבא.

באקלים החברתי בישראל שלאחר 7 באוקטובר להציע לתלמידים לחשוב על תושבי עזה כעל בני אדם חפים מפשע זו הצעה מגונה כמעט. מתחילת המלחמה שמעתי מתלמידיי כמעט כל אמירה: "הלוואי שעזה תיעלם", "אין בעזה חפים מפשע", "התינוקות בעזה יגדלו להיות מחבלים", "צריך להטיל פצצת אטום על עזה". תלמידה בכיתה י' אמרה בשיעור שהעברתי שהמועמדת לנשיאות בארצות הברית, קמלה האריס, היא "שונאת ישראל" משום ש"אכפת לה מהילדים בעזה".

ניסיתי להביא נקודת מבט אחרת, אבל מעולם לא הבאתי את כל דעותיי לשיחות האלה. אני מוצאת את עצמי משתוקקת לעשות זאת, אך קולי נאלם מפני שהעמדות שלי נחשבות לא לגיטימיות באקלים הנוכחי. סוגיית הדה-הומניזציה של כל העזתים היא בעיה מהמעלה הראשונה שראוי להתמודד איתה. אינני רואה קו ישר בינה לבין דה-לגיטימציה של חובת הגיוס לצבא, ודאי שלא בתנאיה של מדינת ישראל, שחייבת להגן על עצמה מפני אויביה. הסתה לאי-שירות בצבא או לאי-התייצבות לפעולה צבאית היא עבירה פלילית לפי החוק בישראל. אבל הייתי רוצה להסביר להם, למשל, שהצבא בישראל אומנם חיוני לקיומה של המדינה, אך הוא גם צבא כיבוש. הייתי רוצה לדבר על פשעי מלחמה ועל אמנת ג'נבה. במקום לעודד התגייסות, צעד מובן מאליו, הייתי רוצה להציע להם שלא לחשוב שהגיוס לצבא הוא ברירת מחדל. בעיניי, הנכויות הפיזיות והנפשיות שנגרמות לחיילים רבים, וגם הלם הקרב שהם נושאים איתם הלאה, הם סיבה מספקת להרהר בלגיטימיות של הגיוס בכפייה. הייתי רוצה לדבר על כך שמלחמת חרבות ברזל גבתה את חייהם של עשרות אלפי בני אדם ברצועת עזה, ובהם ילדים, זקנים וחפים מפשע, ולקיים על כך דיון פתוח ומבוסס על עובדות. הייתי רוצה לומר לתלמידיי שאנו משתמשים בשואה כדי להצדיק פגיעה בעם הפלסטיני. הייתי רוצה לדבר על חלופות מדיניות למלחמה. הייתי רוצה להסביר כיצד שלטונו הארוך של בנימין נתניהו מקדם הידרדרות מסוכנת לכיוון דיקטטורי, ושעלינו לעמוד על המשמר ולהתנגד לכך בכל דרך חוקית אפשרית.

אבל הבנתי שאיני יכולה להביע את הדעות האלה בחופשיות בכיתות, ואפילו לא להעלות את הנושאים האלה לדיון, כי אני חוששת מסנקציות ומהתנכלות של תלמידים. כמה פעמים ניסיתי, דרך ההנהלה, לנסות להציג לתלמידים נושאים שנויים במחלוקת, לדוגמה דרך הבאת דוברים חיצוניים לשכבה, כגון פורום

המשפחות השכולות או יו"ר ארגון "בצלם", אך בכל הפעמים נתקלה היוזמה שלי בחוסר רצון או עניין ולא יצאה לפועל.

עם זאת, לצד המחלוקות, אני חולקת עם תלמידי ערכים רבים. כמוהם אני דוגלת בליברליות, בזכות לחירות ולחופש בחירה, בזכויות אדם ואזרח ובהשכלה. אלו ערכים המשותפים לנו ורחוקים מלהתמצות במחלוקות פוליטיות. האמונה שהכול נבראו שווים, שהשיחה הפתוחה מזינה את הדמוקרטיה ושחופש המחשבה והביקורת הם לבי-ליבה של כל חברה מתוקנת נמצאת בבסיס הקשר העמוק שלי איתם. דווקא בגלל המצע הערכי המשותף הזה כואב לי במיוחד שאיני יכולה לדבר על הדברים שכואבים לי באמת כל עוד הם נתפסים כלא לגיטימיים, מחוץ לשיח, וחלקם אפילו נחשבים עבירה על החוק.

במבט לאחור קשה לי להחליט אם השתיקה הזאת הייתה מוצדקת או בגידה בערכיי. בעוד אני מתייסרת בשאלה אילו תובנות חינוכיות וערכים היה ראוי להעניק להם, ברור לי שעמדה ביקורתית במציאות שאנו חיים בה אינה זוכה להגנה או לגיטימציה רחבה. אני מקווה שהתלמידים יזכרו שהייתה להם מורה שראתה את האנושיות שבהם ודאגה לשלומם, גם אם בחרה שלא להשמיע את האמת שלה בקול רם. אני מייחלת שיבוא יום שבו אי-הסכמה לא תהיה מקור לפחד ולצנזורה, אלא קרקע פורייה לצמיחה, לשיח פתוח ולחיים בטוחים יותר לכולנו.

השתקה בהסלמה: הפגיעה בחופש הביטוי של פלסטינים במוסדות אקדמיים ישראליים

מנאל תותרי־ג'ובראן

הקדמה

טבח 7 באוקטובר, שבו נרצחו ונהרגו 1,200 אנשים, נחטפו 252 אזרחים, אלפים נעקרו מאזורי מגוריהם הסמוכים לרצועת עזה ומאחר יותר בצפון המדינה,¹ נוסף על פשעי אלימות מינית ומגדרית שנעשו בו,² שינה

1 U.N. Human Rights Council, *Detailed Findings on Attacks Carried out on and after 7 October 2023 in Israel*, U.N. Doc. A/HRC/56/CRP.3, Fifty-sixth session (Jun. 10, 2024)

2 Office of the Special Representative of the Secretary-General on Sexual Violence in Conflict, *Official Visit of the Office in the SRS6-SVC to Israel and the Occupied West Bank 29 January – 14 February* (Mar. 2024)

את המציאות החברתית-פוליטית בישראל שינוי משמעותי. אירועים אלו החרפו את השסעים הקיימים ובראשם השסע הלאומי הפנים-מדינתי – בין יהודים ופלסטינים אזרחי המדינה.

בעקבות המתקפה פתחה ישראל במלחמה צבאית חריפה ואגרסיבית ברצועת עזה. מלבד הריגתם של פעילי חמאס, הביאה המלחמה למותם של אלפי ילדים, נשים ואזרחים חפים מפשע, לעקירת כשני מיליון פלסטינים מבתיהם, למעצרים של אלפים שעברו עינויים חמורים (שאף הביאו למוות),³ ושבמהלכם נעשו גם פשעי אלימות מינית ומגדרית, נגד נשים וגברים, עצורים ואסירים.⁴ נוסף על כך הוחרבו במלחמה מאות מוסדות תרבות, בריאות, חינוך ודת ברצועת עזה, ונוצר משבר הומניטרי מתמשך.⁵

בעקבות אירועים אלו נערכו חקירות ופורסמו דוחות שבדקו טענות לפשעי מלחמה, לפשעים נגד האנושות ולרצח עם. כך, ועדת החקירה הבינלאומית העצמאית של האו"ם לשטח הפלסטיני הכבוש מצאה שהן הרשויות הישראליות הן חמאס אחראים לפשעי מלחמה ולהפרות חמורות של החוק הבינלאומי.⁶

3 בצלם ברוכים הבאים לגיהינום: הפיכתם של מחקני הכליאה הישראליים לרשת של מחנות עינויים (2024): Office of the High Commissioner, *Detention in the Context of the Escalation of Hostilities in Gaza* (October 2023–June 2024) (Jul. 31, 2024); U.N. Secretary-General, *Report of the Independent International Commission of Inquiry on the Occupied Palestinian Territory, including East Jerusalem, and Israel*, U.N. Doc. A/79/232 (Sep. 11, 2024); U.N. Secretary-General, *Torture and other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment*, A/79/181 (Jul. 18, 2024)

4 U.N. Human Rights Council, *"More than a Human Can Bear": Israel's Systematic Use of Sexual, Reproductive and other Forms of Gender-based Violence since 7 October 2023*, U.N. Doc. A/HRC/58/CRP.6, Fifty-eighth session (Mar. 13, 2025)

5 U.N. Conference on Trade and Development, *Preliminary Assessment of the Economic Impact of the Destruction in Gaza and Prospects for Economic Recovery*, Unctad Rapid Assessment (Jan. 2024)

6 ועדת האו"ם מצאה פשעי מלחמה ופשעים נגד האנושות בהחקפות ישראליות על מחקני הבריאות בעזה ובטיפול בעצירים ובני ערובה, ראו UN, U.N. Human Rights Council, *Commission Finds War Crimes and Crimes Against Humanity in Israeli*

נוסף על כך, בית הדין הפלילי הבינלאומי הוציא צווי מעצר נגד ראש ממשלת ישראל, בנימין נתניהו, ושר הביטחון לשעבר, יואב גלנט, בהיותם אחראים לשורה של פשעי מלחמה ופשעים נגד האנושות אגב המלחמה ברצועת עזה, לרבות רצח והרעבה מכוונת של אזרחים, בדרך של מניעת אספקה של מזון, מים, תרופות וציוד רפואי, דלק וחשמל בכמות מספקת, בלי שהייתה לכך הצדקה צבאית, וכן לתקיפה מכוונת של אזרחים. כמו כן הוצאו צווי מעצר נגד מוחמד דף ויחיא סינוואר בגין עבירות של פשעי מלחמה ופשעים נגד האנושות בטבח 7 באוקטובר וגם נגד חטופים בשבי, אך לאחר הריגתם ביטל בית הדין הפלילי הבינלאומי את הצווים.⁷

נוסף על האירועים הקשים והכואבים האלה פתחה משטרת ישראל במסע מעצרים נרחב של פלסטינים אזרחי ישראל (ובמקרה אחד גם של ישראלי יהודי)⁸ ששיתפו ברשתות החברתיות פוסטים הקשורים לכאורה למתקפת הטרור ב־7 באוקטובר ולמלחמה בעזה.⁹ חלק מהפוסטים הביעו תמיכה מפורשת בתקיפה, הצדקה למעשיו של חמאס, ואף חגיגה של הפעולות. לעומת זאת, אחרים, במיוחד בתגובה לפעולות ישראל, הביעו דאגה לקורבנות הפלסטינים באמצעות פרסום שמותיהם ותמונותיהם, והביעו סולידריות עם נפגעים חפים מפשע בעזה. במקרים רבים גם אמירות מעורפלות, כמו תפילות, ואף פוסטים ישנים, הובילו למעצרים מפקקים ולחקירות משפילות.¹⁰ יתרה מכך, פעולות אלו לוו בקמפינים של

Attacks on Gaza Health Facilities and Treatment of Detainees (Oct. 10, 2024)

Ronny Reyes, *ICC Issues Arrest Warrants for Netanyahu, Gallant over Gaza "War Crimes"*, N.Y. Post (Nov. 21, 2024)

8 ניר חסון "ביהמ"ש האריך בארבעה ימים את מעצרו של מורה שפרסם פוסטים נגד פעולות צה"ל" הארץ 10.11.2023.

9 תומר גונן "שמונה ימים למלחמה: כ־100 ערבים ישראלים נחקרו בחשד לתמיכה ודברי שבח לטרור החמאס" כלכליסט 15.10.2023; *Adalah's Report to the UN Special Rapporteur on the Right to Education*, ADALAH (Feb. 15, 2024) (להלן: *Adalah's Report on the Right to Education*).

10 בכמה מקרים עברו העצורים השפלות בהליך המעצר, ראו הילו גלזר ואיתי משיח "מעצרי שווא, פיטורים בנימוקים הזויים: כך נראית הרדיפה של ערביי ישראל" הארץ 2.11.2023; ג'קי חורי ועדי חשמונאי "המשטרה שחררה את אשת החינוך שנעצרה בחשד

הטרדה ציבורית שהובילו פעילים יהודים מהימין הקיצוני נגד האזרחים האלה.¹¹ בכמה מקרים נמשכו ההטרדות גם כאשר לא הוגשו כתבי אישום, או אחרי שכתבי האישום בוטלו. אזרחים פלסטינים נתקלו גם ברדיפות מצד מעסיקים במגורים שונים,¹² לרבות מוסדות אקדמיים.¹³

מאמר זה מתמקד באקדמיה הישראלית וביחס המוסדות להשכלה גבוהה כלפי סטודנטים ומרצים פלסטינים בשנה שאחרי 7 באוקטובר, וטוען שתי טענות: הטענה הראשונה היא שבעקבות האירועים האלה ניכרה במוסדות האקדמיים השתקה של האזרחים הפלסטינים, והיא באה לידי ביטוי בפתיחה בהליכים משמעתיים, בהשעיות ובהרחקות בשל פוסטים למיניהם. הטענה השנייה היא שכדי להבין את משמעות ההשתקה הזאת לעומקה יש לנתח את הפרקטיקות האלה בהקשר חברתי, משפטי ופוליטי רחב יותר. הקשר זה נוגע במדיניות האכיפה הסלקטיבית של גורמי האכיפה, וכן קשור להצעות חוק העומדות כרגע על שולחן הכנסת, ואלו, עם המוסדות האקדמיים, משרדים מסר חד וברור: מי שמבקש את מדיניות הממשלה, מערכת הביטחון או את פעולתו של הצבא, או מביע עמדה החורגת מהקונצנזוס הפוליטי, צפוי לעמוד בפני סנקציות – בין סנקציות פליליות שמטילה המשטרה, בין סנקציות משמעטיות מצד המוסד האקדמי, בין מצד שניהם יחד. לא פחות חמורה מכך היא האפשרות לסנקציות בלתי רשמיות מצד עמיתים, ובהן הוקעה פומבית, ולעיתים אף צעדים אקטיביים להרחקה או לפיטורין,¹⁴ שאף הסטודנטים עצמם משתתפים בהן.¹⁵ אומנם לא

שפרסמה גילויי שמחה ביחס ל-7.10" הארץ 10.10.2024; עדי חשמונאי "תושבת הגליל נעצרה והובלה עם כיסוי עיניים בגלל שהתבטאה נגד המלחמה: הפרקליטות: זה לא אושר" הארץ 31.5.2024.

11 שם.

12 גלזר ומשיח, לעיל ה"ש 10; ארי ליבסקר "כל ערבי שמביע עמדה מחויג כחומך טרור" כלכליסט 30.1.2025.

13 שם.

14 ראו בהמשך את סיפורה של פרופ' שלהוב-קבורקיאן.

15 תמר טרבלסי חדד "מרצה במכללה קרא לארה"ב לעצור העברת נשק לישראל, סטודנטים דורשים שיפוט" ynet 28.3.2024; אור קשתי "אוניברסיטת בן גוריון השעתה מרצה שיצא נגד הרג חפים מפשע בגדה המערבית" הארץ 7.3.2025.

תמיד הבשילה ענישה זו לכתב אישום פלילי או משמעתי וחלק מההשעיות וההרחקות בוטלו, אך התוצאה היא שההשתקה מסלימה.

המאמר יתחיל בסקירת הצהרות של גורמים באקדמיה בנוגע למדיניות הענישה בעקבות אירועי 7 באוקטובר, יעבור להצגת ההשעיות של סטודנטים פלסטינים, וימשיך בדיון בשני מקרים שבהם הותקפו חוקרות על ידי מוסדות אקדמיים. לפני הסיכום תובא הצגה של המדיניות הסלקטיבית של מערכת האכיפה, וכן הצעת חוק ההשתקה, המהוות מעטפת משלימה להבנת המציאות האקדמית כיום. הסיכום יסכם את הממצאים ויבחן את ההשלכות הרחבות שלהם על חוקרות ועל סטודנטים פלסטינים, וגם על הסביבה שבה הם עובדים ולומדים.

אציין כי מאמר זה מתמקד אומנם באזרחים הפלסטינים, אך חשוב להבין כי מסע ההשתקה כיום רחב יותר וכולל גם מרצים וחוקרים ישראלים יהודים המתנגדים למדיניות הממשלה ולמלחמה הרצחנית,¹⁶ ולכן מסקנות המאמר חלות גם עליהם בשינויים המתחייבים.

מדיניות הענישה של המוסדות להשכלה גבוהה אחרי 7 באוקטובר: הצהרות, מכתבים והנחיות

מייד לאחר מתקפת הטרור הרצחנית הופצו הנחיות ומכתבים במקומות עבודה למיניהם, באיגודים מקצועיים, בהתאחדויות, וגם באוניברסיטאות, והדגישו כי כל הצהרה שתיחשב תמיכה בטרור או הבעת דעות עוינות למדינת

ישראל לא תתקבל ותגרור השעיה מיידית. כך, ב־12 באוקטובר 2023 הוציא שר החינוך מכתב לראשי המוסדות האקדמיים בישראל, שכותרתו: "טיפול במקרי הסתה לטרור על ידי סטודנטים ועובדים במוסדות אקדמיים". במכתב הנחה השר את הנמענים להשעות מייד כל סטודנט או עובד שיביע תמיכה במעשי טרור, בארגון טרור, באויב או במדינת אויב, וכן לערוך שימוע בתוך 72 שעות למעורבים בהסתה (בכתב או ברשתות החברתיות). המכתב דרש שבמקרה שבו תוכח ההסתה יגרשו המוסדות לצמיתות את הסטודנטים או יפטרו את העובדים. נוסף על כך,

השר ביקש ממוסדות אקדמיים לדווח למועצה להשכלה גבוהה ולמשטרה על כל המקרים האלה, כדי שהמקרים החמורים יטופלו על ידי רשויות אכיפת החוק.¹⁷

כמו כן, ב־16 באוקטובר 2023 פרסם יו"ר התאחדות הסטודנטים הארצית בישראל מכתב שבו נכתב:

מאז תחילת המלחמה נחשפנו לעשרות פוסטים ותגובות התומכים באופן ברור בטרור ומסיתים לטרור. לא נפסיק עד שהסטודנטים הללו יסולקו מידית מהאקדמיה [...] ברצוני לשבח מדינות מערביות כמו גרמניה וצרפת שאסרו על הנפת דגלים פלסטיניים, ואפעל כדי להבטיח שמדיניות זו תיושם גם בישראל.¹⁸

מלבד מכתביהם של שר החינוך ויו"ר התאחדות הסטודנטים פרסמו מוסדות אקדמיים ישראליים רבים הצהרות רשמיות ברשתות החברתיות, וציינו בהן כי תהיה "אפס סובלנות" ל"תמיכה בטרור".¹⁹

עם זאת, מעבר לאמירות כלליות, שום מכתב לא כלל הגדרה של המונח "תמיכה בטרור" ופירוט של אילו אמירות יחשבו כאלה. עמימות זו מעלה שאלות מהותיות על היקף הפגיעה בזכות לחופש הביטוי, במיוחד משום שלא הובהר אם למוסדות האקדמיים יש בכלל סמכות לפעול נגד סטודנטים או חוקרים בשל התבטאויות שנעשו מחוץ למסגרת הלימודית, כגון פוסטים ברשתות החברתיות, ובמיוחד אם אין להם זיקה ישירה לתכנים אקדמיים או למרחב הקמפוס.

17 ראו מכתב מיואב קיש, שר החינוך, לנשיאי וראשי המוסדות האקדמיים בישראל, בעניין טיפול במקרי הסתה לטרור של סטודנטים ועובדים במוסדות אקדמיים (12.10.2023).

18 ראו מכתבו של אלחנן פלהימר, יו"ר התאחדות הסטודנטים והסטודנטיות הארצית לחברי אקדמיה לשוויון, בעניין לא לחמיכה בטרור באקדמיה (16.10.2023).

19 ראו את הסקירה המקיפה במכתב ארגון עדאלה לגלי בהרב־מיארה, היועצת המשפטית לממשלה, ולעמית איסמן, פרקליט המדינה, בעניין המדיניות הגזענית של רשויות אכיפת החוק בכל הנוגע לחופש המחאה של האזרחים הערבים וההעמדה לדין בגין עבירות ביטוי (4.3.2024). ראו גם את הפוסטים שאסף ארגון עדאלה Universities Posts

ההוראה החוקית העיקרית המסדירה את סמכותם של מוסדות אקדמיים בתחום זה היא סעיף 17 לחוק זכויות הסטודנט, התשס"ז-2007. סעיף זה קובע כי "מוסד יקבע ויפרסם, בכפוף להוראות חוק זה, כללי התנהגות המתחייבים להתנהגות מועמדים וסטודנטים בקשר עם לימודיהם במוסד, לרבות בזמן הלימודים ובתחומי המוסד, ובכלל זה במעונות הסטודנטים, ובהם תקנון משמעת והעונשים הצפויים בשל הפרת הכללים הקבועים בו". סעיף זה מעניק למוסדות האקדמיים שיקול דעת רחב לקביעת הסדרים פנימיים לפיקוח על התנהגות הסטודנטים במסגרת התקנון הפנימי, אך מלשון החוק משתמע כי סמכות זו מוגבלת להתנהגות הקשורה ללימודים עצמם. ואולם, יש מחלוקת פרשנית באשר להיקף תחולתה של הסמכות. יש המפרשים שהסעיף מקנה סמכות ענישה בגין התבטאויות רק להתנהלות בתחומי המוסד או בלימודים עצמם ומזהירים מפני פגיעה חמורה בחופש הביטוי האקדמי ובשיח הפוליטי הלגיטימי;²⁰ ואילו מוסדות להשכלה גבוהה טוענים כי בעידן הדיגיטלי אין עוד אפשרות להפריד בין אמירה הנאמרת בקמפוס לבין ביטוי המתפרסם ברשתות החברתיות. בהתאם לכך, במקרים קיצוניים – אם התבטאויות חורגות פוגעות בתחושת השייכות או בביטחון הקהילתי – רשאי המוסד להתערב כדי להבטיח מרחב בטוח ומשותף לכולם.²¹

לאחר פרסום מכתבים והצהרות אלו נרשמו עשרות השעיות – לעיתים מיידיות וללא שימוע (בניגוד להוראות תקנוני האוניברסיטאות) – של סטודנטים פלסטינים שפרסמו פוסטים במדיה

השעיות והרחקות של סטודנטים: האקדמיה כמרחב מצור

20 ברק מדינה, אילן סבן, מיכל סליטרניק ואלכסנדר (סנדי) קדר "סמכויות המוסדות להשכלה גבוהה בישראל להגביל את חופש הביטוי של סטודנטים" ICN-S-IL Blog (7.11.2023).

21 תמי רובל-ליפשיץ, שרון אברהם-ויס ויעל בן-דוד "בין חופש הביטוי לשמירה על לכידות הקהילה האקדמית: מנקודת המבט של ניהול מתחים פרדוקסליים בעת מלחמה" אנליזה ארגונית 30, 119, 127.

החברתית.²² כך, לאחר 7 באוקטובר היה היקף הפעולות המשמעותיות נגד סטודנטים פלסטינים חסר תקדים, וכלל מספר רב של מוסדות אקדמיים וסטודנטים. עדאלה, המרכז המשפטי לזכויות המיעוט הערבי בישראל, עקב אחר למעלה מ-120 הליכים משמעותיים שנפתחו נגד סטודנטים פלסטינים במוסדות להשכלה גבוהה בישראל עד סוף שנת 2024.²³ ההאשמות מבוססות על פוסטים של הסטודנטים ברשתות החברתיות. חלק מהסטודנטים הביעו סולידריות עם העם הפלסטיני בעזה, חלק מהפוסטים מצטטים פסוקים מהקוראן, חלקם אינם קשורים למלחמה או לחמאס, ויש שפורסמו הרבה לפני המתקפה, ולכן יש ספק בנוגע לקשר שלהם ל-7 באוקטובר.²⁴ ברוב המקרים נדרשו הסטודנטים להסיר את פרסומיהם, ורובם הורחקו והושעו מייד.²⁵ חמור מכך, כמה מהמוסדות האקדמיים אף העבירו חומרים למשטרת ישראל כדי שתפתח בחקירה נגד הסטודנטים.²⁶ כמה חודשים לאחר מכן, בעקבות מאבק של עדאלה ושל עורכי דין אחרים, החלו הליכי גישור, ובעקבותיהם בוטלו חלק מההרחקות וההשעיות.²⁷

חשוב לציין כי רוב הגורמים במוסדות אלו העוסקים בעבירות משמעת אינם דוברים או קוראים ערבית – השפה שבה פורסמו הפוסטים. ולכן רוב התלונות

22 שירה קדרי-עובדיה "בצל ההלשנה, סטודנטים ומרצים מושעים בטענה לתמיכה בחמאס, ללא הליך הוגן" הארץ 5.11.2023. כן ראו "רדיפת סטודנטים פלסטינים במוסדות להשכלה גבוהה בישראל במהלך המלחמה" עדאלה (30.11.2023).

23 "רדיפת סטודנטים פלסטינים במוסדות להשכלה גבוהה בישראל במהלך המלחמה" עדאלה (25.3.2024) (להלן: דוח עדאלה מרץ 2024).

24 שם.

25 *Adalah's Report on the Right to Education*, לעיל ה"ש 9.

26 ליבסקר, לעיל ה"ש 12. כן ראו את הנתונים על העברת מידע למשטרה על ידי המוסדות האקדמיים בדוח עדאלה מרץ 2024, לעיל ה"ש 23, בעמ' 12.

27 אוניברסיטת חיפה הסכימה להליך גישור במקום הליך משמעתי וביטלה השעיה זמנית של שמונה סטודנטים פלסטינים בעקבות התערבות משפטית של עדאלה, ראו *Haifa University Consents to Mediation Instead of Disciplinary Proceedings and Cancels Temporary Suspension of Eight Palestinian Students Following Adalah's Legal Intervention*, *Adalah* (Jan. 8, 2024). לסקירה אופן הטיפול בתלונות נגד הסטודנטים הערבים שהאשמו בהסתה במוסדות נבחרים, ראו ליבסקר, לעיל ה"ש 12.

מבוססות על פרשנות סובייקטיבית, תרגומים לא מקצועיים ובמקרים רבים על אי-הבנות מצד הגורמים במוסדות אלו.²⁸ נוסף על כך, על פי עדאלה, חלק מהמגבלות שהטילו האוניברסיטאות על חופש הביטוי (של פלסטינים, ולאחר מכן של כל מי שהביע ביקורת על התנהלות המדינה והצבא במלחמה, לרבות מרצים ישראלים יהודים) חורגות מהמגבלות המותרות על פי החוק הפלילי, לרבות הפעלת צנזורה על ביטויים בלא התחשבות במטרתם, במשמעותם, בתרגומם, בהקשרם או בהשפעתם הכוללת.

דוגמה מטרידה לכך היא המקרה של עומר (שם בדוי), סטודנט באחת אוניברסיטאות, שכמו צעירים רבים מנהל חשבון פייסבוק ומשתף בו בעיקר פסוקים דתיים. ימים ספורים לאחר 7 באוקטובר פרסם עומר פסוק העוסק בסבלנות בזמנים קשים. באחת התגובות לפוסט האשים אותו אדם שהוא אינו מכיר בתמיכה בחמאס, ובתגובה לכך חסם עומר את המגיב. לאחר מכן פורסם צילום מסך של הפוסט בקבוצת הוואטסאפ של המחלקה שבה הוא לומד, ואחד המשתתפים כתב: "אני לא רק נועל אותו מהקבוצה הזו – אני אדאג שהוא ירגיש רע בכל פעם שהוא יתקרב לאוניברסיטה". עומר, שחש מאוים, פנה למשטרה והגיש תלונה. הוא דיווח גם להנהלת האוניברסיטה וצירף צילום מסך של הפוסט כדי להדגיש את האבסורד שבתגובות. בתגובה שלחה לו האוניברסיטה מכתב ובו נכתב שהוא מושעה מלימודיו עד קיום דיון משמעותי.²⁹ הדיון, שהתקיים בזום, נערך בנוכחות עורך הדין של האוניברסיטה והרקטור, ובמהלכו גילה עומר כי קבוצת סטודנטים – שחלק מהם נחשבו בעיניו לחבריו – הגישה נגדו תלונה. האוניברסיטה הציגה במהלך הדיון כמה פוסטים ישנים מדף הפייסבוק שלו, חלקם פורסמו יותר משנה לפני 7 באוקטובר. באחד הפוסטים נראה תצלום של ילד יושב על הריסות ביתו, ולידו חתול שנהרג מפגיעת רקטה ישראלית בכפרו. "נראה לנו שאתה תומך בטרור", אמר הרקטור. עומר, בליווי עורך דינו, ניסה להסביר שאין

Adam Shinar, *Constitutional Overhaul, the War in Gaza, and the Puzzle of Civic Mobilization in Israel*, GER. L.J. 8, 13 (2024)

Masha Gessen, *Annals of Human Rights: Inside the Israeli Crackdown on Speech*, NEW YORKER (Nov. 8, 2023)

לכך כל בסיס, ושכוונותיו היו הומניטריות בלבד. לדבריו: "זה מרגיש כאילו אם אתה ערבי בישראל – הם מגיחים אוטומטית שאתה תומך בטרור".³⁰

הדוגמה של עומר ומקרים אחרים מעידים שאמצעים משמעותיים משמשים כלי מצנזר בעל השלכות מרחיקות לכת. הם מרתיעים סטודנטים פלסטינים מלהביע עמדה ביקורתית, ואף משליכים על הווייתם ועל תחושת הביטחון שלהם בתוך הקמפוסים. מסע רחב זה של פעולות משמעת מחמיר את האתגרים הגוברים העומדים לפני סטודנטים פלסטינים בהיותם מיעוט הנמצא מלכתחילה בעמדה מוחלשת, כבואם להביע את עמדותיהם במוסדות האקדמיים בישראל, במיוחד בתקופות חירום ומלחמה שבהן האזרחים הערבים מקוטלגים כאויבים.³¹

צמצום מרחב חופש הביטוי של חוקרות

חלק זה מתמקד בשני מקרי בוחן של שתי חוקרות במוסדות אקדמיים ישראליים שנרדפו בעקבות התבטאויותיהן בנוגע למלחמה בעזה. מקרים אלו מספקים תובנות חשובות להבנת המציאות המאתגרת שאזרחים פלסטינים באקדמיה מתמודדים איתה, בין שמדובר בסטודנטים ובסטודנטיות בין בחוקרים ובחוקרות.

המקרה הראשון הוא של ד"ר ורדה סעדה, מחנכת ופעילת שלום, בעלת יותר מ-36 שנות ניסיון בהוראת תלמידים ערבים ויהודים. סעדה פעילה בארגונים שונים, ובהם "נשים עושות שלום" ו"עומדים ביחד", ומתמקדת בהעצמת נשים ובאקטיביזם חברתי. סעדה הייתה מרצה בתוכנית לחינוך לגיל הרך במכללת קיי לחינוך בבאר שבע עד פיטוריה ב-30 באוקטובר 2023.

30 שם.

Sohail Hassanein, *Perceived Security Threat from Within Crime and Political Control: A Case Study of Palestinians in Israel*, 5 INT'L HUMAN. STUD. 22 (2018).

המכללה פיטרה את סעדה לאחר שימוע בעקבות פרסומים בדף האישי שלה בפייסבוק. הטענה נגדה הייתה שהיא הביעה ביקורת לא מקובלת על התנהלות חיילי צה"ל. למעשה, הנהלת המכללה דיווחה שצער זה הוא חלק ממדיניות כללית של טיפול בתלונות הקשורות לפוסטים ברשתות החברתיות שפרסמו סטודנטים וחברי סגל; כך החליטה המכללה להפסיק לצמיתות את לימודיו של סטודנט בעקבות פוסט שפרסם. לדברי המכללה הפוסטים שלו מכילים דברי שנאה, עלבונות והשמצות נגד חיילי צה"ל ומדינת ישראל, וכן מאדירים לכאורה פעולות של ארגוני טרור שהיו מעורבים בתקיפות נגד אזרחים, לרבות תינוקות, ילדים, מבוגרים וקשישים.

אשר לסעדה, בניגוד לנטען, עיון בפוסטים שלה, המצורפים לכתב התביעה התוקפת את חוקיות פיטוריה – תביעה שעודנה תלויה ועומדת בבית הדין לעבודה³² – מעלה כי הם כללו קריאה להפסקת המלחמה והכיבוש ולפתיחת משא ומתן. הפוסטים תיארו את סבלן של אימהות ושל כל קורבנות המלחמה, ובחלקם היו תגובות לפוסטים מסיתים אחרים שקראו למחיקת עזה, באמירה שעזה לעולם לא תימחק, והביעו את כאבה העמוק של סעדה על כל מה שמתרחש.³³ כלומר, הקשר בין תוכן הפוסטים לבין הבעת שנאה או תמיכה בטרור נראה תלוש.

המקרה השני הוא של פרופ' שלהוב-קבורקיאן, חוקרת פמיניסטית פלסטינית, המתמחה בטרואומה, בפשעי מדינה ובאלימות מגדרית, ומרצה בפקולטה למשפטים ובבית הספר לעבודה סוציאלית באוניברסיטה העברית בירושלים. הסיפור של פרופ' שלהוב-קבורקיאן מורכב יותר. בסוף אוקטובר 2023 נתקלה שלהוב-קבורקיאן בנזיפות מצד האוניברסיטה וביקורת מצד עמיתה לאחר שחתמה על עצומה הטוענת כי ישראל מבצעת רצח עם.³⁴ במכתב ששלחו

32 סע"ש (באר שבע) 67742-07-24 סעדה – המכללה האקדמית לחינוך ע"ש קיי בבאר שבע בע"מ (נבו, החלטה אחרונה בתיק מיום 18.2.2025).

33 פוסטים אלו פורסמו בפייסבוק בשבוע הראשון שלאחר 7 באוקטובר. קישורים לפוסטים האלה כבר אינם זמינים במרשתת, אך הם מופיעים בנספח לכתב התביעה השמור אצל המחברת.

34 לעצומה ראו [Childhood Researchers and Students Call for Immediate Ceasefire in Gaza](#)

נשיא האוניברסיטה והרקטור נאמר כי דבריה, המאשימים את ישראל בפשעי מלחמה או ברצח עם, אינם רחוקים מעבירות של הסתה והמרדה. הם הביעו צער על שהיא חלק מהקהילה האוניברסיטאית ורמזו כי עליה לשקול להתפטר מתפקידה.³⁵ מכתב באותו רוח פרסמו גם הקולגות שלה מהפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית, שהביעו "שאת נפש מהעצומה ומבחירה של חברת סגל בפקולטה להזדהות עם האמור בה".³⁶

כמה חודשים לאחר מכן, ב־12 במרץ 2024, השעתה האוניברסיטה העברית את פרופ' שלהוב־קבורקיאן לשלושה ימים בעקבות אמירות שהשמיעה בהסכת "מקדיסי סטריט" באנגלית.³⁷ במכתב נוסף ששלחו הנשיא והרקטור נטען כי בריאיון הזה היא הטילה ספק בדיווחים על מעשי אלימות מינית שביצעו מחבלי החמאס במהלך מתקפת 7 באוקטובר וקראה לביטול הציונות, ובשל כך יש להשעותה.³⁸ מוקדם יותר באותו היום, ולפני מכתב השעייתה, שלח דיקן בית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית אף הוא מכתב, ובו הודיע על הפסקה מיידית של ההוראה של פרופ' שלהוב־קבורקיאן בבית הספר לעבודה סוציאלית.³⁹

חמור מכך, באפריל 2024 עצרה המשטרה את פרופ' שלהוב־קבורקיאן בחשד להסתה הקשורה להצהרותיה הפומביות. בריאיון שנערך עימה לאחר המעצר היא דיווחה כי במהלך חקירתה היא נאזקה בידים וברגליים, הוחזקה בתא מבודד וקר, נחקרה על מאמרים אקדמיים שפרסמה, סוהרים צרחו עליה וקיללו אותה,

35 מכתב מיום 29 באוקטובר 2023, שעליו חתומים פרופ' אשר כהן, נשיא האוניברסיטה העברית, ופרופ' תמיר שפר, רקטור האוניברסיטה העברית.

36 "פרופ' בעברית חתמה על עצומה התומכת בעזה, ללא התייחסות ל-7 באוקטובר. הקולגות לא שותקים" גלובס 31.10.2023.

37 האזינו לפודקסט "There is so much love in Palestine" YouTube שם. (6.3.2024).

38 נינה פוקס "קראה 'לבטל את הציונות': מרצה באוניברסיטה העברית הושעתה מהוראה | אלה התבטאויותיה" ynet 12.3.2024.

39 רוני גרין שאולוב "הדיקן של המרצה שהכחישה את הטבח: מתנגד שתשוב ללמד – אם לא תחזור בה" ynet 19.3.2024.

היא הופשטה ועברה בדיקה גופנית פולשנית ונמנע ממנה לקבל תרופות.⁴⁰ המשטרה אף הגישה בקשה להארכת מעצרה לשבעה ימים, אך בית משפט השלום בירושלים דחה את הבקשה והורה על שחרורה בשל היעדר ראיות של ממש לחיזוק המסוכנות שלה.⁴¹ הערעור שהוגש לבית המשפט המחוזי על החלטת בית המשפט השלום להארכת מעצרה נדחה אף הוא.⁴² בסופו של דבר היא לא הועמדה לדין, וכמה חודשים לאחר מכן פרשה מתפקידה באוניברסיטה העברית.

אירועים אלו עוררו דיון רחב היקף בקרב אנשי אקדמיה מכל העולם ובארגוני זכויות אדם, שהתגייסו להגנת פרופ' שלהוב-קבורקיאן וראו במקרה שלה תקדים מדאיג של ניסיון לדיכוי החופש האקדמי של חוקרים ולהשתקת עמדות ביקורתיות בתוך המוסדות הישראליים.⁴³ כמו כן, לעומת תגובתם בתקריט הראשונה, באוקטובר 2023, במקרה הזה שלחו אנשי סגל וחוקרים מהאוניברסיטה העברית מכתב לנשיא ולרקטור האוניברסיטה, וגם לדיקני הפקולטה למשפטים ובית הספר לעבודה סוציאלית, ובו ציינו כי הם אומנם מסתייגים מדבריה של שלהוב-קבורקיאן אך התגובה היחידה המותרת היא גינויים, ולכן קראו לבטל את השעייתה מהוראה.⁴⁴

40 ניר חסון "אחרי המעצר והחקירה, המרצה שנחשדה בהסתה לא חוזרת בה: 'בעזה יש רצח עם'" הארץ 22.4.2024.

41 ראו מ"י 45839-04-24 מדינת ישראל נ' קבורקיאן (19.4.2024).

42 עמ"י 46176-04-24 מדינת ישראל נ' קבורקיאן (19.4.2024).

43 בעקבות המכתב שלחה קבוצת חוקרים בינלאומיים מכתב המוחה על השעייתה פרופ' שלהוב-קבורקיאן, ראו *Letter To Hebrew University Re Prof Nadera Shalhoub-Kevorkian*, ACADEMICS FOR PALESTINE (Nov. 3, 2023); Judith Butler, *In Defense of the Freedom to Speak out against Genocide*, MONDOWEISS (Nov. 1, 2023). Emma Graham-Harrison & Quique Kierszenbaum, *'Political Arrest' of Palestinian Academic in Israel Marks New Civil Liberties Threat*, GUARDIAN (Apr. 26, 2024).

44 שירה קדרי-עובדיה "כמאה מרצים באוני' העברית: אל תשעו את המרצה שטענה שישראל מבצעת רצח עם" הארץ 13.3.2024.

דיון: משמעות ההרחקות וההשעיות והשלכותיהן בצל אכיפה סלקטיבית והצעת חוק ההשתקה

מדוחות הכנסת בנוגע לנתונים על עבירות הסתה לטרור או לאלימות ועבירות על רקע גזעני עולה כי יש פער בין ערכים ליהודים בטיפול בעבירות הסתה. מ-1 בינואר ועד 28 בנובמבר 2024 אישרה הפרקליטות את חקירתם של 288 חשודים בתיקי הסתה; מתוך 252 החשודים שהלאום שלהם מתועד בפרקליטות – 92% היו ערבים ו-8% – יהודים. באותה השנה הוגשו כתבי אישום נגד 42 נאשמים ערבים, אך לא מתועד כתב אישום בתיק שהיה בו חשוד יהודי.⁴⁵ מתיקי הסתה לאלימות או לגזענות ותיקי עבירות בעלות מניע גזעני באותה התקופה עולה כי בשנת 2024 נפתחו חקירות נגד 473 חשודים בגין העבירות האלה. מתוך 407 החשודים שהלאום שלהם מתועד בפרקליטות, כ-58% הם ערבים, ו-61 מ-81 החשודים שהחקירה בהם נגנזה והלאום שלהם מתועד בפרקליטות הם ערבים. אין בפרקליטות פילוח לפי לאום בשאר הקטגוריות של הגשת כתב אישום, הרשעה, זיכוי או חזרה מכתב אישום.

כדי להבין את משמעות הנתונים האלה בכלל, ובהקשר של ההגבלות על חופש הביטוי בפרט, נדרש מחקר מקיף של המדיניות הסלקטיבית של גורמי האכיפה למיניהם (המשטרה, הפרקליטות ובית המשפט). עם זאת, מנתונים ראשוניים אלו, וגם מדוחות ומקטעי עיתונות, אפשר ללמוד כי ההגבלות על חופש הביטוי נגד המלחמה בתוך ישראל הופעלו בעיקר נגד פלסטינים אזרחי ישראל, והם נעצרו, נחקרו והועמדו לדין בשל הבעת דעותיהם או בשל הבעת סולידריות בנוגע למתרחש בעזה ברשתות החברתיות.⁴⁶ עובדה זו מטרידה במיוחד לנוכח

45 ראו "ועדת המדע והטכנולוגיה: פערים בטיפול עבירות הסתה ב-2024 – 92% מהחוקים מהמגזר הערבי. כל 42 כתבי האישום היו נגד ערבים והסתיימו בהרשעה, בעוד חוקים נגד יהודים נגנזו" חדשות הכנסת (11.12.2024); רוני הרשקוביץ נמונים על עבירות הסתה לטרור או לאלימות ועבירות על רקע גזעני (הכנסת, מרכז מחקר ומידע 2024).

46 ביטוי נוסף להגבלות על חופש הביטוי היה מניעת קיום הפגנות, במיוחד בחודשים הראשונים לאחר אירועי 7 באוקטובר. להרחבה ראו Manal Totry-Jubran, *The Crisis of Democracy Amidst the 7th of October Attack and the War on Gaza: The Case of the Palestinians Citizens of Israel*, NEDERLAND RECHTSSTAAT (Jul. 7, 2024). להרחבה על הגבלות אחרות ראו את הסקירה אצל Shinar, לעיל ה"ש 28; גלזר ומשיח, לעיל ה"ש 10; GHADA MAJDALE, SILENCED VOICES AND MILITARIZED SPACES: THE

תיעוד מקרים רבים של הסתה וקריאות לביצוע פשעי מלחמה ורצח עם נגד פלסטינים חפים מפשע מצד עיתונאים, נציגי ציבור ומשפיענים יהודים-ישראלים⁴⁷ אף על פי שמדובר בהתבטאויות קשות וחמורות, לא רק שהן נעשו מקובלות בחברה, גם מערכת האכיפה לא הפעילה את סמכויותיה – המשטרה לא עצרה את המסיתים לחקירה והפרקליטות לא טרחה להגיש כתבי אישום.⁴⁸ כל זאת למרות החלטת בית הדין הבינלאומי לצדק (ICJ) מינואר 2024 המחייבת את ישראל לנקוט את כל האמצעים העומדים לרשותה כדי למנוע הסתה ישירה ופומבית לרצח עם נגד פלסטינים בעזה וכדי להעניש את המסיתים.⁴⁹

פער זה ממחיש את מדיניות האכיפה הסלקטיבית של המשטרה, הפרקליטות ומשרד היועצת המשפטית לממשלה, המאופיינת בפיקוח יתר על קבוצות מיעוט וביחס אליהן כאל אויבים במציאות היום-יומית, וביתר שאת בזמן מלחמה וחירום. לכן חשוב לנתח את פעולות המוסדות האקדמיים כלפי סטודנטים ומרצים בתוך

AFTERMATH OF OCTOBER 7TH & THE PERSECUTION OF PALESTINIANS PHYSICIANS IN ISRAELI HOSPITALS (Mada al- Carmel 2025)

47 ארגון Law4Palestine תיעד ברשתות החברתיות למעלה מ-500 התבטאויות של נציגי ציבור, אנשי צבא, דמויות בעלות השפעה ועיתונאים, שניתן לראות בהם הסתה, אך לא הועמדו לדין. ראו [Law for Palestine Releases Database with 500+ Instances of Israeli Incitement to Genocide – Continuously Updated](#), Law For Palestine (Jan. 4, 2024). כמו כן, דוח מועצת זכויות האדם עוסק בהיבטים מסוימים של כתבי האישום, ראו U.N. Human Rights Council, [Report of the Special Rapporteur on the situation of human rights in the Palestinian territories occupied since 1967](#), U.N. Doc. A/HRC/55/73, Fifty-fifth session (Mar. 25, 2024).

48 ב-8 באפריל 2024 שלח מרכז עדאלה מכתב לעמית אייסמן, פרקליט המדינה, לגלי בהרב-מיארה, היועצת המשפטית לממשלה, ליעקב שבחאי, מפכ"ל המשטרה וליריב לוי, שר המשפטים, בדרישה לחקור לאלתר כמה אנשי ציבור בחשד להסתה לרצח מתחילת המלחמה ב-7 באוקטובר. למידע נוסף ראו [Adalah Demands Israel Investigate and Prosecute Incitement to Genocide by Public Figures](#), ADALAH (Apr. 17, 2024).

49 בית הדין הבינלאומי בהאג קבע כי "מדינת ישראל תנקוט בכל האמצעים שביכולתה כדי למנוע ולהעניש על ההסתה הישירה והפומבית לביצוע רצח עם של הפלסטינים ברצועת עזה". ראו [Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide in the Gaza Strip](#) (S. Afr. v. Isr.), Provisional Measures, 2024 I.C.J. 192 (Jan. 26 2024).

הקשר רחב יותר של התנהלות מערכת האכיפה, וגם בהקשר של תהליך הנסיגה הדמוקרטית המאפיין את ישראל זה שנים, וכולל גם צעדים חקיקתיים שנועדו לצמצם את חופש הביטוי האקדמי. צעד אחד כזה הוא הצעת "חוק ההשתקה", שהוגשה לוועדת החינוך של הכנסת לקריאה ראשונה ב-10 בדצמבר 2024, ומייצגת הסלמה משמעותית בתהליך זה. ההצעה זו מתקנת את חוק המל"ג וקובעת שלושה שינויים עיקריים:⁵⁰

1. **פיטורי סגל אקדמי.** ההצעה מחייבת מנהל מוסד אקדמי מוכר להתחיל בהליך פיטורין של חבר סגל אקדמי המביע תמיכה בארגון טרור, במאבק מזוין, או בפעולת טרור מצד מדינת אויב או יחידים נגד מדינת ישראל. התהליך מחייב קבלת דיווח מפורט מרשויות המשמעת של המוסד על ההליכים שננקטו על ידן, וכן את קבלת עמדות היועץ המשפטי למוסד והיועץ המשפטי למועצה בעניין, ומתן הזדמנות לאיש הסגל להשמיע את טענותיו בפניו.

2. **שלילת פיצויי פיטורין.** חברי סגל שיפוטרו על פי החוק הזה לא יהיו זכאים לפיצויי פיטורין לפי חוק פיצויי פיטורין, 1963, אלא אם כן יוחלט אחרת על ידי בית דין לעבודה. זאת כדי למנוע נתינת "תגמול" למפוטרים ולהימנע מהטלת נטל כלכלי נוסף על המוסד המפטר.

3. **צעדים תקציביים ואכיפתיים.** ההצעה נותנת סמכות לוועדת הפיקוח והאכיפה של המועצה להשכלה גבוהה להפחית תקציבים של מוסדות שאינם עומדים בדרישות האלה, וכן לנקוט אמצעי אכיפה נוספים, בכפוף למתן זכות טיעון למוסד.

הצעה זו נתקלה (ובצדק) בהתנגדות רבה מצד ראשי האוניברסיטאות,⁵¹ ארגון הסגל,⁵² ומועצת האקדמיה הלאומית למדעים.⁵³ הצעה אנטי-דמוקרטית נוספת

50 הצעת חוק המועצה להשכלה גבוהה (תיקון) – פיטורי סגל אקדמי בשל הסתה או תמיכה בטרור והפחתת תקציב), התשפ"ד–2024, ה"ח פ/4684/25.

51 "מכתב ראשי אוניברסיטאות המחקר בישראל (ור"ה)" הטכניון (8.7.2024).

52 שחר אילון "ראשי האוניברסיטאות וארגון הסגל: חוק ההשתקה מסייע לחרם על ישראל" כלכליסט 9.12.2024.

53 "גילוי דעת מאת מועצת האקדמיה בנושא חוק ההשתקה" האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים (8.7.2024).

היא הצעת החוק הפרטית של ח"כ לימור סון הר מלך בנוגע ל"פעילות חתרנית של סטודנטים באוניברסיטאות". ההצעה מתקנת את חוק זכויות הסטודנט המחייב לאסור בתקנון המוסדות להשכלה גבוהה על קיום פעילות ציבוריות מאורגנת באקדמיה, לרבות פעילות של תאי סטודנטים, הכוללת הזדהות עם ארגוני טרור או הסתר לטרור נגד מדינת ישראל.⁵⁴

לנוכח העובדה שבמציאות העכשווית ובאווירה הכללית הרווחת פעילויות פוליטיות של סטודנטים ערבים יתוגו, שלא בצדק, ככאלה, נראה שהם יהיו הניזוקים העיקריים מהצעה זו. כפי שכבר ציין נשיא אוניברסיטת תל אביב בדיון (הסוער) בהצעת החוק בוועדת החינוך: "אם יש בעיה של הסתה בקמפוסים – זאת הסתה נגד סטודנטים ערבים".⁵⁵ כלומר, קבלת הצעות החוק האלה תביא להעצמת תחושת הרדיפה, ובהמשך להשתקה נוספת ולהגבלה של חופש הביטוי בכלל, ושל חופש הביטוי האקדמי בפרט.

סיכום

המאמר הראה כיצד הפכה האקדמיה הישראלית, מ-7 באוקטובר 2023, לכל הפחות בשנה הראשונה אחרי ההתקפה, לזירת דיכוי של חופש הביטוי של פלסטינים אזרחי ישראל, סטודנטים, חוקרים וחוקרות, ומאוחר יותר גם נגד כל מי שהעז להביע ביקורת נגד התנהלות הצבא והמדינה, על ידי שימוש בצעדים משמעותיים, פליליים וחקיקתיים על רקע עמדות פוליטיות. פוסטים דתיים, הבעת סולידריות עם עזה וביקורת על מדיניות ממשלתית נחשבים "תמיכה בטרור", והתגובה עליהם הייתה השעיות, פיטורים והעברת מידע לרשויות. המאמר מראה שמדובר במנגנון סלקטיבי ולא סימטרי – הפועל בעיקר נגד פלסטינים – שהוא חלק ממגמה רחבה של פיקוח יתר, השתקה מוסדית ודה-לגיטימציה של מיעוטים, דווקא בתוך מוסדות האמורים לעודד חופש מחשבה ודיאלוג ביקורתי.

54 הצעת חוק זכויות הסטודנט (תיקון מס' 10) (איסור הסתה לטרור ופעילות בלתי חוקית במסגרת פעילות ציבורית מאורגנת של סטודנטים), החשפ"ה-2025, ה"ח פ/2368/25.

55 ראו את הדיון בוועדת החינוך בכנסת: "דיון סוער בוועדת החינוך בהצעת חוק לסגירת תאי סטודנטים שתומך בטרור" אחר הכנסת (10.12.2024).

מגמות אלו אינן ייחודיות לישראל: תחת ממשל טראמפ בארצות הברית התרחשו ומתרחשים תהליכים דומים של רדיפה פוליטית באקדמיה, במיוחד כלפי פעילים פרוגרסיביים, תומכי זכויות פלסטיניות וחוקרים שמתחו ביקורת על השלטון. הנשיא טראמפ ניסה לשלול תקציבים פדרליים ממוסדות שלא העניקו "מרחב ביטוי לשמרנים", וגרם ליצירת אקלים ציבורי עויין למיעוטים ולביקורת מוסדית. כמו בישראל, גם בארצות הברית הופעל לחץ על מוסדות אקדמיים להגיב לעמדות פוליטיות מסוימות בשם "שמירה על הסדר", אך למעשה נוצר אפקט מצנן, שבו סטודנטים ומרצים חוששים להביע עמדה פוליטית החורגת מהקונצנזוס הלאומי. ההשוואה מצביעה על תהליך גלובלי של פגיעה בחופש האקדמי בעיתות משבר, שבו מיעוטים הופכים יעד לא רק לרדיפה ציבורית – אלא גם להדרה מוסדית.

מגונים אך מוגנים: על חופש הביטוי האישי והמוסדי באקדמיה בעיתות משבר - בין ישראל לקליפורניה

יעל מיטלמן | יותם ברגר

מבוא

מלחמת חרבות ברזל קלעה הן את האקדמיה הישראלית הן את האקדמיה האמריקאית לדילמות משמעותיות בכל הנוגע לגבולות חופש הביטוי בסביבה האקדמית. בארץ נאלצו מוסדות השכלה גבוהה לכלכל את צעדיהם מול התבטאויות שנויות במחלוקת של חברי סגל וסטודנטים, במיוחד בתגובה ללחץ מצד תלמידים ופוליטיקאים.¹ לחצים אלו בחנו את יכולתיהם של מנהיגי המוסדות האקדמיים בישראל לעמוד בו בזמן בלחץ פנימי ובלחץ פוליטי חיצוני.

1. ראו למשל, שירה קדרי-עובדיה "האוניברסיטאות משעות סטודנטים שנתען שתמכו בחמאס, ומעוררות חשש ממקארחיזם" הארץ 15.10.2023; תמר טרבלסי חדד ורוני גרין שאולוב "נשיאי האוניברסיטאות לשר קיש: 'לא נדווח על הטיפול בביטויי תמיכה בחמאס'" ynet חדשות 19.10.2023; שחר אילן "הליכים נגד כ-50 סטודנטים בשל תמיכה בטבח ובחמאס" כלכליסט 16.10.2023.

בארצות הברית קלעו ההתפתחויות במזרח התיכון את הנהגותיהן של אוניברסיטאות רבות למשבר קשה בעקבות מחאות סטודנטים נרחבות נגד המלחמה בעזה, ואף נגר עצם קיומה של מדינת ישראל.² המחאות האלה כללו גם תקריות של אלימות פיזית בקמפוסים.³ הן הובילו לסערה ציבורית, ובעקבות זאת גם למשיכת תרומות לנוכח תגובתן הרפה של חלק מן האוניברסיטאות,⁴ לשימועים בקונגרס,⁵ ולבסוף לשורה של צעדים חסרי תקדים נגד אוניברסיטאות עילית ביוזמת הנשיא טראמפ, ובהם חקירות ושימועים, קיצוץ תקציבי ענק פדרליים ואף הגבלת מתן ויזות לסטודנטים זרים.⁶ רשויות ההגירה אף עצרו סטודנטים המזוהים עם המחאות הפרו-פלסטיניות וניסו לשלול את מעמדם החוקי בארצות הברית.⁷ כך נאלצו האוניברסיטאות לאזן לחצים פנימיים וחיצוניים במסגרת משפטית ותרבותית מורכבת, הכוללת הגנה רחבה על חופש

2 Center on Extremism, *Anti-Israel Activism on U.S. Campuses, 2023–* 2024, ADL (Sep. 16, 2024). (להלן: דוח ה-ADL).

3 ראו למשל, Simone Weichselbaum, Andrew Blankstein & Chloe Atkins, *Five Jewish college Students Report Being Assaulted in the Last Month, as Oct. 7 Anniversary Approaches*, NBC (Oct. 2, 2024).

4 ראו למשל, Allison Morrow, *Bill Ackman Took a Wall Street Tactic to an Ivy League Fight in his Attempt to Oust Harvard's President*, CNN (Dec.18, 2023).

5 Lauren Gambino, *US University Presidents Face Firestorm over "Evasive" Answers on Antisemitism*, THE GUARDIAN (Dec. 7, 2023).

6 למשל, Press Release, *U.S. Department of Education's Office for Civil Rights Sends Letters to 60 Universities under Investigation for Antisemitic Discrimination and Harassment*, Department of Education (Mar. 10, 2025); Elena Moore, *Trump Administration Cancels \$400 million in Federal Dollars for Columbia University*, NPR (7.3.2025); The White House, *Fact Sheet: President Donald J. Trump Restricts Foreign Student Visas at Harvard University* (Jun. 4, 2025).

7 ראו, למשל, Jake Offenhartz & Philip Marcelo, *Trump Warns That Arrest Of Palestinian Activist At Columbia Will Be "First of Many"*, AP (10.3.2025); Anna Betts, *Mohsen Mahdawi, Palestinian Green-Card Holder and Columbia Student, Detained by ICE*, THE GUARDIAN (Apr. 14, 2025).

הביטוי, במיוחד בסביבה חינוכית.⁸ איוון זה נעשה מורכב במיוחד במדינת קליפורניה, שבה חוק מדינתי (State Law) מכפיף גם מוסדות השכלה גבוהה פרטיים לסטנדרט כמעט מוחלט של הגנה על חופש הביטוי.⁹

במאמר זה נציג דיון השוואתי קצר בין המסגרות המשפטיות הנוגעות להגנה על חופש הביטוי בעיתות משבר בסביבה אקדמית, בישראל ובקליפורניה. על בסיס זה נציע להבחין בין חופש ביטוי אישי לחופש ביטוי מוסדי. נדגיש כי כללים השומרים בנוקשות על חופש הביטוי האישי של חברי הקהילה האקדמית ומונעים ממוסדות לנקוט אמצעים משמעתיים, אינם מגבילים בהכרח את חופש הביטוי האישי של מנהיגי האוניברסיטאות, ואף לא את חופש הביטוי המוסדי של האוניברסיטאות עצמן.

לעמדתנו, הן בישראל והן בקליפורניה ניתן להבחין, במסגרת המשפטית הקיימת, בין מגבלות על שימוש באמצעים עונשיים באופיים בגין ביטויים מסוימים, לבין הגבלת חופש הביטוי של האוניברסיטאות עצמן ושל הנהגתן. אף בהיעדר מחלוקת משפטית על קיומה של זכות זו, בפועל נמנעו מנהיגי אוניברסיטאות בולטים – במיוחד בארצות הברית – מלעשות שימוש מלא בזכותם זו. לעמדתנו, בחלק מן ההקשרים שהולידה המלחמה ראוי היה לעשות בה שימוש נרחב יותר.

טבח 7 באוקטובר והמלחמה שפרצה בעקבותיו יצרו מטבע הדברים אווירה ציבורית מתוחה וקשה בישראל, שאופיינה גם בצמצום הסובלנות החברתית להתבטאויות החורגות מהקונצנזוס. לתופעה זו ניתן ביטוי מובהק במרחב האקדמי הישראלי. כך, בחודשיים שלאחר הטבח התקבלו

1. מלחמת חרבות ברזל והאקדמיה בישראל

8 ראו סקירה לעניין חגובת בחי המשפט האמריקאים לשאלות בעניין היקף חופש הביטוי של חלמידי בית ספר, למשל ב־ Laura McNeal *Integrating the Marketplace of Ideas: A New Constitutional Theory for Protecting Students' Off-Campus Online Speech*, 67 STAN. L. REV. 1575 (2024).

9 Cal. Educ. Code § 94367 (להלן: ה־Leonard Law).

לפחות 130 תלונות בוועדות המשמעת של מוסדות ההשכלה הגבוהה בגין פרסומים ברשתות החברתיות, בעיקר על פרסומים שהשתקפה בהם לכאורה תמיכה בחמאס, הקטנה מממדי האסון והבעת סולידריות עם המאבק הפלסטיני.¹⁰ שר החינוך יואב קיש דרש מראשי המוסדות לנקוט צעדים משמעתיים ולהגיש תלונות במשטרה.¹¹ לפי נתוני עמותת "עדאלה" מנובמבר 2023, 20 הליכים משמעתיים הסתיימו בקביעת עונש של הרחקה ממושכת או קבועה מהמוסד החינוכי, וחמישה נוספים בענישה חינוכית.¹² מרכז יכין פרסם ביוני 2024 כי מנתונים שהתקבלו מהאוניברסיטאות, בסופו של דבר עשרה הליכים הסתיימו בענישה בפועל.¹³ דוגמה בולטת מהחודשים האחרונים (מרץ 2025) היא השעייתו של ד"ר סבסטיאן בן־דניאל, מרצה באוניברסיטת בן־גוריון, בעקבות התבטאויות נגד חיילי צה"ל ברשתות החברתיות,¹⁴ שהובילו למחאות נגדו.¹⁵ זמן קצר לאחר מכן, ולאחר ביקורת ציבורית, בוטלה השעייתו.¹⁶

הפרקטיקה של ענישה משמעטית עוררה ויכוח ציבורי. המתנגדים טענו כי למוסדות אין סמכות להעניש את חברי הקהילה האקדמית בגין התבטאויות מחוץ למסגרת המוסדית, שהפרקטיקה פוגעת בחופש הביטוי האקדמי, שההליך

10 "רדיפת סטודנטים פלסטינים במוסדות להשכלה גבוהה בישראל במהלך המלחמה" אתר עדאלה (30.11.2023) (להלן: נתוני עדאלה).

11 החלטה 550/14 של המועצה להשכלה גבוהה "גינוי תמיכה ו/או הבעת הזדהות עם מעשי הטרור של החמאס והג'יהאד האיסלאמי" (17.10.2023); גלי וינרב "ראשי האוניברסיטאות במכתב חריף לשר החינוך קיש: 'איבדנו ארון בר'" גלובס 18.10.2023.

12 נתוני עדאלה, לעיל ה"ש 10.

13 "הטיפול בהסתה באוניברסיטאות במהלך 'חרבות ברזל'" יכין – המרכז למחקרים אסטרטגיים לאומיים (24.6.2024) (הוצג בישיבת ועדת החוקה, חוק ומשפט של הכנסת) (להלן: יכין).

14 לירן כוג'הינוף "הושעה מרצה שכתב כי חיילי צה"ל 'חונכו לרצוח'", כאן 11 5.3.2025.

15 פלד ארבל "טיהור אתני ורוצחי חינוקות: המילים שהבעירו את אוניברסיטת בן־גוריון", מעריב 5.3.2025.

16 לירן כוג'הינוף "בוטלה השעייתו של 'ג'ון בראון', המרצה מאוניברסיטת בן גוריון שפרסם ברשת נגד חיילי צה"ל" כאן 11 11.3.2025.

לעיתים אינו הוגן ושהאכיפה סלקטיבית.¹⁷ מנגד היו שטענו כי הענישה מקלה מדי וכי המוסדות האקדמיים לא עשו די בנושא, וקראו למעורבות ממשלתית.¹⁸

התמודדות בישראל עם ביטויים שנויים במחלוקת בהקשרים אקדמיים לא נעצרה תמיד בוועדות המשמעת. מקרה שזכה לתשומת לב ציבורית נרחבת יחסית נגע להתבטאויות של חברת סגל באוניברסיטה העברית, פרופ' נדירה שלהוב-קיבורקיאן, שהובילו לחקירה פלילית. במהלך ריאיון להסכת אמרה שלהוב-קיבורקיאן על אירועי 7 באוקטובר: "הם [ישראל] ישתמשו בכל שקר: הם התחילו בתינוקות, הם המשיכו באונס, הם ימשיכו עם מיליון שקרים אחרים, הפסקנו להאמין להם, אני מקווה שהעולם יפסיק להאמין להם [...] ואם דברים כאלה קרו [ב־7 באוקטובר], זה לעולם לא יהיה בשמי".¹⁹ בתגובה הושעתה שלהוב-קיבורקיאן מהאוניברסיטה העברית, אך הושבה לאחר מכן על בסיס הבהרתה שלא התכוונה להכחיש את האונס שביצעו מחבלי החמאס.²⁰ לאחר מכן עוכבה לחקירה בחשד לפרסום דברי הסתה לטרור, ובית המשפט שחרר אותה בתנאים מגבילים.²¹ באוגוסט 2024 דווח כי התפטרה.²² במקרה אחר הודיעה המשטרה שהיא בוחנת אפשרות לחקור את ד"ר ענת מטר מאוניברסיטת תל אביב לאחר

17 ראו למשל, ברק מדינה, אילן סבן, מיכל סליטרניק ואלכסנדר (סנדי) קדר "סמכויות המוסדות להשכלה גבוהה בישראל להגביל את חופש הביטוי של סטודנטים" ICON-S-IL 7.11.2023 ; אור קשתי "ויכוח באקדמיה על הסמכות להעניש סטודנטים שהואשמו בחמיכה בחמאס: 'התגובה צריכה להיות חינוכית'" הארץ 24.10.2023.

18 ראו למשל נועם דביר "חשיפה: מאות תלונות על הסתה לטרור באוניברסיטאות, רוב החוקים נסגרו בסתר" ישראל היום 1.1.2025.

19 Makdisi Street, "There is So Much Love in Palestine", YouTube (9.3.2024)

20 "החוקרת שהושעתה מהאוניברסיטה העברית בשל הסתה נגד ישראל – הוחזרה לעבודתה" mako 27.3.2024

21 לירן כוג'הינוף, חיים גולדיטש וורד פלמן "פרופסור שלהוב-קיבורקיאן שוחרר לבייתה בתנאים מגבילים" כאן 18.4.2024 ; ניר חסון, ג'קי חורי וג'וש בריינר "בית המשפט הורה לשחרר ממעצר את המרצה החשודה בהסתה עקב דברים שאמרה על 7.10" הארץ 19.4.2024.

22 אורי סלע "פרשה מהוראה פרופ' נדירה שלהוב קיבורקיאן, שהכחישה את התקיפות ממנינות ב־7 באוקטובר" וואלה 27.8.2024.

שספדה ברשת למחבל וליד דקה שנפטר מסרטן בכלא. מטר הסבירה כי דקה, שהיה מעורב בחטיפת החייל משה תמם וברציחתו, הביע חרטה "מלאה ופומבית, חוזרת ונשנית, על מעשיו".²³ אוניברסיטת תל אביב מסרה כי היא מוקיעה ומגנה את הדברים, אך שמדובר בהתבטאות פרטית שלא במסגרת אקדמית.²⁴

ביטוי נוסף לצמצום חופש הביטוי באקדמיה בתקופת המלחמה נמצא במגבלות שהוטלו על קיום הפגנות בנושאים רגישים ושנויים במחלוקת. למשל, תא הסטודנטים של חד"ש ביקש לקיים את העצרת השנתית לציון יום הנכבה בפתח אוניברסיטת תל אביב. אף שמדובר באירוע שנתי הנערך ברציפות משנת 2012, המשטרה נמנעה תחילה ממתן תשובה ברורה לבקשה, ואף נטען שבמפגש עם נציגי האירוע היא סירבה לאשר אותו, בלי לתעד זאת בתגובה רשמית. רק לאחר שתא הסטודנטים הגיש עתירה לבג"ץ ונשיא האוניברסיטה שלח מכתב, ניתן אישור.²⁵

נוסף על כך, במהלך חודשי המלחמה פעלו חברי כנסת לקידום חקיקה שמטרתה להגביל ביטויים מסוימים בין כותלי האקדמיה. בדצמבר 2023 הונחה על שולחן הכנסת הצעת חוק פרטית שביקשה להסמיך מוסדות לשלול תארים אקדמיים ממי שהזדהה עם ארגוני ומעשי טרור, גם על בסיס תוצאות הליך משמעותי.²⁶ לאחר מכן הוחלט לקדם הצעת חוק נוספת, הקובעת שסטודנט שהביע תמיכה בטרור או הניף דגל של מדינת אויב יורחק מהלימודים, ואף תישלל זכאותו

23 ראו, למשל, קובי ניב "אין שום הצדקה להחזיק בגופתו של וליד דקה. מהציונות נותרה רק רשעות" הארץ 14.10.2024.

24 ג'וש בריינר ושירה קדרי-עובדיה "המשטרה בוחנת אפשרות לחקור את פרופ' ענת מטר מאוניברסיטת תל אביב לאחר שספדה לווליד דקה" הארץ (10.4.2024).

25 בג"ץ 3933/24 תא הסטודנטים של מפלגת חד"ש באוניברסיטת תל-אביב נ' מפקד מחוז תל-אביב, משטרת ישראל (נבו 15.5.2024); "עצרת של תא הסטודנטים של חד"ש לציון יום הנכבה" האגודה לזכויות האזרח בישראל (15.5.2024) (כולל קישור לעתירה שהוגשה); תמר טרבלסי חדד "נשיא אוני' ת"א תומך בבקשת סטודנטים להפגין לציון יום הנכבה: 'זכות בסיסית'" ynet 13.5.2024.

26 הצעת חוק המועצה להשכלה גבוהה (תיקון) – שלילת זכאות לתואר אקדמי בשל תמיכה בטרור, התשפ"ד-2023, פ/4126/25.

לתואר.²⁷ כן הוצע כי מוסד אקדמי יסגור תאי סטודנטים שהביעו תמיכה בטרור. בשנת 2025 פוצלה הצעת החוק, והחלק המתמקד בהגבלת התארגנויות של תאי סטודנטים עבר בקריאה ראשונה, ונמצא כעת בהכנה לקריאה שנייה ושלישית.²⁸ ביוני 2024 הוצע תיקון לחוק המועצה להשכלה גבוהה, המחייב מוסדות אקדמיים לפטר אנשי סגל בגין הסתה או תמיכה בטרור.²⁹ הצעת החוק עברה בקריאה טרומית, וכעת נמצאת בהכנה לקריאה ראשונה.³⁰

2.

משרד האוניברסיטאות בארצות הברית, התיקון הראשון לחוקה Leonard Law

הקמפוסים האמריקאים היו לאורך השנים מוקד מחאה פוליטי חשוב במגוון הקשרים.³¹ אף על פי כן, היקף המחאה שפרצה בקמפוסים רבים ברחבי ארצות הברית לאחר פרוץ המלחמה ב-7 באוקטובר 2023 וטיבה היו חריגים. מפרוץ המלחמה ועד מאי 2024 נרשמו יותר מ-3,700 "ימי מחאה" של ארגונים פרו-פלסטינים, ביותר מ-500 קמפוסים, וביותר מ-130 קמפוסים הוקמו מאהלי מחאה. ברוב המקרים דרשו המוחים ממנהיגי

27 הצעת חוק זכויות הסטודנט (תיקון - הרחקת סטודנטים תומכי טרור ממוסד לימוד ופירוק תאים תומכי טרור), התשפ"ג-2023, פ/2368/25.

28 הצעת חוק זכויות הסטודנט (תיקון מס' 10), התשפ"ה-2025, פ/2368/25.

29 הצעת חוק המועצה להשכלה גבוהה (תיקון - פיטורי סגל אקדמי בשל הסתה או תמיכה בטרור והפחתת תקציב), התשפ"ד-2024, פ/4684/25.

30 חשוב לציין כי לא מדובר בהצעות ראשונות מסוגן, והסדרים ברוח דומה הוצעו גם לפני המלחמה. למשל, בשנה שלפני המלחמה הוצע לאסור על מוסדות אקדמיים לאפשר פעילויות השוללות את קיומה של ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית, מסיתות לגזענות, אלימות וטרור, או מבזות את סמלי המדינה (הצעת חוק המועצה להשכלה גבוהה (תיקון - איסור פעילות פוגענית), התשפ"ג-2023, פ/2442/25). הצעה אחרת ביקשה להסמיך את שר החינוך להסדיר את השימוש בהמנון המדינה בטקסים אקדמיים (הצעת חוק הדגל, הסמל והמנון המדינה (תיקון - שימוש בהמנון המדינה בידי מוסדות להשכלה גבוהה), התשפ"ג-2023).

31 Jerusha Conner, Rachel Stannard & Angela Upright, *College Student Activism in the United States*, in *The Bloomsbury Handbook of Student Politics and Representation in Higher Education* (M. Klemencic ed.), 404 (2024)

האוניברסיטאות "לקרוא לשים קץ לרצח העם בעזה, לפעול לשחרור פלסטין, וכן למשוך את השקעותיהם ולבטל את הקשרים הפיננסיים עם ישראל ויצרני נשק".³² כמה עשרות מבין אלפי אירועי המחאה הובילו לנזק לרכוש או לאנשים, בעיקר לשוטרים.³³ חלק מהאירועים כללו אלימות פיזית בולטת, לרבות נגד אנשים.³⁴ המקרה הידוע ביותר, ככל הנראה, הוא השתלטות סטודנטים על מבנים באוניברסיטת קולומביה בניו יורק.³⁵

לעיתים כללו המחאות גם התנהגויות אנטישמיות ואנטי־ישראליות במובהק (במובן של אפליה נגד ישראלים על רקע מוצאם).³⁶ על פי דוח של הליגה נגד השמצה, במהלך מחאות הסטודנטים זינק היקף האירועים האלימים, הוונדליזם והדרישות להחרים את ישראל בקמפוסים כ־477%. הדוח מציין גם לפחות 28 תקריות של תקיפה פיזית בשטח הקמפוס, וכן מאות אירועים של הטרדה על רקע אנטישמי או אנטי־ישראלי, לרבות איומים באלימות פיזית נגד יהודים וציונים.³⁷ מחאות הסטודנטים לא פסחו גם על האוניברסיטאות במדינת קליפורניה. בסטנפורד, למשל, פרצו סטודנטים פרו־פלסטינים למשרדו של הנשיא וגרמו נזק לרכוש.³⁸

Jay Ulfelder, *Crowd Counting Consortium: An Empirical Overview of Recent Pro-Palestine Protests at U.S. Schools*, ASH CENTER FOR DEMOCRATIC GOVERNANCE AND INNOVATION AT HKS (May 30, 2024)

שם. 33

ראו, למשל, Weichselbaum et al., לעיל ה"ש 2. 34

Sharon Otterman, *An Inside Look at the Student Takeover of Columbia's Hamilton Hall*, THE NEW YORK TIMES (May 8, 2024) 35

בכל מקום שבו אנו מזכירים התנהגות אנטי־ישראלית במאמר זה, הכוונה היא לאפליה נגד ישראלים על רקע מוצאם הלאומי, ולא לביקורת כלפי מדיניות ישראל או ממשלת ישראל. 36

דו"ח ה־ADL, לעיל ה"ש 2. 37

Greta Reich, Cameron Duran & Caroline Chen, *Protesters who Occupied President's Office Receive Felony Charges*, THE STANFORD DAILY (Jun. 7, 2024) 38

גם כשאירועי האלימות הפיזית, ההטרדה והאיומים הפרו את החוק, לא תמיד נאכפו הכללים כראוי. עם זאת, המקרה המעניין יותר לענייננו נוגע לאירועים שבהם נעשה שימוש בביטויים מילוליים מפלים או גזעניים נגד יהודים, ישראלים וציונים, שאינם עולים כדי עבירה פלילית. האדישות שהפגינו האוניברסיטאות כלפי ביטויים מסוג זה הובילה לסערה תקשורתית ופוליטית, ששיאה היה בשימוע שערך הקונגרס לנשיאות של כמה מוסדות. בשימוע זה ביקרו חברי הקונגרס את התנהלות האוניברסיטאות.³⁹ בלטה במיוחד תשובתן של הנשיאות, ולפיה ההחלטה אם קריאה לביצוע רצח עם ביהודים מפרה את תקנון האוניברסיטה תלויה ב"הקשר".⁴⁰ תשובה זו חוללה סערה, שהגיעה בשיאה להתפטרות ולמשיכת תרומות מהמוסדות האלה.⁴¹

מזווית ישראלית קשה להבין את גישת האוניברסיטאות האמריקאיות. ואולם, בהקשר האמריקאי גישה זו נטועה במסורת תרבותית ומשפטית ענפה המקדשת חופש ביטוי רחב מאוד. לתרבות זו ביטוי משפטי, בראש ובראשונה, בתיקון הראשון לחוקה, המגן על חופש הביטוי מפני התערבות של המדינה.⁴² כך, למשל, ביטויים גזעניים, אלימים וביטויי שנאה (hate speech) מוגנים תחת התיקון הראשון לחוקה, ככל שלא סביר שיובילו מייד ובכירור לעבירה משמעותית.⁴³ במובן זה אפשר להניח שהטענה שהקביעה אם קריאה לביצוע רצח עם ביהודים מפרה את תקנון האוניברסיטה או אינה מפרה אותו היא "תלויה הקשר", נאמרה ביחס לשאלה אם היא עשויה להביא לאלימות קונקרטית ומיידית.

39 Gambino, לעיל ה"ש 5.

40 למשל, Morrow, לעיל ה"ש 4; Stephanie Saul, Alan Blinder, Anemona Hartocollis & Maureen Farrell, *Penn's Leadership Resigns Amid Controversies over Antisemitism*, THE NEW YORK TIMES (Dec. 9, 2023).

41 למשל, Saul et al., שם.

42 U.S. CONST. AMEND. I

43 ראו, למשל, Frederick Schauer, *The Exceptional First Amendment*, 117 HARV. L. REV. 417 (2003).

חופש אקדמי הוא מופע ספציפי של חופש ביטוי,⁴⁴ ומערכת המשפט האמריקאית הגנה עליו לאורך השנים.⁴⁵ בהקשר זה ייתכן שראוי להבחין בין חופש הביטוי של מרצים לחופש הביטוי של סטודנטים, הבחנה שהובילה לפיתוח מנגנונים ייעודיים שנועדו לשמור על חירות רחבה במיוחד עבור חוקרים.⁴⁶

הדיון בשאלה אם אוניברסיטה רשאית להגביל את חופש הביטוי של הסטודנטים שלה מעניין ומורכב במיוחד מבחינה משפטית במדינת קליפורניה, שבה, כאמור, חוק מדינתי (state law), המכונה ה־Leonard Law, מחיל את התיקון הראשון לחוקה גם על מוסדות השכלה גבוהה פרטיים, ומרחיב בכך את המגבלה שחלה ככלל רק על מוסדות ממלכתיים.⁴⁷ כלומר, החוק מונע גם ממוסדות השכלה גבוהה פרטיים בקליפורניה "להציג או לאכוף חוקים המשימים אמצעים משמעתיים על סטודנטים רק על בסיס התנהגות שהיא ביטוי או סוג אחר של תקשורת המוגנת מהתערבות ממשלתית על ידי התיקון הראשון לחוקה". החוק מבהיר כי הוא אינו אוסר על יצירת חוקים שנועדו למנוע "מעשי שנאה אלימים".⁴⁸

פסיקה מרכזית בעניין החוק הזה היא פרשת *Corry v. Stanford*,⁴⁹ פרשה משנות ה-90 שבגדרה נידונה תביעה של סטודנטים נגד אוניברסיטת סטנפורד. טענתם הייתה שתקנון האוניברסיטה מפר את ה־Leonard Law באוסרו לעשות שימוש בביטויים פוגעניים מסוימים, ובהם "fighting words", שהוגדרו ביטויים ש"עצם השימוש בהם הוא פוגעני [...] ושנתפסים ככלל כמתקפה ישירה של

J. Peter Byrne, *Academic Freedom: A Special Concern of the First Amendment*, 99 YALE L.J. 251 (1989) 44

45 שם, בעמ' 304.

Walter P. Metzger, *The 1940 Statement of Principles on Academic Freedom and Tenure*, 53 LAW & CONTEMP. PROBS. 3 (1990) 46

47 ה־Leonard Law, לעיל ה"ש 9.

48 כל התרגומים שלנו, י"מ וי"ב.

Corry v. Stanford, No. 740309 (Cal. Super. Ct. Feb. 27, 1995) 49

שנאה או איבה כלפי בני אנוש על בסיס מינם, גזעם, צבעם, נכותם, דתם, נטייתם המינית, או שייכותם הלאומית או האתנית".⁵⁰

הערכאה הדיונית פסקה לטובת התובעים ומצאה שהאיסור בתקנון על שימוש ב־fighting words מפר את החוק, מאחר שהוא מרחיב יתר המידה את היקף הגבלה, שכן לפי הפסיקה ניתן לאסור שימוש ב־fighting words רק בתנאי שסביר שיובילו לאללימות מייד.⁵¹ עם זאת, בית המשפט בעניין זה הדגיש כי העובדה שהאוניברסיטה אינה רשאית להגביל את חופש הביטוי של סטודנטים משימוש בביטויים וולגריים או מתסיסים אינו מגביל את חופש הביטוי של האוניברסיטה עצמה, וכי נתונה לה הסמכות להיאבק בביטויי שנאה באמצעים חינוכיים או באמצעות שימוש בזכותם שלהם לחופש ביטוי: "ה־Leonard Law אינו מגביל ביטויים או רעיונות בכל דרך. לנתבעים [כלומר, לאוניברסיטה] יש זכות להביע את עמדותיהם באופן חופשי".⁵²

עם זאת, בהשפעת ה־Leonard Law וההחלטה בעניין *Corry*, אוניברסיטאות בקליפורניה נמנעו ככלל מלנקוט אמצעים משמעתיים, חינוכיים ומלבטא הסתייגות פומבית משמעותית מביטויים, מקוממים ככל שיהיו, אף שהמסגרת המשפטית המושתתת על ה־Leonard Law ו־*Corry* מתירה במפורש שימוש באמצעים חינוכיים ושימוש בחופש הביטוי האישי והמוסדי כדי לשרטט קווים אדומים לשיח בקמפוסים. דוח מפורט של ועדה פנימית שמינתה אוניברסיטת סטנפורד כדי לחקור את האירועים האנטישמיים והאנטי־ישראליים במוסד הוא דוגמה מעניינת לדרך התגובה של האוניברסיטאות למקרים האלה. הדוח מצא כי –

בקמפוס של סטנפורד יש היום אנטישמיות נרחבת וממאירה [...] ישנם מקרים שבהם אנטישמיות והטיה אנטי־ישראלית הגיעו לרמה של נזק חברתי שהשפיע קשה על חייהם של אנשים [...] הבעיה היסודית היא לא רק כישלון הניסיון להעניש

50 שם, בעמ' 2.

51 ראו והשוו שם, בעמ' 5-9; *Chaplinsky v. New Hampshire*, 15 U.S. 568 (1942).

52 שם, בעמ' 34.

את מי שהפרו במפורש כללים [למשל, מי שהקימו מאהל ללא היתר].⁵³ אלא גם באופן רחב יותר התדרדרו בקמפוס הנורמות שפעם הובילו לגינויה של אנטישמיות. המגמה בשנים האחרונות, ובמיוחד מ־7 באוקטובר, הייתה נורמליזציה של ביטויים אנטישמיים ואנטי־ישראליים בקמפוס, ו"רושם של אדישות" מבחינת האוניברסיטה, או לפחות מבחינת גורמים רבים בתוכה, אל מול אנטישמיות והטיה אנטי־ישראלית.⁵⁴

לטעמנו, התנהלות מוסדות ההשכלה הגבוהה בקליפורניה בלבלה בין היקף ההגנה הנרחב אומנם על חופש הביטוי של סטודנטים, לבין העובדה שהאוניברסיטה ומנהיגיה אינם מוגבלים מלעשות שימוש בחופש הביטוי שלהם עצמם.

לבחירה בגישה זו עשויות להיות סיבות מגוונות. ראשית, ייתכן שמקורה בחשש מפני ליטיגציה, והיעדר הפנמה של ההבדל המושגי בין האפשרות להגביל ביטוי מוגן על פי Leonard Law לבין האפשרות לגנותו. כפי שניסחה זאת ועדת החקירה בסטנפורד, "העובדה שביטוי מוגן חוקתית אינה מלמדת כי הוא אתי או שהוא עולה בקנה אחד עם ערכיה של סטנפורד. יש חשיבות רבה בהפנמת מערכת היחסים המורכבת שבין ביטוי מוגן לבין בניית סביבה מכילה בקמפוס",⁵⁵ וכן, "אנו תומכים בחופש הביטוי ומכבדים את ההגנות עליו תחת התיקון הראשון וה־Leonard Law של קליפורניה. [...] מנהיגי האוניברסיטה צריכים להשתמש בחופש הביטוי שלהם עצמם כדי להצביע ולגנות ביטויים אנטישמיים ואנטי־ישראליים בקמפוס".⁵⁶ שנית, ייתכן שגישה זו נעוצה בחישובי עלות-תועלת, ובתפיסה שלא "משתלם" לנקוט אקט חינוכי או הצהרתי – בין בניסיון להימנע

53 ראו, למשל, Heather Knight & Isabelle Taft, *Stanford Protesters Charged with Felonies for Pro-Palestinian Occupation*, THE NEW YORK TIMES (Apr. 10, 2025).

54 LARRY DIAMOND, ET AL. *A REPORT FROM THE SUBCOMMITTEE ON ANTISEMITISM AND ANTI-ISRAELI BIAS OF THE JEWISH ADVISORY COMMITTEE AT STANFORD UNIVERSITY*, 4–11 (2024).

55 ראו עמדה זו, כפי שהתבטאה למשל בדוח בעניין סטנפורד, DIAMOND, שם, בעמ' 108.

56 שם, בעמ' 8.

מהגברת הלהבות בקמפוסים,⁵⁷ בין מתוך פחד מפני "ביטול" (cancelling) חברתי וציבורי.⁵⁸ שלישית, ייתכן שמדובר בעמדה תרבותית חוץ-משפטית שלפיה ראוי להימנע משימוש בכלים העשויים לצנן את חופש הביטוי של סטודנטים, גם אם הם חוקיים, ולהימנע ממדרון חלקלק אל עבר פגיעה ממשית בחופש הביטוי במרחב האקדמי.⁵⁹

ביחס לחשש מפני סיכון להיתבע, כפי שהבהיר בית המשפט בעניין *Corry*, וכפי ששבה והדגישה הוועדה שהוקמה בסטנפורד, הקושי לעשות שימוש באמצעים משמעותיים אינו מגביל את האוניברסיטה עצמה מלהציב גבולות במישור החינוכי. אשר לסיכונים החברתיים והתקשורתיים, גישה זו לא הובילה, לעמדתנו, למיתון הלהבות ולדיון פורה יותר, וודאי שלא עזרה למוסדות האלה בהיבטים של ניהול משברים ויחסי ציבור – ולראיה האקדמיה האמריקאית עומדת בפני משבר מוניטין חסר תקדים שהחל בשימוע בקונגרס, המשיך במשיכת תרומות מהמוסדות, והביא לשטף של ביקורת ציבורית ולהתנגשויות עם הממשל הפדרלי, כפי שפורט מעלה. לבסוף, אשר לחשש מפני אפקט מצנן ומדרון חלקלק, כדי למנוע אותם ניתן לפעול לקידום מדיניות מוסדית קוהרנטית (ראו דיון להלן בסעיף "סיכום ומסקנות").

57 ראו, למשל, את המגמה של האוניברסיטאות להטמיע מדיניות "ניטרליות" לאורך המלחמה כדי למנוע מתחים ומשברים בקמפוס: Emma Camp, *The Israel-Hamas Conflict Convinced College Administrators to Turn away from Politics*, *New Report Shows*, REASON (Mar. 11, 2025). לטעמנו יש להבחין בין ניטרליות פוליטית, כפי שפעלו כאן האוניברסיטאות, שבמסגרתה האוניברסיטה אינה בוחרת צד במשברים פוליטיים שאינם קשורים במרחב האקדמי, לבין ניטרליות ערכית, שבמסגרתה נמנעים המוסדות מלהביע עמדה מפורשת ביחס לאליוות וגזענות שמבטאים חברי הקהילה.

58 ראו, למשל, Pippa Norris, *Closed Minds? Is a "Cancel Culture" Stifling Academic Freedom and Intellectual Debate in Political Science?*, HKS FACULTY RESEARCH WORKING PAPER SERIES (Aug. 2020); Thomas Kelly, *Cancel Culture on Campus: A Critical Analysis*, 2 J. FREE SPEECH L. 359 (2022).

59 ראו, למשל, Robert C. Post, *Academic Freedom and the Production of Disciplinary Knowledge, in DEMOCRACY, EXPERTISE, AND ACADEMIC FREEDOM: A FIRST AMENDMENT JURISPRUDENCE FOR THE MODERN STATE* 61, 61-94 (Yale Univ. Press 2012).

3.

מגונים אך מוגנים: על המחל בין חופש ביטוי אישי לחופש ביטוי מוסדי ושטוש הגבולות בין ענישה לחינוך

ככל זכות, גם חופש הביטוי היא זכות יחסית בשיטות משפט דמוקרטיות, והיא מתנגשת לעיתים בזכויות אחרות. מלאכת האיזון בין חופש הביטוי לחירויות אחרות היא מלאכה ערכית, הרגישה לתרבות ולשיטת משפט. בהקשר זה, לעמדתנו, השיטה הישראלית והשיטה האמריקאית, ובמיוחד הגישה הנהוגה בקליפורניה, מוצבות במידה רבה סמוך לשני הקצוות של הרצף, בכל הנוגע לעוצמת ההגנה על חופש הביטוי בסביבה אקדמית בזמן חירום.

המבט ההשוואתי מגלה כי בישראל, ביחס לקליפורניה, נעשה שימוש נרחב יותר בכלים משמעתיים על בסיס עבירות כגון "הסתה" או "הבעת תמיכה" כמעשי הטרור שנעשו ב-7 באוקטובר.⁶⁰ לעיתים אף נעשה ניסיון להשתמש בכלים מן השדה הפלילי (למשל בחקירות משטרה) בגין התבטאויות מקוממות ופוגעניות, גם אם הן לא כללו הסתה מפורשת לאלימות.⁶¹ ברוב המקרים ההתבטאויות שבגינן ננקטו הליכים משמעתיים אינן מדווחות לציבור בבירור. בדיווחים בתקשורת ובדוחות של ארגוני מחקר עצמאיים (שלהם בדרך כלל נטייה פוליטית מובהקת) נבחנים ההליכים כמקשה סטטיסטית, מבלי לכלול פירוט ממשי של אופי ההתבטאויות המיוחסות, ונעשה שימוש במונחים כלליים ועמומים, כגון "תמיכה בטרור" ו"גזענות".⁶² במקצת המקרים דווח כי הליכים אלו, גם אם לא ברור כיצד הוכרעו לגופם, הביאו לעזיבת הנוגעים בדבר את המוסד. כך, למשל, דווח כי פרופ' שלהוב-קיבורקיאן עזבה את האוניברסיטה העברית,⁶³

60 יכין, לעיל ה"ש 13; קדרי-עובדיה, לעיל ה"ש 1; ראו, למשל, גם הודעה מהנהלת האוניברסיטה "מלחמת חרבות ברזל – עדכון מהנהלת האוניברסיטה" אתר האוניברסיטה העברית (15.10.2023).

61 סלע, לעיל ה"ש 22.

62 קשתי, לעיל ה"ש 17; דביר, לעיל ה"ש 18.

63 סלע, לעיל ה"ש 22.

חבר סגל שהיה מושא תלונות באוניברסיטה הפתוחה "כבר לא מלמד",⁶⁴ וסטודנט באוניברסיטת אריאל שהוגשה עליו תלונה "לא לומד היום".⁶⁵

השימוש בכלים משמעתיים נגד חברי הקהילה האקדמית בגין ביטויים שאינם מגיעים לרף פלילי מעלה, כאמור, שאלות מורכבות בדבר סמכות המוסדות האקדמיים מלכתחילה,⁶⁶ אך גם עשוי לשקף בלבול דה־פקטו באשר לאפשרות היותן של התבטאויות **מגוננות** ובו־זמנית **מוגנות**. גם המצב ההפוך במדינת קליפורניה – שבה יש קושי משפטי לנקוט אמצעים משמעתיים על רקע התבטאויות – מוביל לבלבול דומה.

כך, ישראל וקליפורניה הן שני הצדדים של אותו המטבע: בישראל לא השתמשו בגינוי לבדו אלא גם בסנקציות משמעתיות (אין טעם לגנות בלבד אלא יש להעניש); ובקליפורניה לא השתמשו בגינוי לבדו ונמנעו מסנקציות משמעתיות (אין טעם לגנות אם הביטוי אינו בר־ענישה). לאוניברסיטאות בשתי המדינות יש חירות רבה בכל הנוגע לאפשרות להסתייג מהתבטאויות מגוננות, אך הן אינן נוטות לעשות זאת.⁶⁷

הרוח בעניין אוניברסיטת סטנפורד ממחיש את ההשלכות שיש למדיניות זו. הוא מבחין בכך שהיעדר התגובה של האוניברסיטה על התבטאויות מוגנות הוביל ל"רושם של אדישות" כלפי אנטישמיות.⁶⁸ רושם זה הוביל למתן לגיטימציה חברתית נרחבת ולשחיקת הנורמות המתנגדות לאנטישמיות,⁶⁹ או לחלופין

64 יכין, לעיל ה"ש 13.

65 שם.

66 מדינה ואח', לעיל ה"ש 17; קשתי, לעיל ה"ש 17.

67 בהקשר דומה, אלון הראל עמד על גישתם של בתי משפט בישראל לעבירות ביטוי על דרך של "זיכוי תוך גינוי". מודל זה, העשוי להיחפס בעייתי יותר כאשר בתי משפט מממשים אותו, דומה לדרך ההתנהלות שאנו סבורים כי על האוניברסיטאות לשקול במקרים המתאימים. ראו והשוו: אלון הראל "עבירות המגבילות את חופש הביטוי ומבחן 'אפשרות ההתממשות של נזק'" **משפטים** ל, 69, 96–102 (תשנ"ט).

68 Diamond, לעיל ה"ש 54, בעמ' 7, 90.

69 שם.

להימנעות מגינוי אלימות פוליטית גם אם היא באה לידי ביטוי באמצעים רטוריים מפורשים למדי.⁷⁰

מבחינת הפרשנות שנתן בית המשפט ל-Leonard Law בעניין Corry, למשל, עולה כי בית המשפט חזה את האפשרויות להיווצרות בלכול כזה, והבהיר כי –

[לאוניברסיטה] גישה למגוון אמצעים לכטא את עמדתה שהביטויים האסורים בתקנון [באופן שנקבע שהוא בלתי חוקי, אך שהאוניברסיטה יכולה לגנותם בדרך אחרת] הם פוגעניים ובלתי נסבלים. [...] האיסור להעמיד את הסטודנטים לדין משמעותי או לסלקם בשל הפרה של מדיניות הביטוי, אינו פוגע בזכות הנתבעת לכטא את עמדתה.⁷¹

לטעמנו, העובדה שמוסדות נוטים לגזור על עצמם שתיקה אל מול התבטאויות אלימות וראויות לגינוי אינה מדיניות מחויבת המציאות.

דוגמה טובה לכך היא פועלה של אוניברסיטת דיוק בצפון קרוליינה. זמן קצר לאחר טבח 7 באוקטובר ריססו סטודנטים כתובות על גשר באוניברסיטה את הכתובת "From the river to the sea", שרבים ראו בה קריאה למחיקתה של ישראל כמדינה ריבונית. לא דווח כי האוניברסיטה הטילה סנקציות על הסטודנטים, אך היא גם לא העלימה מכך עין, כפי שעשו אוניברסיטאות רבות אחרות. האוניברסיטה צבעה את הגשר מחדש והביעה עמדה ערכית מפורשת נגד שימוש בביטוי,⁷² כפי שעשתה כאשר רוססו על אותו הגשר ביטויים הומופוביים ואנטי-

70 בסטנפורד, למשל, קרא סטודנט בריאיון ל-Atlantic להרוג את הנשיא דאז ג'ו ביידן בשל תמיכתו במלחמה בעזה, "לא באופן אישי, אלא על ידי צבא". לא דווח על כל תגובה של האוניברסיטה בנושא. Jeffrey Clark, *Stanford student Called for Biden's Assassination for Advancing "Genocide" of Palestinians, classmate Claims*, Fox News (Mar. 28, 2024); Theo Baker, *the War at Stanford*, THE ATLANTIC (Mar. 26, 2024).

71 Corry, לעיל ה"ש 49, בעמ' 39.

72 Jazper Lu & Adway S. Wadekar, *Duke Paints over Pro-Palestine Slogan on East Campus Bridge after Receiving Concerns about Antisemitism*, DUKE CHRONICLE (Oct. 19, 2023).

שחורים כמה שנים קודם לכן.⁷³ עמדה מפורשת זו הצטרפה להצהרה פומבית של האוניברסיטה שגינתה את מעשי החמאס ב־7 באוקטובר (דבר שממנו נמנעו מגוון אוניברסיטאות),⁷⁴ פרסמה קווים מנחים לשיח בקמפוס לסגל ולסטודנטים, בדגש על מניעת אנטישמיות ואסלאמופוביה, וקיימה מרחבים בטוחים לדון בקונפליקט.⁷⁵ במבחן התוצאה, חרף הפגנות שהתקיימו באוניברסיטת דיוק, כמעט שלא דווח בה אירועי שנאה ואלימות חמורים כמו בקמפוסים אחרים של אוניברסיטאות עילית באמריקה באותה השנה, והיא אף לא נכנסה לרשימת 60 האוניברסיטאות שנפתחו נגדן חקירות פדרליות בנושא,⁷⁶ ואף נמנעה מתביעות בגין אנטישמיות בקמפוס כפי שהוגשו נגד מוסדות אחרים.⁷⁷

יש לדברים, בענייננו, תוקף גם בהקשר הישראלי. המוסדות האקדמיים הישראליים נקלעו ללחץ כבד, הן מצד הדרג הפוליטי, הן מצד סטודנטים, להפעיל אמצעים משמעתיים כלפי חברי הקהילה האקדמית שהתבטאו התבטאויות מקוממות. לחץ זה הוביל לפתיחת הליכים משמעתיים, או לקביעת סטנדרטים משמעתיים הצמודים לדין הפלילי. עם זאת, יש דרך ביניים בעלת ערך ציבורי וחינוכי. מגופים ציבוריים בסדר גודל של האוניברסיטאות הישראליות אפשר לצפות שישדרו לקהילתן מסר בסגנון המסר המוצע בעניין Corry במקרים המתאימים, ולפיו יש התבטאויות שאינן עולות כדי הסתה לגזענות או לאלימות ואינן כוללות תמיכה מפורשת בטרור, ולכן אינן מצדיקות הדחה או השעיה, ועם זאת, הן מקוממות

Nadia Bey, *East Campus Bridge Vandalized with Homophobic, Anti-Black Graffiti*, DUKE CHRONICLE (Oct. 19, 2021)

Vincent E. Price, *Statement from Duke University President Vincent E. Price*, Duke Univ. Office of the President (Oct. 10, 2023)

Duke Univ. Office of the Provost, *Provost's Initiative on the Middle East*, Duke Univ. Office of the Provost (2023)

U.S. Dep't of Educ., *Office for Civil Rights Sends Letters to 60 Universities under Investigation for Antisemitic Discrimination and Harassment*, U.S. Dep't of Educ. (Mar. 10, 2025)

Nicquel Terry Ellis, *Harvard University Settles Two Antisemitism Lawsuits One Day after Trump Takes Office*, CNN (Jan. 21, 2025)

באופן קיצוני. במקרים כאלה יכולה האוניברסיטה: לגנות את הדברים במפורש ובפומבי – בתקשורת או בהודעות פנים-קהילתיות; לחנך ולעודד את הסגל האקדמי לגנות ביטויים פוגעניים במחלקות ובשיעורים; לפרסם קווים מנחים להתבטאויות ראויות בנושא; לקיים שיח עם חבר הסגל או הסטודנט, או לפעול בכל דרך חינוכית-אקדמית אחרת לקידום ערכי המוסד.

לדרך זו יש לטעמנו יתרון גדול – אם האוניברסיטה מקבלת אחריות לשיח באמצעות ביטוי עמדתה, היא יכולה להשתמש באותה הבמה גם כדי לבטא ואף "לחנך" את קהילתה ואת הציבור בעניין הגבולות שבין מגונה למוגן. לשם ההמחשה, תגובתה של אוניברסיטת תל אביב להתבטאויותיה של ד"ר מטר היא דוגמה לשימוש טוב בעינינו בכלי כזה – הסתייגות ערכית מפורשת מההתבטאויות, לצד הבהרה שהן מוגנות, להבדיל ממקרים אחרים, דוגמת התבטאויותיו של ד"ר בן דניאל, שהובילו קודם כול להשעיה מאוניברסיטת בן-גוריון עד לבירור.

סיכום ומסקנות

התבטאויות מקוממות מצד סטודנטים וחברי סגל על רקע המלחמה בעזה העמידו אוניברסיטאות ישראליות ואמריקאיות בפני אתגר. מוסדות נאלצו לבחון את תוכנם של ביטויים ולהחליט אם לפעול נגדם במישור המשמעותי, ואף לפנות לרשויות האכיפה. מקרי קצה אלו הם הזדמנות לבחון את המסגרות והפרקטיקות הקיימות. אנו מציעים מסגרת רעיונית, ולפיה לסט הכלים המשמש את האוניברסיטה במלאכת האיזון שבין שמירה על חופש הביטוי האקדמי של חברי הקהילה לבין הגבלתו יתווסף שימוש בחופש הביטוי המוסדי ובחופש הביטוי האישי של מנהיגי הארגון.

לאקדמיה, לצד משימתה המחקרית, תפקיד חינוכי וערכי בחברה דמוקרטית. במסגרת זו נתונה למוסדות אקדמיים בישראל ובארצות הברית החירות להוקיע אמירות אלימות, פוגעניות וגזעניות, גם אם הן אינן בנות אכיפה במישור המשמעותי או הפלילי. עם זאת, על האוניברסיטאות להקפיד שלא להפעיל סמכויות משמעותיות או לעודד אכיפה פלילית מקום שבו אין להן סמכות לעשות זאת.

שימוש בחופש הביטוי המוסדי אל מול התבטאויות ראויות לגינוי עולה בקנה אחד עם העיקרון שבבסיס חופש הביטוי האקדמי, שיסודו ב"שוק רעיונות" לליבון רעיונות ולחשיפת האמת. אם אמירות מזעזעות נותרות בחלל ריק, עשוי להתקבל המסר שמדובר בשיח מקובל. במצב כזה עלולים להיפגע גם אמון חברי הקהילה האקדמית, וגם אמון הציבור בכלל, במוסדות ההשכלה הגבוהה. נוסף על כך, יש חשש, כפי שהתגלה במקרה של קליפורניה, שהתעלמות תביא לשחיקה נורמטיבית בטווח הבינוני והארוך.

החשש מפני אפקט מצנן ומדרון חלקלק מלווה את האוניברסיטאות, וייתכן שאף גורם להן להסתייג משימוש בגינוי כדי להתמודד עם סוגיית חופש הביטוי בעיתות משבר. ואולם, לעמדתנו, הנהלות המוסדות יכולות להתמודד עם האתגר הזה באמצעות מיסוד ערכי היסוד של האוניברסיטה וקביעה מראש של מדיניות עקבית. מדיניות זו צריכה לשאוף לשמור על ניטרליות פוליטית ואקדמית, מצד אחד, ומצד השני, להביא לשמירה על צביונה הציבורי של האוניברסיטה ועל זכויות היסוד של חברי הקהילה שלה.

חלק רביעי

לכלוא תרבות בין גדרות ביטחון: צמצום מרחב השיח התרבותי בחטות המלחמה

עדנה הראל פישר

א.

ימיו של המתח בין המרחב הפוליטי למרחב
התרבותי-אומנותי כימי קיומם של הפוליטיקה
והתרבות. מקדמא דנא עושים בעלי השררה
שימוש בכוחם ובסמכויותיהם כדי להגביל יוצרים ויצירות בלתי רצויים.¹ בעת
מלחמה שליטים מייחסים איום מיוחד לביטויי ביקורת ולאתגור של מהלכי

Frederick H. Cramer, *Bookburning and Censorship in Ancient Rome: A Chapter from the History of Freedom of Speech*, *JOURNAL OF THE HISTORY OF IDEAS* 6(2) 157 (1945); אהרן זאב בן-ישי "הצנזורה לא ניצחה מעולם" בשבילי הפנתיאון (2022) 80-55; יונתן אנגלנדר "מעשרת הדיברות ועד היום: מסורת הצנזורה ארוכה כמסורת התרבות" הארץ 5.4.2023.

השלטון, ולא אחת פועלים למשטר גם את זיכרון המלחמה.² משולש היחסים בין השלטון, תחום התרבות והציבור ידע עליות ומורדות במהלך השנים גם בישראל, בין היתר בתקופות של מתיחות ביטחונית.³

מאז פרוץ מלחמת חרבות ברזל ניכר שינוי עומק במשולש יחסים זה ועליית מדרגה בתהליכים המתרחשים בחברה הישראלית. שינוי זה מתבטא בצמצום משמעותי של חופש הביטוי התרבותי והאומנותי בישראל, והוא מאיים להגביל ולהשתיק פעילות תרבות ביקורתית לא־קונצנזואלית, להגדירה סיכון ביטחוני ולקדם תחיה תרבות לאומית ומגויסת. שינוי עומק זה מעוגן גם בהקשרים רחבים יותר: ה"רפורמה המשטרית" שהוכרזה בתחילת 2023 הותנעה בעוצמה מחודשת במחצית השנייה של שנת 2024. מהלכיה מכוונים נגד המוסדות המגנים באמצעות איזונים ובלמים הן על שלטון החוק והן על האזרחים, מפני ניצול לרעה של כוח שלטוני ומפני פגיעה בזכויותיהם. מהלכי ההפיכה המשטרית מכוונים גם לצמצום זכויות האדם והאזרח עצמן, לרבות חופש הביטוי והמחשבה, שבגדרו מצוי חופש הביטוי התרבותי והאומנותי.

אירועי 7 באוקטובר 2023, הטראומה, הפגיעה והזעם הציבוריים, החלישו את הסובלנות לנרטיבים לא־קונצנזואליים, במיוחד בהקשר לסכסוך הישראלי-פלסטיני ולדמותו של צה"ל.⁴ רטוריקה תוקפנית שילבה בין האירועים, המלחמה וחידוש ההפיכה המשטרית, בין היתר באמצעות פופוליזם ולאומנות. במרחב הפוליטי קודמו בתקופה זו תיקוני חקיקה המתמקדים במוסדות חינוך והשכלה גבוהה, עיתונות ותקשורת, ומציעים הסדרים ייעודים להגבלת חופש הביטוי שלהם, אגב תיאורם כבוגדניים, מסיתים ותומכי

2 מנחם הופנונג ישראל – בטחון המדינה מול שלטון החוק 175–200 (תשס"א); גל חרמוני ואודי לבל "כיצד זוכרים דם?" זהויות בהתהוות בתרבות הישראלית 205, 207–211 (סנדרה מאירי, יעל מונק, עדיה מנדלסון-מעוז וליאט שטייר-לבני עורכות) (2013).

3 עוז אלמוג פרידה משרוליק 422–425, 780–787 (2004); עדנה הראל פישר **ממלכתיות במדיניות תרבות** 48–62 (מחקר מדיניות 146, המכון הישראלי לדמוקרטיה 2020).

4 וראו גם יובל קרמניצר "על הפיכת חוץ: ריאליזם אסוני, או – כיצד נתמודד עם האנטי אירוע?" תיאוריה וביקורת 60, 35–57 (קיץ 2024).

טרור.⁵ הסדרים אלו עלולים למנוע מהמוסדות את האפשרות למלא את תפקידם בתחומי חופש הביטוי, כפי שהוא מתחייב בחברה דמוקרטית, לקדם את החיפוש אחר האמת, לבקר את השלטון ולעודד שיח ציבורי ומימוש העצמי. לא ניתן לממש את כל אלו בלי שקיימת האפשרות לאתגר מוסכמות, לערער על הנחות ולהכיר נקודות מבט ונרטיבים מגוונים.

ייחודו של חופש הביטוי התרבותי ברב־ממדיות של הקשרים ושל תובנות רגשיות וערכיות המובעים במגוון דרכים ואמצעים ומתווספים למנעד הביטוי המילולי והרציונלי. חופש הביטוי התרבותי הוא שילוב של החופש ליצור, החופש להציג יצירות והחופש של יחידים לפרש אותן ולדון בהן בציבור.⁶ ככל ביטוי אחר, גם ביטוי תרבותי יכול שיהיה השראה ויגרום לעיצוב עמדות, בין שהוא נוצר ככוונה לקדם שינוי בחברה או להעלות מודעות, כמו מודעות לעוולות, בין שהשינוי הוא תוצר של התבוננות ופרשנות של הצופה. ממילא תיתכן אומנות שכוונתה לאמירה פוליטית או שזו נובעת ממנה.⁷ הדין בישראל מכיר בחשיבות חופש הביטוי התרבותי והאומנותי ובמרכזיותו לחופש הביטוי בחברה, ובכלל זאת בזיקתו לחופש הביטוי הפוליטי.⁸

ככלל, היחסים בין השלטון לבין תחום התרבות נידונים בשני מישורים מרכזיים: האחד, הבטחת

1.

5 ענת טהון אשכנזי ודפני בנבניסטי "סקירת המהלכים להחלשת הדמוקרטיה הישראלית: סיכום שנת 2024" (המכון הישראלי לדמוקרטיה 2025).

6 וראו הראל פישר, לעיל ה"ש 3, בעמ' 22-29, בעקבות חוקר התרבות הפוליטית אוליבר מרצ'רט (Marchart), כי לאנשי עולם האומנות יש אינטרס לשמור על "הפקוד חלק" של השדה ללא איומים והפרעות, ולהדוף את המונח "פוליטי" מהשיח האומנותי המקצועי (טלי תמיר המשוחף קיבוץ 13 (2022)).

8 בג"ץ 4804/94 חברת סטיישן פילם בע"מ נ' המועצה לביקורת סרטים, פ"ד נ(5) 661 (1997); בג"ץ 7647/16 האגודה לזכויות האזרח בישראל נ' שרת התרבות והספורט (נבו 13.5.2020), 40-41, (להלן: פרשת תיקוני רגב); הראל פישר, לעיל ה"ש 3, בעמ' 24-27.

חופש הביטוי התרבותי, והשני, הסיוע הכלכלי והתקציבי הנדרש לקיומו של התחום. החולשה היחסית של תחום התרבות בשל תלותו במימון ציבורי מציבה אתגר מיוחד בפני שלטון דמוקרטי: לסייע לקיום התחום מתוך שמירה על חופש הביטוי התרבותי ועל האוטונומיה של הספירה התרבותית; לסייע לתחום מתוך שמירה על איפוק והימנעות מהתערבות בתכנים. "עקרון הריחוק" (Arm's Length Principle) שהגדיר הכלכלן קיינס (Keynes) נועד לסייע בהתמודדות עם האתגר באמצעות מוסדות חיץ בין השלטון לתחום התרבות, דוגמת מועצת התרבות באנגליה שהוא עמד בראשה.⁹ העיקרון הזה בא לידי ביטוי גם בישראל, למשל בהקמת המועצה לתרבות ואומנות והמועצה הישראלית לקולנוע,¹⁰ והוא עולה בקנה אחד עם דרישה לממלכתיות של הפעולה השלטונית בתחום התרבות.¹¹

עקרונות חופש הביטוי מטילים חובות על המדינה, ובהן החובה למנוע הפרעה למימוש חירותו של אדם, ומתוך כך להימנע מהתערבות בתוכן הביטוי, וכן למנוע פגיעה במתבטאים ולהגן עליהם בעת שהם מממשים את זכותם להתבטא. עקרונות אלו משמעותם התנהלות המבטאת ניטרליות כלפי תוכן הביטויים, גם בתחומים שבהם המדינה מסייעת סיוע אקטיבי למימוש חופש הביטוי, כמו בתחומי התרבות והיצירה בעת שהיא מעמידה משאבי ציבור לטובת עידוד הביטוי התרבותי. ההגבלות העיקריות על חופש הביטוי בישראל מעוגנות באיסורים הפליליים על הסתה לאלימות ולגזענות¹² ובאיסור על גילוי הזדהות עם ארגון טרור והסתה לטרור.¹³ בהתאם לעקרונות חופש הביטוי, הפרת הדין מתגבשת ככלל לאחר מעשה, והחוק קובע כי העמדה לדין טעונה אישור של היועצת המשפטית לממשלה.¹⁴

9 הראל פישר, לעיל ה"ש 3, בעמ' 82-86.

10 חוק תרבות ואמנות, התשס"ב-2023, ס"ח 1874 (להלן: חוק תרבות ואמנות); חוק הקולנוע, התשנ"ט-1999, ס"ח 1698 (להלן: חוק הקולנוע).

11 הראל פישר, לעיל ה"ש 3, בעמ' 165-169.

12 ס' 144א-144ה לחוק העונשין, התשל"ז-1977, ס"ח 226.

13 ס' 24 לחוק המאבק בטרור, התשע"ו-2016, ס"ח 2556.

14 וראו גם הנחית היועצת המשפטית לממשלה 4.1004 "אישור מוקדם להגשת כתב אישום" (יולי 2016).

הנחיית פרקליט המדינה מחייבת אישור מראש גם לפתיחת חקירה, הן בעבירות אלו והן בעבירות רגישות אחרות, דוגמת עבירות ביטוי של ביזוי הדגל וסמל המדינה.¹⁵ וכך, גם ההסדר (הגם שהוא מוקשה מיסודו) המסמך את שר האוצר לקצץ תמיכות למוסדות ציבור בשל תוכן פעילותם (המכונה "חוק הנכבה") חל רק על פעילות שהתקיימה ולא קודם קיומה.¹⁶

הקצאה של משאבי ציבור לטובת עידוד חופש הביטוי התרבותי כפופה לעקרונות חופש הביטוי, כמפורט לעיל, גם מטעמים של הבטחת עקרונות דמוקרטיים, ובהם עקרון אי-ההנצחה שלפיו המחזיקים בשררה אינם רשאים לנצל את כוחם הפוליטי כדי למנוע שיח ביקורתי וחופש ביטוי פוליטי אשר מאפשרים גם למיעוט הפוליטי להפוך לרוב פוליטי.¹⁷ הקצאת כספי ציבור לתמיכה בפעולות מוסדות ציבור בישראל כפופה הן לעקרון השוויון שבדין התמיכות הכללי והן לחוקים בתחום התרבות, המציבים כעקרון על את הבטחת חופש יצירה ומתן ביטוי למגוון תרבותי ולהשקפות שונות.¹⁸ עקרון השוויון, אשר חל על קביעת אמות המידה לחלוקת תמיכות, פורש כך שהוא גם אינו מאפשר לשלטון לקבוע אמות מידה לתמיכה המבחינות בין מוסדות תרבות על יסוד הבעת עמדות פוליטיות, מאחר שיש בכך כדי לפגוע בחופש הביטוי שלהם.¹⁹ לשר התרבות ולגורמי משרדו לא מוקנית סמכות להתערב בתוכני תרבות, ובכלל זה למנוע מימון ממוסדות תרבות בגין תוכני פעולות או לשלול מהם מימון לאחר פעילות.²⁰

15 הנחית פרקליט המדינה 14.12 "אישור פתיחה והעמדה לדין בעבירות או עניינים בעלי רגישות מיוחדת" (3.12.2023).

16 סעיף 33 לחוק יסודות התקציב, התשמ"ה-1985, ס"ח 1139; בית המשפט העליון קבע שחוקתיות ההסדר מוטלת בספק, אך גם כי טרם בשלו התנאים להכרעה בשאלה, בג"ץ 3429/11 בוגרי התיכון הערבי האורתודוקסי בחיפה נגד שר האוצר (נבו 5.1.2012).

17 פרשת תיקוני רגב, לעיל ה"ש 8; מנחם מאוטנר "תמיכת המדינה באמנויות בלא להתערב בתוכן" *ICON-S-IL blog* (23.06.2017); אדם שנער "חופש הביטוי, חופש המימון ועקרון אי-ההנצחה" משפטים על אתר יב 29 (2018).

18 סעיף 33 לחוק יסודות התקציב, התשמ"ה-1985, ס"ח 1139; סעיף 32(3) לחוק תרבות ואמנות, לעיל ה"ש 10; סעיף 23(2) לחוק הקולנוע, לעיל ה"ש 10.

19 פרשת תיקוני רגב, לעיל ה"ש 8; וכן לעניין עקרון אי-ההנצחה, שנער, לעיל ה"ש 17.

20 וראו פניות האגודה לזכויות האזרח ומעני דינה זילבר, המשנה ליועץ המשפטי

חריג מכל אלו הוא האישור המוקדם שנדרש לקבל להצגה של סרט מהמועצה לביקורת סרטים, מועצה ציבורית שיסודה מנדטורית.²¹ ואולם, לפי הפרשנות הנוהגת, סמכותה של המועצה מוגבלת להקרנות מסחריות בלבד;²² והפסיקה צמצמה מאוד את שיקול דעתה במהלך השנים, על בסיס עקרונות חופש הביטוי.²³ נוסף על כך, פעולתה מתמקדת בסיווג סרטים לעניין גיל הצופים המותר, בהתאמה להמלצות ועדה ציבורית ולשינויים שחלו במדיניות אחרות.²⁴

ג.
—

המתח בין המרחב הפוליטי לתחום התרבות בישראל מועצם זה קרוב לעשור. מתח זה שוחק את עקרון הריחוק ואת חופש הביטוי התרבותי בשלושה ממדים מרכזיים: ראשית, פרשנות יצירות תרבות בידי פוליטיקאים; שנית, ייחוס היעדר נאמנות ובוגדנות ליצירות תרבות ומסגורן כמאיימות על הציבור; ושלישית, הטמעת התפיסה שהקצאת משאבי ציבור לתחום התרבות

לממשלה (משפט ציבורי-מינהלי) לדן יקיר, היועץ המשפטי של האגודה לזכויות האזרח (9.8.2015; 11.5.2017; 11.6.2017), אתר האגודה לזכויות האזרח (להלן: מכתבי המשנה ליועמ"ש ליועץ המשפטי של האגודה לזכויות האזרח), וכן **מכתב מדני חורין, היועץ המשפטי למשרד התרבות והספורט, לעודד פלר, היועץ המשפטי של האגודה לזכויות האזרח (6.3.2025)** (להלן: מכתב יועמ"ש תרבות).

21 המועצה הוקמה לפי פקודת סרטי הראינוע משנת 1927, חא"י א' 128. לסקירה מקיפה על אודות מנגנון הצנזורה המנדטורי ואימוצו בראשית ימי המדינה, ראו אדם שנער, "הצנזורה ויצירת הישראלי החדש: המועצה לביקורת סרטים ומחזות והחרם על תיאטרון הידיש, 1949–1951", **עיוני משפט** מט (2025).

22 כפי שאושרר בעת האחרונה ב"**נוהל עבודת המועצה לביקורת סרטים**" (11.3.2025) אתר משרד התרבות והספורט.

23 דפנה ברק-ארז "על שקרים קולנועיים ואמינות היסטוריות: בין 'קול העם' לקול העם" **שקט, מדברים: התרבות המשפטית של חופש הביטוי בישראל 168–172** (מיכאל בירנהק עורך (2006).

24 ההתמקדות בסיווג לעניין גיל הצופים עולה בקנה אחד עם דין וחשבון הוועדה לבדיקת החוק לביקורת סרטים ופעילות המועצה לביקורת סרטים (ינואר 2003), בראשות גבריאלה שלו, שהמלצותיה אומצו בידי שרת התרבות דאז לימור לבנת. תזכיר טיוטת חוק להחלפת הפקודה בהתאם להמלצות לא קודם בשל הקדמת בחירות. ראו ברק-ארז, שם, בעמ' 143, ה"ש 10; מירב יודילוביץ' "תבועל הצנזורה על סרטים" **ynet** 27.5.2009.

נועדה לשמש לריצוי הציבור. די בכל אחד מהממדים האלה לכדו כדי לחתור תחת מושכלות יסוד של מדיניות תרבות במדינה דמוקרטית ותחת חופש הביטוי התרבותי. ממדים אלו קודמו על ידי השרה מירי רגב בשנות כהונתה במשרד התרבות והספורט בשנים 2015–2020. אף שרגב לא הצליחה לקדם שינויים מוסדיים ומשפטיים משמעותיים, היא הצליחה להטמיע את המונחים המוטעים "נאמנות בתרבות" ו"חופש המימון", ובאמצעותם לערער בקרב ציבורים רחבים את ההבנה בדבר חשיבות השמירה מפני התערבות השלטון בתכנים ובדבר חשיבותו של עקרון הריחוק.²⁵

מהלכי הממשלה לקידום "הרפורמה המשפטית" והפגיעה בערכי הדמוקרטיה שהוזכרו בראשית הדברים העמיקו את האיום על חופש הביטוי התרבותי ועל האוטונומיה של התחום. לאלה נוספו אירועי 7 באוקטובר 2023 ומלחמת חרבות ברזל, ויצרו קרקע פורייה להעצמת הממדים האמורים ולכניית נדבכים חדשים על גביהם, כפי שאפרט להלן.

T.

המלחמה והטראומה הקולקטיבית הקשה הציבו אתגר לפני תחום התרבות. בחודשי המלחמה הראשונים היה נראה שתגובתו של עולם התרבות היא מעין אנטי-קליימקס למאבק שניטש ערב המלחמה על חופש הביטוי התרבותי ועל ערכי הדמוקרטיה. כך, בשלבים הראשונים של המלחמה גרסו חלק מן המנהלים של מוסדות התרבות כי תפקידם הוא להעניק מפלט אסקפיסטי לציבור. אחרים גרסו כי עליהם להתאים את הרפרטואר שלהם לרגישות הציבורית, להימנע מאתגור ומביקורת, להעניק נחמה, לכבד, לתמוך במאבק לחיים ולביטחון ולסייע בחזית ובעורף.²⁶ עם הזמן התרחבו צורכי הקהל ומוסדות התרבות שבו והרחיבו את המגוון הרפרטוארי המוצע על ידם.

25 הראל פישר, לעיל ה"ש 3, בעמ' 139–155.

26 פאנל "בגלל הרוח – תרבות ויצירה בזמן מלחמה" (ועידת חל אביב עתיד ישראל, אוניברסיטת חל אביב, 20.6.2024); אלונה פלד "THE SHOW MUST GO ON: מנהל תיאטרון ב"ש מסכם שנה עמוסה ודרמטית" בארבע-ע"ט 19.03.2025; איתמר מועלם "תיאטרון בזמן מלחמה" מרתה יודעת 3.12.2023.

במקביל לכך, התברר כי הרגישות הציבורית בעקבות הטראומה והמלחמה מנוצלת על ידי נבחרי ציבור ופעילים אידאולוגיים לפעולות שמטרתן צמצום חופש הביטוי התרבותי, הן במישור ההצהרתי הן במישור היישומי.

ניתן לסווג את הפעולות האלה לשלוש קבוצות:

- (1) קידום דה-לגיטימציה של פעילות תרבות ויוצרים החורגים מנרטיב לאומי-קונצנזואלי, ותיוגם כמאיימים על ביטחון המדינה, בשילוב הדרה חריפה של יוצרים ושל מוסדות תרבות מהחברה הערבית;
- (2) נקיטת אמצעים של הרתעה ואיום כלפי מי שחורגים מנרטיב לאומי-קונצנזואלי, בעוד חלק ניכר מאמצעים אלו ננקט שלא כדין;
- (3) עידוד מצד השלטון של פעילות תרבות התואמת לנרטיב הלאומי הקונצנזואלי, לרבות באמצעים המקדמים התערבות שלטונית בתכנים, ומתוך צמצום המשאבים העומדים לרשות יצירה מגוונת ולא-קונצנזואלית.

ה.

דה-לגיטימציה של פעילות תרבות ושל יוצרים

החורגים מנרטיב לאומי-קונצנזואלי ותיוגם

כמאיימים על ביטחון המדינה מכוונים בעיקר

נגד פעילות תרבות העוסקת בסכסוך הערבי-ישראלי שלא על פי הנרטיב הקונצנזואלי, ובמיוחד נגד מתן ביטוי לנרטיב פלסטיני ולסממני זהות לאומית פלסטינית ואזכור שלהם. דה-לגיטימציה מופנית גם כלפי פעילות תרבות שמשתמעת ממנה ביקורת על החזקה הישראלית ביהודה ובשומרון או על צה"ל וחייליו, בעיקר אם היא אינה מניחה אפרוירית את המוסריות שלהם.

לנושאים אלו נודעה רגישות ציבורית גם בעבר, והם גררו מחלוקות ציבוריות. ואולם, התייחסות פרשנית של שרים ממונים ליצירות תרבות, ובכלל זה ליצירות שעסקו בנושאים האלה, הייתה עניין חריג ביותר, והימנעות ממנה הייתה דרך המלך.²⁷ פרשנות כזאת של השר הממונה על תחום התרבות עלולה להיחזות

27 וראו את הסתייגותו המפורסמת של השר יגאל אלון מהתערבות בהצגת המחזה "מלכת אמבטיה", במכתבו למר בסוק, 13.2.1970, הראל פישר, לעיל ה"ש 3, בעמ' 146; לסקירה

כהנחיה לפקיד המשרד או כאיום סמוי, גם בהיעדר סמכות להתערב בתכנים, ולכן, ככלל, נשמרו ריחוק והימנעות מהתייחסות פוליטית ביקורתית לתוכני יצירות. השרה רגב חרגה מדרך זו, ובתקופת כהונתה ביססה לגיטימציה לכאורה לפרשנות של יצירות תרבות מצד השר הממונה על התחום.²⁸

כבר בראשית שנת 2023, זמן קצר לאחר מינויו, נקט גם שר התרבות, מיקי מכלוף זוהר, מהלכים דומים בעניינם של שני סרטים.²⁹ יתרה מזו, על רקע המלחמה העצים השר את תדירות ההתבטאויות בעניין יצירות, ו"קביעות מיניסטריאליות" החלו מייחסות ליצירות וליוצרים לא פגיעה בשמה הטוב של מדינת ישראל וחייליה, ואף בוגדנות והסתה.³⁰ כך הוקע המופע הוותיק והמוערך "אנאפאזה" של להקת המחול בת-שבע בשל סצנת סיום שבה נכלל גם דגל פלסטין, בין עשרות דגלי מדינות ולאומים אחרים. לפי יוצרי המופע, סצנה זו נכללה במופע מיום העלאתו בפעם הראשונה בשנת 1993. בעקבות פניות שהגיעו אליו כינה השר את האירוע "עזות מצח", והודיע כי יבקש משר האוצר לשלול תקציבים מן הלהקה.³¹ ויובהר: הנפת דגל הרשות הפלסטינית אינה אסורה כדין ואינה מבססת עילה לשלילת תקציבים.

כאמור, התייחסויות רבות של השר הופנו לתחום הקולנוע: סרטים לא מעטים מוסגרו על ידו כלא-לגיטימיים באמצעות ייחוס בוגדנות, "הסתה" ו"טרור" ליצירות או ליוצריהן. ככלל, מדובר בסרטים העוסקים ביחסי המדינה והאוכלוסייה הערבית המתגוררת בתחומיה או בשטחי יהודה ושומרון או בתולדות הסכסוך הישראלי-פלסטיני. לדוגמה, השר תקף בחריפות את החלטת המועצה לביקורת

של סערות ציבוריות מרכזיות ומצבים חריגים של התייחסות פוליטית בדגש על תחום הקולנוע, ראו ברק-ארז, לעיל ה"ש 23.

28 הראל פישר, לעיל ה"ש 3, בעמ' 139–151.

29 עידו דוד כהן "שר התרבות יבחן שלילת תקציב מהדוקו על חברון. סינמטק חולון: ההקרנה תיערך כסדרה" הארץ 16.1.2023.

30 שם; עידו דוד כהן "שר התרבות פועל לשלול תקציב שכבר ניתן לסרט העוסק במעצרי קטינים בשטחים" הארץ 10.1.2023.

31 שגיא בן-נון "מיקי זוהר משחולל ומאיים על להקת בת-שבע 'בגלל דגל פלסטין'" וואלה! 18.12.2024.

סרטים לאשר את הקרנת הסרט התיעודי "1948 – לזכור ולשכוח" בהפקת תאגיד השידור הישראלי;³² הקרנת הסרט התיעודי "המושל", נתקלה בקשיים ובהתנגדויות;³³ והקרנת הסרטים "ליד" (המציג דימויים של נרטיב הנכבה ביחס לעיר לוד) ו"ג'אנין, ג'נין" (שאינו הסרט שנפסל להקרנה בעבר, אלא סרט אחר) נמנעה בפועל כמעט לחלוטין, בין היתר בהתערבות השר.³⁴ השר גינה בחריפות את הסרט התיעודי "אין ארץ אחרת" לאחר שזכה באוסקר, תיאר אותו כ"סרט שמשרת את אויבנו" וקרא למוסדות תרבות להימנע מהקרנתו.³⁵ בספטמבר 2025, קרוב לשנתיים מפרוץ המלחמה, זכה הסרט "הים" בפרס אופיר, פרס האקדמיה הישראלית לקולנוע, המזכה את הסרט גם במועמדות מטעם ישראל לפרסי האוסקר. זכייתו של הסרט גררה התקפה תקשורתית נרחבת של שר התרבות, הן נגד הסרט והן נגד האקדמיה הישראלית לקולנוע ומנגנון הענקת הפרס. כך, למשל, אף על פי שלא צפה בסרט במלואו, טען השר באופן נחרץ כי הסרט מבזה את חיילי צה"ל.³⁶ ויש לציין, לא זו בלבד שאף אם היה הסרט מבזה או מבקר את חיילי צה"ל, אין הדין אוסר זאת (ולא בכדי הוא אינו אוסר זאת), אלא גם (ומבלי שיש בכך כדי להצדיק התייחסות פרשנית של שר ליצירה) רבים ממי שצפו בסרט במלואו אינם שותפים לקביעת השר.³⁷

32 נירית אנדרמן "המועצה לביקורת סרטים החירה את הקרנתו של '1948 – לזכור ולשכוח'" הארץ 25.11.2025; רועי כהן "בימין לחצו, והתאגיד הקפיד את הסרט שהוא עצמו הזמין" שיחה מקומית 29.1.2025.

33 עידו דוד כהן "דנאל אל-פלאג: 'היו בו הרבה סתירות. אולי הוא חשב שהוא בצד הנכון של ההיסטוריה'" הארץ 6.3.2025.

34 יואב איטיאל "היאטרון אלסראיא ערער על החלטת המשטרה למנוע את הקרנת הסרט 'ג'אנין ג'נין' וואלה! 29.8.2024; טליה בנון צור ויהושע (ג'וש) בריינר "בעקבות פניית השר מיקי זוהר: המשטרה אסרה על הקרנת הסרט 'לוד'" הארץ 10.10.2024.

35 נירית אנדרמן "עבור מיקי זוהר, זכייתו של 'אין ארץ אחרת' בפרס האוסקר היתה הזדמנות לשיסור" הארץ 3.3.2025.

36 נעמה ברקן "שר התרבות נגד פרסי אופיר: 'מופע שמקדש את הנרטיב הפלסטיני'" ynet 5.8.2025; ניר גונטג' "צפית בכלל בסרט שאחה יוצא נגדו? 'לא מעוניין, ראיתי קטעים'" הארץ 9.10.2025; זהר צלח "גם בלי פוליטיקה: 'הים' לא ראוי לייצג אותנו באוסקר" Mako 17.9.2025.

37 הקושי הטמון בפרשנות של שר ליצירה הומחש היטב גם בשנת 2017, בהתייחסות של

וכך, אף שפרשנות יצירות כלולה בחופש הביטוי התרבותי של היחיד בחברה, נעשתה פרשנות יצירות בידי השר לעניין תכופ, לשם דה־לגיטימציה שלהן והגבלת הצגתן. כאמור, לשר אין מעמד לעניין פרשנות יצירה (גם אם צפה בה), ולא נתונה לו סמכות צנזוראלית, אף אם הוא מתנגד לנרטיב היצירה או גורס כי היא שקרית או פוגעת בשמה הטוב של ישראל.

בחסות המלחמה התרחב השימוש במונח "הסתה" ובמונחים המתקשרים לכגידה, כמו "שירות אויבי ישראל", ובכך נכרך תוכן תרבותי עם סיכון הביטחון הלאומי. הרשעה בעבירות פליליות אשר מגבילות את חופש הביטוי בגין הסתה לאלימות, גזענות או טרור, מחייבת בחינה של הגנות ואיזונים פנימיים הקבועים בהגדרת העבירות (כמו מבחנים הסתברותיים). אולם בשימוש הציבורי־עממי, בבית דין שדה של פוליטיקאים ושל רשתות חברתיות, נעשה במונחים האלה שימוש נרחב הרבה מעבר למשמעותם בחוק. התקת המונחים אל השיח הציבורי ללא ההגנות והאיזונים נועדה לסמן ביטויים ורעיונות מסוימים ולהטמיע את התפיסה שהם מסוכנים ולא נורמטיביים, אף על פי שאינם בלתי חוקיים ושאינן בהם סיכון ביטחוני או איום על הציבור.

נוסף על כך, בתקופת המלחמה התרחב גם שימוש שגוי במונח "כספי ציבור", במטרה לבסס רובד נוסף של דה־לגיטימציה של העשייה התרבותית. המונח "כספי ציבור" נכרך בתפיסת שווא, שלפיה משאבי ציבור המוקצים לתרבות נועדו לריצוי הציבור הרחב, ומכיוון שהם "של הציבור" אין לעשות בהם שימוש בעל אופי ביקורתי, מאתגר או מקומם. תפיסת שווא זו מצדיקה לכאורה שנבחר הציבור יגדר את תחומי הלגיטימיות של הפעילות התרבותית, יסמן יצירות הזכאיות למשאבי הציבור וימנע מאחרות את השימוש בהם. ועוד, מקדמי גישה זו כוללים ב"משאבי ציבור" גם את זכות השימוש במבני הציבור, ובכך מבקשים למנוע שימוש במבני ציבור לשם עשייה תרבותית לא־קונצנזואלית, בין שמדובר בפעילות תרבות שזכתה לכתחילה לסיוע מכספי ציבור, בין לאו. גישה זו מנוגדת לעיקרון שלפיו חובת המדינה להבטיח את האפשרות לממש חופש ביטוי, ואף להעמיד אמצעים להגשמתו, ובכלל זה לאפשר את השימוש במבני ציבור לשם

מירי רגב, שרת התרבות, לסרט פוקסטרט, בין היתר, לעומת התייחסותה לסרט של נחמה ריבלין, רעיית נשיא המדינה באותה העת. ראו הראל פישר, לעיל ה"ש 3, 176–177.

הבעת מגוון דעות, בלי להגביל שימושים על פי תוכנם. הוראת הדין בהקשר זה הובהרה לא אחת בעבר, כבר בתקופת כהונתה של השרה רגב.³⁸ אלא שבחסות המלחמה ושיח ה"הסתה" שבה גישה מוטעית זו לקדמת הבמה ותורמת להחלשה ולדיכוי חופש הביטוי של ארגונים, מוסדות ויחידים, בין שהם זכו למשאבי ציבור לעצם היצירה, בין שלא זכו בהם. למעשה, שיח "משאבי הציבור" אינו אלא כסות לניסיונות לדחוק ולהעלים רעיונות ונרטיבים מן השיח הציבורי ומן המרחב הציבורי.³⁹ כל זאת, במקום שהעקרונות החלים על ייעוד משאבי ציבור לתחום התרבות ימומשו, משאבים ציבוריים ייעודו להגשמת חופש הביטוי התרבותי, חופש היצירה, ההצגה והפרשנות, ויימנע אי־שוויון על בסיס תכנים או לשם הנצחה של השלטון.

קבוצת הפעולות השנייה עניינה איום על יוצרים

ויצירות והרתעה שלהם באמצעות כלים

מינהליים ושימוש בסמכויות ואמצעי אכיפה

מגוונים. כפי שהוזכר לעיל, שר התרבות איים תדירות בשלילת תקציבים ובפניות לשר האוצר בבקשה כי יפעיל את סמכותו לפי סעיף 3ב לחוק יסודות התקציב, התשמ"ה-1985, בעניינן של יוצרים, יצירות ומוסדות תרבות שהציגו אותן.⁴⁰

1.
—

38 וראו, לדוגמה, ע"מ 5042/18 פורום דו קיום בנגב לשוויון אזרחי נ' ראש עיריית באר שבע (אר"ש, 26.12.2018); ע"מ 3307/04 קול אחר בגליל נ' המועצה האזורית משגב (4.4.2005); וכן מכתבי המשנה ליוע"מ"ש ליועץ המשפטי של האגודה לזכויות האזרח, לעיל ה"ש 20.

39 לדוגמה, הפקת הסרט "אין ארץ אחרת" לא מומנה מכספי הציבור בישראל. צוות המשרוקית "מאפיפה הסרט הישראלי-פלסטיני זוכה האוסקר קיבל את המימון שלו?" גלובס 4.3.2025.

40 לדוגמה, מאיה נחום שחל "איגודי תרבות נגד מיקי זוהר: 'פגיעה בסינמטק – ניסיון להשתיק קולות ביקורתיים'" כלכליסט 15.12.2024.

נוסף על כך, השר קרא למוסדות תרבות להימנע מהצגת יצירות מסוימות, אף שכאמור אין בסמכותו להתערב בתכנים או להתנות תקציבים בגינם.⁴¹ השר גם הביע ביקורת חריפה על המועצה לביקורת סרטים, הגם שפעלה בהתאם לנהליה ולהנחיה המשפטית.⁴² גם שר התקשורת, שלמה קרעי, מקדם מהלכים המאיימים על היצירה הישראלית, ובראשם האיום על פעילות תאגיד השידור הציבורי.⁴³

המשטרה עצרה חשודים בהסתה לטרור גם ללא תיאום עם פרקליטות המדינה, ואף בחריגה מאישורו הזמני של פרקליט המדינה שניתן בתחילת המלחמה.⁴⁴ רבים מהעצורים היו מן החברה הערבית.⁴⁵ היו בהם גם אומנים ואנשי תרבות שמעצרים זכה לתהודה ציבורית מיוחדת, והסתיים במרבית המקרים בשחרור ובלא כתב אישום.⁴⁶ כמו כן, בהמשך המלחמה זומנו לחקירה או נעצרו אנשי תרבות ומנהלי מוסדות בשל פעילות תרבות. העילות השכיחות למעצר היו הפרת הסדר הציבורי או שלום הציבור, ובכך עקפו לכאורה את הנחיות פרקליט המדינה המחייבות תיאום בעבירות ביטוי.⁴⁷ מהלכים אלו של המשטרה מנוגדים לכאורה לדין. עצם הצגתה של יצירה בציבור אינו מפר את הסדר הציבורי ואת

41 מכתב יועמ"ש תרבות, לעיל ה"ש 20; מכתבי המשנה ליועמ"ש ליועץ המשפטי של האגודה לזכויות האזרח, לעיל ה"ש 20.

42 שגיא בן נון "הצנזורה מתקפלת: סרטים המוקרנים בפסטיבל לא יזדקקו לאישור המועצה לביקורת סרטים" וואלה! 5.12.2024.

43 עדיאל איתן מוסטקי "סגירת התאגיד היא פגיעה קשה בשוק היצירה וההפקה" כלכליסט 24.11.2024.

44 חן מענית "פרקליט המדינה: המשטרה פתחה בחקירת הסתה ללא אישור בכמה מקרים במלחמה" הארץ 11.7.2024.

45 ג'קי חורי, חן מענית ורן שמעוני "עשרות אזרחים ערבים נעצרו בימי המלחמה בחדש להסתה ברשת" הארץ 16.10.2023.

46 יאיר קראוס "סערת הפוסט ב-7 באוקטובר: בפרקליטות החליטו לסגור את התיק נגד ד"ר אבו אמנה" ynet 12.2.2024. אור רביד "אחרי שנה: מאיסה עבד אלהאדי שהואשמה בהסתה לטרור שוחררה ממעצר" N12 10.11.2024.

47 ניר חסון "שוטרים פשטו על חנויות ספרים במזרח ירושלים ועצרו עובדים בטענה להסתה, אך החשד שונה להפרת סדר" הארץ 10.2.2025; יואב איתאל "הקומיקאי הערבי-ישראלי נידאל בדארנה נעצר כי 'התבדח על החטופים'" וואלה! 25.2.2025; חן מענית

שלום הציבור, ועל אחת כמה וכמה אם מדובר ביצירה המוצגת בתוך מבנה, לפני ציבור שבחר לצפות בה.⁴⁸ הגבלה של חופש הביטוי, ובכלל זה של חופש הביטוי התרבותי, על בסיס עילה של חשש לפגיעה בשלום הציבור מוצדקת במקרים קיצוניים בלבד – בהתקיים מבחן הוודאות הקרובה לפגיעה קשה וחמורה בשלום הציבור, כפי שנקבע שוב ושוב מאז פרשות קול העם ולאור.⁴⁹ ועוד, חופש הביטוי מטיל "חובות חיוביות", גם על המשטרה, לנקוט אמצעים שיאפשרו את מימושו של חופש הביטוי.⁵⁰ צנזורה היא אמצעי קיצוני שיש להימנע ממנו.⁵¹ קרי, חובתה של המשטרה להגן על חופש הביטוי של יוצרים, ובכלל זה על האפשרות להציג את יצירותיהם, ולרסן את המתפרעים, גם אם היצירות מקוממות את הציבור.⁵²

נוסף על כך, נגד המשטרה נטען גם כי "הזהירה" בעלי רישיון עסק משלילת רישיונם אם יעניקו במה לאירועי תרבות מסוימים.⁵³ אף זו התנהלות שאינה עומדת במבחן משפטי, אם אכן כך נהגה המשטרה: בין ש"אזהרה" משקפת הכרעה שפעילות מסוימת היא עבירת ביטוי, בניגוד לעיקרון שעבירות ביטוי אינן מתבצעות קודם הביטוי עצמו, בין שהיא משקפת חשש לכאורה של המשטרה להפרת הסדר הציבורי, בלי שיש תימוכין לכך שמדובר בחשש קרוב לוודאי לפגיעה ממשית ומשמעותית בסדר הציבורי, ובלי שהמשטרה פעלה לממש את חובתה להגן על הדובר ולאפשר את הביטוי. במילים אחרות, באמצעות איום על

"פרקליט המדינה שוקל לחקן את ההנחיות לחקירת עבירות ביטוי בשל עקיפתן בידי המשטרה" הארץ 9.10.2024.

48 בג"ץ 14/86 יצחק לאור נ' המועצה לביקורת סרטים ומחזות, פ"ד מ"א(1), 421, 427 (להלן: פרשת לאור).

49 בג"ץ 73/53 חברת "קול העם", נ' שר הפנים, פ"ד ז 871; פרשת לאור, שם.

50 בג"ץ 2557/05 מטה הרוב נ' משטרת ישראל, פ"ד סב(1) 200 (2006).

51 ראה פרשת לאור, לעיל ה"ש 48, בעמ' 423-424 ובהפניות שם.

52 וראו בהקבלה לעניין סמכות המשטרה להגביל את זכות המחאה: עודד רון, דפני בנבניסטי ומרדכי קרמניצר **חופש המחאה וחופש ההפגנה – עמיד דמוקרטית לשריף מנדטורי?** 43-44 (מחקר מדיניות 198, המכון הישראלי לדמוקרטיה 2024).

53 בכר זועבי "מעצרו של נדאל בדארנה: 'האם סאטירה מותרת רק ליהודים?', שיחה מקומית 26.2.2025.

חופש העיסוק וחופש הביטוי של צד שלישי, המשטרה חורגת לכאורה ממטרות ההסמכה שלה לעניין רישוי עסקים: לשמור על שלום הציבור בפעולת העסק.⁵⁴

משטרת ישראל פעלה מאז פרוץ המלחמה גם למניעת הקרנה של סרטים, בין על סמך פרשנותה שלה שסרט מסוים אסור בהקרנה, בין על סמך עמדתה שחובה לקבל את אישור המועצה לביקורת סרטים גם בהקרנה לא מסחרית,⁵⁵ בין על סמך פנייתו של שר התרבות.⁵⁶

ראוי להזכיר כי לא אחת מתקבל הרושם שהשר והמשטרה מושפעים מ"רכיב אזרחי", שאינו מייצג אלא קומץ פעילים שהם "שחקנים חוזרים" ששמו להם למטרה "לנטר" פעילויות תרבות, לפנות לשר ולמשטרה בתלונות בעניין אותן הפעילויות, ואף להתסיס נגדן ברשתות חברתיות ובתקשורת מקומית. בכך הם מבקשים ליצור בסיס מדומה של אי-שקט אזרחי אשר מצדיק לכאורה התערבות של המשטרה בעילה של חשש לשלום הציבור. לא אחת פעילים אלו מתפארים לאחר מעשה בכך שהצליחו למנוע או להשתיק פעילות תרבות.⁵⁷

התמונה הכוללת היא של פעולות שלטוניות המבקשות להתוות גבולות לביטוי התרבותי בחסות המושגים "הסתה" ו"טרור", ולא פעם בחריגה מסמכויות שבדין. פעולות אלו, גם אם הן מסתיימות בלא כלום – הנחקרים משוחררים והתקציבים אינם מקוצצים – עלולות ליצור, מלבד דה-לגיטימציה, גם אוירת איום מתמדת ולגרום לצנזורה עצמית של מוסדות ויוצרים. ישנם יוצרים ומנהלי מוסדות תרבות המעידים כבר על קיומה של צנזורה מסוג זה.⁵⁸

54 וראו בג"ץ 5239/11 אורי אבנרי נ' הכנסת (נבו 15.4.2015), בעמ' 88; בג"ץ 96-6396 סימונה זקין נ' ראש-עיריית באר-שבע, פ"ד נג(3) 289.

55 טליה בנון-צור "מחמוד אבו ערישה: 'אחרי שנה וחודשיים, ארגוני תרבות לא יכולים להגיד 'מעצרו את המלחמה'?" הארץ 18.12.2024.

56 טליה בנון-צור ויהושע (ג'וש) בריינר "בעקבות פניית השר מיקי זוהר: המשטרה אסרה על הקרנת הסרט 'ילוד'" הארץ 10.10.2024.

57 ראו, למשל, "מניעת הסתה בתרבות" אתר בצלמו.

58 בנימין טוביאס "נורא קל לייצר צנזורה בלי להגיד אותה" ynet 31.1.2025; עידו דוד כהן "גורמים במאגיד: 'הצנזורה הפנימית כבר כאן והיא נובעת מפחד'" הארץ 16.12.2024.

I.

היחס לאומנים ולמוסדות תרבות בחברה הערבית

בתקופת המלחמה וצעדים שננקטו כלפיהם

מחייבים תשומת לב נוספת: חופש הביטוי

התרבותי ומרחב היצירה של אומנים ויוצרים ערבים בישראל לא היו סוגים בשושנים גם בעבר.⁵⁹ ואולם, לאחר אירועי 7 באוקטובר הוחרף מצבם אף יותר. אף שכן הנפגעים ביום הארור ההוא ובימים שאחריו היו גם בני החברה הערבית, ואף שלא מעט מהאוכלוסייה הערבית התנדבו לסייע לנפגעים, וסקרים העידו על תחושת שותפות שלהם,⁶⁰ הופנו כלפיהם חשדנות ואי-אמון והועצמה הדרתם מן המרחב הציבורי.⁶¹ היו גם מי שמצאו לנכון ללכות את אי-האמון,⁶² ובני החברה הערבית בעלי נוכחות ציבורית נחשפו לחיפוש אקטיבי אחריהם ברשתות חברתיות ובהתכתבויות אישיות. כך, לדוגמה, בחודשה הראשונים של המלחמה נעשו הזמרת דלאל אבו אמנה והשחקנית מונא חווא מטרה להתנכלויות של ממש מצד אזרחים בעקבות התבטאויות שהתבטאו, ולמרות הסברים מטעמן.⁶³

מעצרו של הסטנדאפיסט נידאל בדארנה הפנה זרקור למצב חופש הביטוי של אומנים בני החברה הערבית בישראל. בדארנה נעצר לאחר שהתבדח על חטופים

59 ראו למשל, מוחמד ג'באלי "אני ואתה יושבים פה היום ומדברים על אמות פלסטינית! אתה בכלל קולט את זה?" ערב רב 12.12.2013; ענת מוניץ "התיקון של אוסאמה מסרי" הבמה 15.10.2017; "עמותת תרבות חדשה שואפת להפוך לבית של האמנים הערבים בישראל" שיחה מקומית 17.11.2021.

60 אדם אסעד וירון קפלן "סקר עמדות החברה הערבית בנושא מלחמת 'חרבות ברזל': כשני שלישים מהאזרחים חשים חלק ממדינת ישראל ומבעיותיה" אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה (25.12.2023); אך ראו גם יוסרי ח'יזראן "החברה הערבית בישראל לאחר מאורעות שבעה באוקטובר 2023: השתלבות ללא הזדהות" מרכז משה דיין (26.11.2024).

61 עידו דוד כהן "ייצוג הערבים בטלוויזיה וברדיו הגיע ב-2024 לשפל היסטורי" הארץ 9.3.2024; אורן פרסיקו "2024: ירידה חלולה בהופעות חברי הכנסת הערבים בתקשורת" העין השביעית 25.3.2025.

62 אורן פרסיקו "בדיקה: ערוץ 14 הוביל את ההסתה נגד החברה הערבית בישראל בחודש הראשון שלאחר מתקפת חמאס" העין השביעית 19.12.2023.

63 שירה נאות "אמנים קוראים ליועמ"שית: הגני על הזמרת דלאל אבו אמנה מהמפגינים" הארץ 11.12.2023; השחקנית מונא חוא: "קיבלתי יומים על חיי יום ולילה. אם אתה מזדהה עם העם שלך אתה טרוריסט" (כנס "לא סותמים את הפה: שיחות על חופש הביטוי") הארץ 21.1.2025.

וחטופות, ישראלים ותאילנדים, ברשתות החברתיות ובהופעותיו. המעצר גרר גל של ביקורת ציבורית, והוא שוחרר לאחר יממה. בהודעת המשטרה דובר על "התבטאויות בוטות [...] מהן עלה חשש להפרה של שלום הציבור", ושר התרבות תמך תמיכה נחרצת במעצר וציין ש"בתקופה הזו במיוחד יש לנהוג בנחישות כלפי תומכי טרור מבית. [...] אני מברך על החלטת המשטרה לעצור את הסטנדאפיסט נידאל בדראנה כדי להפסיק את ההסתה שלו [...]"⁶⁴. בעקבות המעצר תהה ח"כ איימן עודה על הבחנה בין הומור לגיטימי ומותר ליהודים, דוגמת זה של יוצרי התוכנית "ארץ נהדרת", לבין ההגבלות המוטלות על ערבים, והדגיש כי לא ננקטים הליכים בעקבות הסתה של אומנים יהודים נגד הציבור הערבי.⁶⁵

המהלכים הכלליים שתוארו לעיל עלולים להביא גם לחשש ולצנזורה עצמית של מוסדות תרבות ולהעמקה נוספת של הדרת יוצרים בני החברה הערבית. כבר כיום אפשר להסביר כך מקרים כמו ביטול תערוכתה של אומנית ערבייה בטענה טכנית לכאורה של "אי־תיאום מראש".⁶⁶

הקבוצה השלישית של פעולות שהן בגדר רכיב משלים: מהלכי מדיניות שנוקט שר התרבות

ח.

64 גיל משעלי "הסטנדאפיסט נידאל בדראנה, שהתבדח על חטופים, שוחרר ממעצר" 25.12.2024 mako

65 איחאל, לעיל ה"ש 47. הניסיון להרחיע ולהגביל מוסדות תרבות בחברה הערבית ולמנוע מהם הצגת סטירה בכלל, ולחת במה לקומיקאי בדראנה בפרט, הומחש שוב באוקטובר 2025, כאשר שר התרבות פנה לשר האוצר בבקשה להפעיל את סמכותו לפי סעיף 33 לחוק יסודות התקציב, התשמ"ה-1985 והפעם נגד תאטרון סרד בחיפה, לכאורה בגין "הסתה", על רקע הצגה העתידה לעלות בה ובשל עצם העובדה שהקומיקאי בדראנה מופיע בה. עליה בנון צור "שר התרבות זוהר ביקש מסמוטריץ' לבחון את שלילת התקציב של תאטרון סרד בגין הסתה" הארץ 16.10.2025. לשם השוואה, אפשר לעיין בחיבור הסטירה "דונלד ועבדול" שהועלתה באוגוסט 2025 ב"פסטיבל הקומדיה", ולא גררה מהלכים דומים של שר התרבות. איחמר קציר "פסטיבל הקומדיה לקח סיטואציה לא נורמלית וטיפל בה ברצינות" הארץ 24.8.2025.

66 "פתיחת תערוכתה של האומנית סופי אבו־שקרה בגלריית המכון הטכנולוגי בחולון בוטלה" ערב רב 5.2.2025.

כדי להטות סיוע תקציבי לעידוד אקטיבי של פעילות תרבות קונצנזואלית-לאומית. אם ימומשו המהלכים האלה ויצליחו, יופחתו התקציבים המוקצים ליצירה מגוונת, מאתגרת, ביקורתית ולא-קונצנזואלית, ויצירה "לא רצויה" תתקשה לקבל מימון ועלולה להידחק מן המרחב הציבורי. נוסף על כך, חלק מהמהלכים עלולים לאפשר התערבות שלטונית בתוכני יצירות.

דוגמאות מרכזיות למהלכים מהסוג הזה:

(1) במסגרת שינוי אמות המידה לתמיכה בקרנות הקולנוע נקבע משקל גבוה מאוד לתבחינים על בסיס הצלחה מסחרית של הסרטים בישראל, בין היתר על חשבון תבחינים המייצגים את איכות הסרטים.⁶⁷ השר קידם את שינוי התבחינים מתוך התעלמות מיעודה של המועצה הישראלית לקולנוע – להיות זירה ציבורית מרכזית לעיצוב אמות המידה לתמיכה בסרטים – והגביל את השפעתה על התהליך. השר הצהיר כי מטרתו להבטיח ש"כספי הציבור ישמשו לקולנוע שהציבור מעוניין בו", "כדי לוודא שהמשאבים הציבוריים יופנו ליצירות שמדברות לקהל הישראלי, ולא לתעשייה שעושה קריירה מהכפשת המדינה בפסטיבלים זרים".⁶⁸ עידוד יצירה של סרטי קולנוע לפי הערכה של הצלחה מסחרית בישראל צפוי לצמצם את ההשקעה בסרטים מגוונים, מאתגרים וביקורתיים. היטיבה לנסח את הדברים הבמאית, התסריטאית והשחקנית דנה מודן:

יש בידור ויש תרבות. הבידור מטרתו להשכיח והאמנות מטרתה להנכיח. הבידור משאיר אותנו במקום שאנחנו נמצאים בו וקצת מרגיע אותנו, וזה דבר מאוד חשוב, אבל המטרה שלו היא שנשכח את היום הנוראי שעבר עלינו. לכן מאוד הגיוני שהממשלה הזאת רוצה שיהיה פה יותר בידור ופחות אמנות.

67 עדנה הראל פישר "טיטוט מבחני התמיכה בקולנוע משקפת מודל הפועל כנגד חופש הביטוי התרבותי ומגוון היצירה הקולנועית בישראל" אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה (1.5.2024); נירית אנדרמן "יותר סרטים מסחריים, פחות איכותיים: אושרה הרפורמה בקולנוע הישראלי" הארץ 10.2.2025.

68 נירית אנדרמן "מיקי זוהר מנצל את 'אין ארץ אחרת' כדי לפמפם עוד שנאה ופילוג. והוא לא עוצר" הארץ 6.3.2025; אבי שמש "ההפיכה המשטרית התגלגלה גם לרפורמה בקולנוע" הארץ 16.3.2025.

המטרה של האמנות היא לשקף לנו את עצמנו כבני אדם. היא יכולה לבקר את הממשלה, לבקר את החברה, לבקר את הפרט. בדרך כלל האמן מבקר בכלל את עצמו. אמנות מאפשרת לנו להתפתח. בידור ממילא כולנו צורכים, לא צריך רפורמה בשביל לעודד יצירות בידוריות כי ממילא ייצרו אותן כי תמיד יהיה להן קהל. יותר קשה להסתכל על עצמנו במראה ולצרוך דברים תובעניים. [...] המטרה של משרד התרבות וכסף ציבורי בעולם מתוקן צריכה לאפשר את הדברים שלא יקרו ממילא.⁶⁹

(2) טיוטת מבחנים לחלוקת כספי תמיכות של משרד התרבות והספורט למוסדות ציבור בתחום התאטרון שפרסם משרד התרבות כוללת הצעה לקביעת תבחין חדש, ולפיו יוענק ניקוד לתאטרון ש-50% מהפרטואר שלו, לפחות, יעסוק ב"מורשת יהודית".⁷⁰ אם ייקבע התבחין הזה, בשיעור הגבוה המוצע, הוא עשוי להשפיע על שיקול דעת המוסדות ויישומו עתיד לדחוק רפרטואר בינלאומי קנוני וחדשני ורפרטואר ישראלי שלא יענה לאפיון "מורשת יהודית". כמו כן, יישומו עלול להיכרך בהערכה של תוכן יצירות בידי השלטון. למשל, פרשנות המונח "מורשת יהודית" לשם קבלת הניקוד עלולה להתבסס על פרשנות מצמצמת למונח זה בהקשרים של דת וזהות, וכן למנוע הכללת יצירות שעניינן זהות המדינה או הסכסוך הישראלי-פלסטיני. לא מן הנמנע שיש זיקה בין תבחין זה ומטרותיו לבין הברכה ששלח שר התרבות לכבוד השקתו של התאטרון הרפרטוארי שומרון, ה"שואף לחבר בין אמנות התיאטרון למורשת ישראל": "נמשיך ונחזק את המורשת היהודית והישראלית בכל מקום ובכל זמן [...]"⁷¹.

(3) בספטמבר 2025, לאחר זכיית הסרט "הים" בפרס אופיר של האקדמיה הישראלית לקולנוע, הודיע שר התרבות והספורט כי יבטל את התמיכה הציבורית

69 שגיא בן-נחום "מלחמה בחופש הביטוי ותקציב שלא גדל: אחרי שנתיים, עולם התרבות מאוכזב ממיני זוהר" וואלה! 2.1.2025.

70 טיוטת מבחנים לחלוקת כספי תמיכות של משרד התרבות והספורט למוסדות ציבור בתחום התיאטרון, פורסם להערות הציבור, אתר החקיקה הממשלתי (5.2.2025).

71 "תיאטרון רפרטוארי יוקם לראשונה ביהודה ושומרון: 4,000 שנות היסטוריה עשירה" ynet 25.2.2025.

בטקס פרסי אופיר, וכי משרד התרבות ישיק את "טקס האוסקר הישראלי הממלכתי".⁷² כאמור בהודעותיו לתקשורת, הטקס החדש ישמש אלטרנטיבה רשמית לפרסי אופיר "שבשנים האחרונות הפכו במה לקולות קיצוניים והזויים בשולי החברה הישראלית", כי מטרת המהלך היא "לחזק את הקולנוע המקומי ולעודד מצוינות בתעשייה, תוך שיקוף רוח החברה הישראלית וערכיה", וכי "לא עוד במה לנרטיבים מנותקים, אלא במה לאחדות ולסיפורים שלנו". במועד חתימת מאמר זה טרם הובהרו פרטיו של תקנון הפרס הממשלתי, אופן בחירת השופטים וההליכים והתנאים לקבלת פרס ומידת ההתערבות האפשרית של השר בבחירת זוכים. לא מן הנמנע שהשר יבקש לעצב את הפרס כך שתשמר האפשרות להתערבות פוליטית, ישירה או עקיפה. שהרי עצם ייסוד הפרס עניינו שלילת הלגיטימציה של הענקת פרס לא-ממשלתי, מטעם עמותה שהיא מוסד תרבות נתמך, לסרטים שפרשנותם או הנרטיב המיוצג על ידם אינם נושאים חן בעיני שר התרבות.⁷³

לא נשלים פרק זה בלי להזכיר את תיקון תקנון פרס ישראל שפרסם שר החינוך בספטמבר 2025, למרות הסתייגויות רבות מטיוטת התיקון שהתקבלו מהציבור.⁷⁴ התיקון מבקש למנוע את קבלת הפרס ממי שפעלו במרחב המדיני או המשפטי "נגד מדינת ישראל או חיילי צה"ל" והקביעה מהי פעולה "נגד" המדינה או מוסדותיה נתונה למעשה בידי השר, שהוא גורם פוליטי. זאת אף שפרס ישראל, פרס שיוזם שר החינוך בן-ציון דינור ומוענק משנת 1953, הוא הפרס הממלכתי המרכזי שמעניקה המדינה למי שהם בעלי הישגים יוצאי דופן בתחומם, והוא מוענק במגוון תחומים, ובהם תחומי התרבות והיצירה. ממלכתיותו של הפרס

72 יואב בירנברג "שר התרבות עוצר את מימון פרסי אופיר: 'טקס מביש שיוק על החיילים'" *ynet* 17.9.2025; אורן דגן "לאחר שעצר את מימון פרסי אופיר: זוהר הכריז על 'טקס האוסקר הישראלי הממלכתי'" *דבר* 17.9.2025; רן בוקר "בלי כרטיס לאוסקר, אבל עם הרבה כסף: הפרטים על טקס פרסי הקולנוע הישראלי החדש" *ynet* 5.10.2025.

73 וראו גם נירית אנדרמן "טקס פרסי הקולנוע החדש יחגמל נאמנות, צייתנות והיעדר ביקורת" *הארץ* 5.10.2025.

74 להצעת התיקון והסתייגויות הציבור, ראו "טיוטת תיקון לתקנון פרס ישראל" אתר החקיקה הממשלתי, משרד המשפטים (פורסם להערות הציבור 23.7.2025); לתקנון המחוקק ראו סעיף 27 לתקנון פרסי ישראל, אתר משרד החינוך, גף פרסי ישראל (פורסם במסגרת "הצעת מועמדות לפרס ישראל, תשפ"ו-2026").

והאפוליות של שיקול הדעת בהענקתו מעוגנות בציבוריות הישראלית
ובהכרעות בית המשפט העליון.⁷⁵

התיקון שתיקן שר החינוך, בדומה למהלכים שנקט שר התרבות, הוא מהלך
המבקש למנוע הכרה ציבורית ולגיטימציה ציבורית מבעלי הישגים ותרומה
לחברה ולמדינה, יהיו הישגיהם ותרומתם גדולים ככל שיהיו, אם לעמדותיהם
הפוליטיות הביקורתיות נגד פעולות של המדינה או מוסדותיה עלולות להיות
השלכות בינלאומיות שאינן נושאות חן בעיני הממשלה. אין המדובר במהלך
שהוא אך ורק "עונשי" כלפי מועמדים בעלי הישגים ומתייחס לפעולות שנעשו
על ידם בעבר. אלא, מהלך זה גם משרד מסר שמטרתו לצנן את חופש הביטוי
והמחשבה ואת הלגיטימציה למעורבות חברתית ופוליטית, בהווה וכלפי העתיד.
מסר זה מופנה דווקא כלפי המוכשרים ביותר ובעלי יכולת התרומה הגבוהה
ביותר לחברה ולמדינה. שר החינוך נקט מהלכים נוספים לצינון חופש הביטוי
והמחשבה והמעורבות הפוליטית גם בנושאים אחרים שבתחומי אחריותו.⁷⁶

ט.

לקראת סיום אבקש למקם את האירועים
והמהלכים מאז פרוץ המלחמה, שתוארו לעיל,
בתמונה הרחבה יותר של מצב חופש הביטוי
התרבותי בישראל. דפנה ברק-ארז בוחנת את חופש הביטוי התרבותי-אמנותי
בישראל בהקשר לסרטים שהציגו "נרטיב הסטורי בעייתי מבחינת דעת הקהל
בישראל".⁷⁷ ברק-ארז מאירה פער שנוצר במהלך השנים בין התרבות הכללית

75 בעתירות שהוגשו לא אחת נגד הענקת הפרס לזוכים מסוימים על רקע דעותיהם או פעולותיהם הפוליטיות. ראו לעניין זה בג"ץ 8076/21 ועדת השופטים להענקת פרס ישראל לשנת תשפ"א בתחום חקר מדעי המחשב נ' שרת החינוך (29.3.2022), ולסקירת ממלכתיות הפרס והפסיקה בעניינו ראו בעמ' 7-14 לפסק הדין; וכן, עדנה הראל פישר ועמרי בן-צבי "ממלכתיות כערך משפטי" **ממלכתיות במאה העשרים ואחת** 211, 252 (עורך ידידיה שטרן 2021); עדנה הראל פישר, "התיקון לחקנון פרס ישראל יפגע בממלכתיות הפרס ויהפוך אותו לפרס פוליטי", חוות דעת, אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה, 13.8.2025.

76 לדוגמה, עדנה הראל פישר "המרחב האקדמי לשיטתם של המבקשים למנוע הסתה לטרור", פורום עיוני משפט (תגובות משפט) מט (מאי 2025).

77 ברק-ארז, לעיל ה"ש 23.

בישראל לתרבות המשפטית, לנוכח הרף הגבוה במיוחד שקבעה הפסיקה ל"פגיעה ברגשות הציבור" כתנאי להגבלת חופש הביטוי, ומצביעה על הקושי הטמון בפער הזה. בה בעת, ברק־ארז מדגישה את החשיבות הרבה, גם בעבור חופש הביטוי התרבותי, של העקרונות שעליהם עומד בית המשפט בפסיקה ענפה, ומכוחם ביסס התנגדות הן להגבלה של חופש הביטוי על יסוד חשש ל"הסתה" בהיעדר ודאות קרובה לפגיעה בשלום הציבור, הן לשימוש בעילת "סילוף האמת" לנוכח הסכנה העצומה שבהפקדת האמת בידי רשויות השלטון.

החשש של רשויות השלטון מפני אופן הצגתן של עובדות מתבטא לא אחת בניסיונות צנזורה. כבר בשנת 1962 הזהיר שופט בית המשפט העליון צבי לנדאו מפני צנזורה מעין זו, כאשר ביטל את החלטת המועצה לביקורת על סרטים ומחזות לאסור הקרנת יומן חדשות בעניין מהומות סומייל בטענה של "סילוף האמת" והצגה חלקית שלה.⁷⁸ אזהרתו מהדהדת גם היום: "שלטון הנוטל לעצמו את הרשות לקבוע מה טוב לו לאזרח לדעת, סופו שהוא קובע גם מה טוב לאזרח לחשוב; ואין סתירה גדולה מזו לדמוקרטיה אמיתית, שאינה 'מודרכת' מלמעלה".⁷⁹

מפרוץ המלחמה עושים גורמים שלטוניים ופוליטיים שימוש נרחב ותקיף במונחים מתחום "סילוף האמת" וה"הסתה", משולבים במונחי טרור ובוגדנות, ומפנים אותם כלפי יצירות ויוצרים בתחומי תרבות מגוונים. יוצרים ויצירות מוכתרים "מסוכנים" כדי להצדיק את דחיקתם מן המרחב הציבורי ולפגוע במעמדם, לפגוע בהם מבחינה כלכלית ומבחינות אחרות. התמקדות השלטון באופן ההצגה של "אמת" מסבירה מדוע רבות מן היצירות שבמוקד המתקפה השלטונית הן יצירות תיעודיות, שכן טיבן להציג מבטים על היסטוריה, קרובה ורחוקה, עובדות, משמעויות ונרטיבים. זהו גם איתות לציבור בדבר גבולות השיח הציבורי הלגיטימי וה"אמיתות" שהשלטון מוכן להכיר בהן.

78 כמתואר בתקציר פסק הדין, הקטע שנפסל להקרנה מ"יומן כרמל-הרצליה" תיאר הוצאה לפועל של צו פינני נגד אחד מתושבי שכונת סומייל בתל אביב. הקטע מראה תגרת ידיים המונית שפרצה בעקבות התנגשות בין תושבי המקום למשטרה, שעזרה לפקיד הוצאה לפועל לבצע את הצו האמור.

79 בג"ץ 243/62 אולפני הסרטה בישראל בע"מ נ' לוי גרי, פ"ד ט"ז 2407, (1962), 2416.

מתקפה זו מהדהדת גם את האבחנה של חנה ארנדט שפוליטיקאים, בעיקר במשטרים אוטוריתריים, ממירים עובדות לא רצויות ל"דעות" והופכים דעות אלו לאסורות. הבעה של "דעות" אלו מסוכנת לעיתים בעבור היחיד יותר מהבעה של רעיונות, דוגמת האיסור ברוסיה הסובייטית בתקופת סטלין לדבר על מחנות מעצר ועונשין.⁸⁰ למרבה הצער, מדינות שבהן חלה נסיגה דמוקרטית, כמו פולין והונגריה, עלולות לשמש השראה למהלכים מעין אלו גם בתחומי התרבות, דוגמת ההגבלות שהוטלו בפולין על חקר השואה להבטחת הנרטיב הלאומי,⁸¹ והגבלות מימון למוסדות תרבות שהוטלו מטעמים פוליטיים בהונגריה.⁸² כך גם התפתחויות בארצות הברית, כמו רשימות ספרים אסורים⁸³ ושינוי נרטיבים תרבותיים בהוראת השלטון.⁸⁴

כאמור בפתח הדברים, חופש הביטוי התרבותי בישראל ידע גם בעבר עליות ומורדות. אולם דומה שמשולש היחסים מדינה-ציבור-תרבות חשף אותו בימי המלחמה לשינוי משמעותי ולפגיעה עמוקה. אירועי 7 באוקטובר 2023 ומלחמת חרבות ברזל לוו ברוח ציבורית של "התפכחות", אי-אמון וחוסר סובלנות, שהופנו בעיקר כלפי סוגיות ונרטיבים לא-קונצנזואליים ביחס להיסטוריה של הסכסוך הישראלי-פלסטיני, צה"ל וחייליו והחברה הערבית והם חוברים לשינויים חברתיים, משטריים ופוליטיים בישראל.

Hannah Arendt, *Truth and Politics*, in BETWEEN PAST AND FUTURE 236 (1961) 80

The Act on the Institute of National Remembrance – Commission for the Prosecution of Crimes against the Polish Nation (Polish: Ustawy o Instytucji Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu) 1998, Article 55

Sanjay Sethi, Johanna Bankston, Joscelyn Jurich, Roisin Putti & Sofia Monterroso, *SYSTEMATIC SUPPRESSION, HUNGARY'S ARTS & CULTURE IN CRISIS* (Artistic Freedom Initiative 2022)

Elizabeth Sanders, *State Laws on Book Bans*, Free Speech Center at Middle Tennessee State University (Sep. 24, 2024)

The White House, *Restoring Truth and Sanity to American History*, 84 Executive Order (Mar. 27, 2025)

הצירוף של הלכי הרוח האלה למהלכי ההפיכה המשטרית ולהחלשה של ערכים דמוקרטיים, מתבטא, בין היתר, בפופוליזם, בלאומנות ובתוקפנות, המופנים בעוצמה כלפי יחידים וכלפי מוסדות החיוניים להבטחת חופש הביטוי בחברה. בתחום התרבות התרחבו מאוד שיח ההסתה, הדה־לגיטימציה והאיומים לפגוע ביוצרים וביצירות באמצעים שלטוניים, גם אם ללא ביסוס חוקי וללא סמכות. כל אלו מציבים את תחום התרבות במקום פגיע ביותר ומעלים חשש שהניסיונות להפחיד ולהרתיע יוצרים ומוסדות תרבות ולהגביל ביטוי ביקורתי ומאתגר כלפי השלטון יבססו צנזורה עצמית, הרתעה, הדרה והשתקה, ועלולים להסיט תקציבים ומשאבים ליצירה מגויסת וצייתנית. ים העשייה התרבותית עלול להפוך לשלולית של תרבות קונצנזואלית ומגויסת, מתחנפת לקהל, לא מאתגרת ולא־ביקורתית, ולמנוע מחופש הביטוי התרבותי את תרומתו וערכו, החיוניים ליחיד ולחברה.

מלחמה ביצירה או יצירה במלחמה? שימוש במלחמה להצדקת הפגיעה בחופש הביטוי האומנותי

ספיר פז | דפני בנבניסטי

מ־7 באוקטובר 2023 ופרוץ המלחמה נרשמו מקרים שבהם תקפו גורמי שלטון יצירות אומנות, בטענה שהן פוגעות במאמץ המלחמתי, בחיילי צה"ל ובמדינת ישראל. לדוגמה, במרץ 2025 גינה שר התרבות והספורט את הסרט זוכה פרס האוסקר "אין ארץ אחרת", שביצירתו חברו ישראלים ופלסטינים לתעד מהלכי הריסת בתים בכפרים פלסטיניים בדרום הר חברון. בתגובתו טען השר מיקי זוהר כי "חופש הביטוי הוא ערך חשוב, אך להפוך את ההשמצה של ישראל לכלי לקידום בינלאומי זו לא יצירה – זו חבלה במדינת ישראל"¹. הוא אף פנה למנהלי סינמטקים ומוסדות תרבות ציבוריים בבקשה להימנע מהקרנת הסרט, וציין כי "חובה עלינו לשמור על כך שכספי המדינה לא יופנו למימון תכנים שמשרתים

1 גיל משעלי "השר מיקי זוהר נגד הסרט זוכה האוסקר: 'רגע עצוב לעולם הקולנוע'"
3.3.2025 Mako

את אויבי המדינה".² זמן קצר לאחר מכן טען אחד מיוצרי הסרט, יובל אברהם, כי עמיתו הפלסטיני ליצירה, חמדאן בלאל, הותקף על ידי קבוצת מתנחלים, וחיילי צה"ל שהגיעו למקום האירוע עצרו אותו. מעצרו גרר ביקורת ציבורית, פנימית ובינלאומית, והוא שוחרר כעבור 24 שעות.³

במקרה אחר, בדצמבר 2024, ביקש השר זוהר לבחון את האפשרות להפחית את התמיכה הממשלתית בלהקת המחול בת-שבע, משום שהניפה את דגל פלסטיין (לצד עשרות דגלים נוספים) במופע "אנאפזה".⁴ השר גם ביקש לבחון את האפשרות לשלול תקציבים מסינמטק תל אביב, שבו התקיים פסטיבל "סולידריות", שהקרין סרטים שלדבריו "קוראים קריאות נגד מדינת ישראל, מכפישים את חיילי צה"ל ואת הצבא עצמו ומנסים לחזק את הזהות הפלסטינית של תושבי הערים המעורבות בישראל".⁵

חמור מכך, לאורך המלחמה אירעו כמה מקרים שבהם מעבר לגינוי נמנעה, הלכה למעשה, הקרנה של סרטים. לדוגמה, באוגוסט 2024 הוציאה משטרת ישראל צו סגירה זמני לסניף מפלגת מק"י בחיפה, שבו תוכננה להתקיים הקרנה של סרטו של מוחמד בכרי "ג'אנין ג'נין", העוסק בפעילות צה"ל בג'נין ב-2023, ואף זימנה

2 נירית אנדרמן "השר מיקי זוהר קורא למוסדות תרבות לא להקרין את 'אין ארץ אחרת'" הארץ 3.3.2025.

3 תגובתו של צה"ל למעצרו של בלאל הייתה: "[...] התפתח חיכוך אליס [...] בין פלסטינים לישראלים. עם הגעת כוחות צה"ל ומשטרה לאירוע על מנת לפזר את החיכוך, מספר מחבלים החלו לזרוק אבנים לעבר כוחות הביטחון. בתגובה לכך, הכוחות עצרו שלושה פלסטינים [...]". עם זאת, בלאל טען כי תיעד את אירוע תקיפתו בידי מתנחלים, ושלאחר שחזר לביתו תקף אותו מתנחל שלוה בחיילי צה"ל, שלא פעלו למנוע את התקיפה. אותם חיילים, הוא תיאר, לקחו אותו לטיפול רפואי שטחי ולאחר מכן החזיקו בו אזוק וכסוי עיניים ואף הכו אותו (ניר חסון "יוצר הסרט 'אין ארץ אחרת' שנעצר בידי צה"ל טוען כי חיילים הכו אותו" הארץ 25.3.2025; הארץ "האקדמיה התנצלה על התעלמותה מעצור חמדאן בלאל, במאי 'אין ארץ אחרת'" הארץ 29.3.2025).

4 שגיא בן נון "מיקי זוהר משתולל ומאיים על להקת בת-שבע 'בגלל דגל פלסטיין' וואלה 18.12.2024.

5 מאיה נחום שחל "מיקי זוהר רוצה לבטל מימון לסינמטק בשל פסטיבל סולידריות" כלכליסט 11.12.2024. יש לציין כי לאחר סיום כתיבת המאמר, בדצמבר 2025, שב השר זוהר ופנה לשר האוצר בבקשה לפעול לשלילת התמיכה בפסטיבל "סולידריות" וגיינה פומבית את האירוע. ראו נירית אנדרמן שר התרבות מיקי זוהר מבקש מהאוצר לשלול את התמיכה הציבורית בפסטיבל 'סולידריות' הארץ 3.12.2025.

לחקירה עובדת במפלגה.⁶ דוברות המשטרה מסרה כי צו הסגירה הוצא מכיוון שהסרט נאסר להקרנה על ידי בית המשפט,⁷ אף שסרט זה לא נאסר להקרנה מעולם, אלא סרט קודם של בכרי בעל שם דומה.⁸ ואכן, בצו האוסר על ההקרנה, במקום הטענה שהסרט נאסר להקרנה, נטען כי הקרנת הסרט עלולה להביא להפרת סדר ולפגיעה בשלום הציבור.⁹ לאחר מכן הוציאה המשטרה גם צו האוסר על הקרנת הסרט בתיאטרון אלסראיא ביפו וזימנה את מנהלו לחקירה.¹⁰ נוסף על כך קרא שר התרבות לבחון את האפשרות להפסיק את המימון לתיאטרון ואף להביא לסגירתו.¹¹ כל זאת, כאמור, אף על פי שהסרט שהמשטרה אסרה להקרין (וזכה בתקשורת הישראלית לשם "ג'נין ג'נין 2"), אינו הסרט משנת 2002 שנאסר להקרנה שני עשורים קודם לכן, אם כי הוא פותח בכמה קטעים מתוך הסרט הראשון ובסיכום קורות ההליך המשפטי שנערך סביבו.¹² בסרט החדש, משנת 2024, בכרי חוזר לחלק מהדמויות שכיכבו בסרט הראשון ומראיין אותן לאחר

6 יוער כי דיון בסמכות המשטרה להגביל הצגה של יצירות תרבות חורג מגבולות מאמרנו. במאמר מוסגר נציין כי פקודת המשטרה קובעת כי אחד מתפקידי המשטרה הוא שמירה על "קיום הסדר הציבורי", והמשטרה עושה שימוש בסמכות זו גם כדי להגביל הקרנה של סרטים. עם זאת, כפי שנראה בהמשך, בג"ץ צמצם מאוד את האפשרות להגביל את חופש הביטוי והיצירה רק למקרים קיצוניים.

7 נועם כהן "הקרנת הסרט 'ג'נין ג'נין 2' בוטלה – עובדה במק"י הוזמנה לחקירה" N12 26.8.2024.

8 הסרט ג'נין ג'נין משנת 2002 נידון בשורה ארוכה של הליכים משפטיים לאורך קרוב ל-20 שנים, ובסופם התקבלה תביעת לשון הרע וניתן צו מניעה גורף האוסר על הקרנת הסרט בישראל (ראו ע"א 1726/21 בכרי נ' מג'נאג'י (23.11.2022)). עם זאת, הסרט "ג'נין ג'נין" הוא סרט אחר, משנת 2024, שלא נפסל להקרנה, ועל פניו נראה כי בהחלטתו לאסור על עריכת ההקרנה לא הבחינה המשטרה בין הסרטים. על ההבדלים בין שני הסרטים ראו גם ריאיון עם היוצר: בכר זועבי "מוחמד בכרי חוזר לג'נין בסרט חדש: 'אי אפשר להסתיר את השמש'" שיחה מקומית 11.6.2024.

9 עדי חשמונאי "המשטרה סגרה בצו את סניף חד"ש בחיפה, שעמד להקרין סרט על פעילות צה"ל בג'נין" הארץ 26.8.2024.

10 שירין פלאח סעב ורן שמעוני "המשטרה אסרה להקרין את סרטו החדש של מוחמד בכרי גם בתיאטרון ביפו" הארץ 27.8.2024; יובל איתאל "ירדיפה פוליטית": המשטרה מנסה למנוע הקרנה נוספת של הסרט 'ג'נין ג'נין' וואלה 27.8.2024.

11 מאיה גדש "סערות ג'נין ג'נין 2: הסנקציה החמורה נגד מנהל התיאטרון שחנן להקרין את הסרט" מעריב 28.8.2024.

12 עניין בכרי, לעיל ה"ש 8.

תקיפת צה"ל במחנה הפליטים ג'נין בשנת 2023 במבצע "בית וגן".¹³ במקרה אחר הודיעה המשטרה לתיאטרון אלסראיא כי היא אוסרת על הקרנת הסרט "לוד" – המגולל את הנרטיב הפלסטיני של העיר – בטענה שלא התבקש אישור להקרנתו מהמועצה לביקורת סרטים. סמוך לאחר מכן הודה שר התרבות למשטרה על שנענתה לפנייתו לבטל את ההקרנה.¹⁴

עוד במהלך המלחמה פנתה המועצה לביקורת סרטים למנהלי סינמטקים בדרישה שלא להקרין את הסרט "1948 – לזכור ולשכוח", המגולל את מהלך מלחמת העצמאות דרך עדויות של ערבים ויהודים. נימוקי המועצה היו שהסרט לא קיבל את אישורה. לאחר הפנייה קיימה המועצה שני דיונים בנושא הסרט ולבסוף התירה את הקרנתו. שר התרבות תקף את החלטת המועצה להתיר את ההקרנה ואף ציין כי "זו עוד סיבה מני רבות, שחייבים להשלים את הרפורמה המשפטית".¹⁵ אף שהסרט לא נפסל לשידור, תאגיד השידור – שתמך ביצירת הסרט – דחה את הקרנתו במשך יותר משנתיים.¹⁶

ממכלול האירועים המפורטים לעיל עולה כי בתקופת המלחמה חלה החמרה במהלכים לפגיעה בחופש היצירה בישראל.¹⁷ החמרה זו מתבטאת, כאמור,

13 נירית אנדרמן "סערת ג'אנין ג'נין 2024' מוכיחה: אנחנו כבר לא בדמוקרטיה" הארץ 29.8.2024.

14 טליה בנון צור ויהושע (ג'וש) בריינר "בעקבות פניית השר מיקי זוהר: המשטרה אסרה על הקרנת הסרט 'לוד'" הארץ 10.10.2024.

15 נירית אנדרמן "המועצה לביקורת סרטים החירה את הקרנתו של '1948 – לזכור ולשכוח'" הארץ 25.11.2024.

16 רועי כהן "בימין לחצו, והתאגיד הקפיא את הסרט שהוא עצמו הזמין" שיחה מקומית 29.1.2025.

17 ברשימה זו אנו מתמקדות בהגבלת חופש היצירה במוסדות ציבור, אך נציין במאמר מוסגר כי בתקופת המלחמה נרשמו מקרים נוספים של פגיעה בחופש היצירה. לדוגמה, בפשיטת המשטרה על חנות ספרים במזרח ירושלים שהובילה להחרמה של ספרים, לרבות חוברת צביעה לילדים, בטענה שהם מכילים תוכני הסתה בעלי אופי לאומי פלסטיני, ולמעצר של בעל החנות (ראו לירן תמרי "'מהירדן ליס': המעצרים וחובירות הצביעה במזרח ירושלים שועררו סערה בעולם" ynet 10.2.2025). כן נרשמו מקרים של פגיעה בחופש הביטוי (ראו דוגמאות כאן: ענת טהון אשכנזי ודפני בנבניסטי במלאת שנה לפרוץ מלחמת "חربות ברזל" ולקראת מושב החורף של הכנסת: סקירה על אודות המהלכים להחלשת

במקרים רבים של ניסיון להגביל או למנוע הצגה של יצירות על פני תקופה קצרה למדי, לצד מניעה בפועל של הצגת יצירות מסוימות בתקופה זו, בעיקר בתחום הקולנוע, ואף זימון לחקירה במשטרה של מי שביקש להקרין את הסרטים. לכל אלו יש להוסיף את המעורבות החריגה (אם כי חד-פעמית) של המועצה לביקורת סרטים במניעה זמנית של הקרנת סרט. לפי דיווחים, מניעה זו נעשתה בניגוד לנוהג ארוך שנים, שלפיו המועצה עוסקת רק בסרטים היוצאים להקרנות מסחריות, ולא בסרטים המוקרנים בפסטיבלים או בסינמטקים בהקרנה חד-פעמית.¹⁸

האם החמרה זו מתיישבת עם מעמדו של חופש היצירה במשפט הישראלי? בית המשפט העליון בישראל הכיר זה מכבר בהיותו של חופש הביטוי אחד מעקרונות היסוד של המשטר הדמוקרטי, ו"זכות עילאית", המשמשת בסיס לזכויות אחרות.¹⁹ לפי הפסיקה, "חופש הביטוי נועד להגן, לא רק על דעות מקובלות ואהודות [...]. אלא גם – ובכך עיקר מבחנו של חופש הביטוי – על דעות חריגות, מקוממות ומכעיסות, המושמעות על רקע מאורעות מסעירים ובסגנון בוטה וצורם".²⁰ בפסיקה הוטעם גם כי חופש היצירה הוא מהזכויות הרחבות ביותר,

הדמוקרטיה הישראלית – סקירה מספר 5 (המכון הישראלי לדמוקרטיה, 27.10.2024) ובחופש ההפגנה בעת המלחמה (ראו, בין היתר, עודד רון, דפני בנבניסטי ומרדכי קרמניצר חופש המחאה וחופש ההפגנה – עמיד דמוקרטי לשריד מנדטורי? 124–128 (מחקר מדיניות 198, המכון הישראלי לדמוקרטיה 2024)).

18 נירית אנדרמן "עם חוק עזר דרקוני מ-1927, המועצה לביקורת סרטים נהפכה לשליחה של האח הגדול" הארץ 20.11.2024. בעת האחרונה גיבשה המועצה לביקורת סרטים נוהל המעגן את הנוהג ארוך השנים שלפיו המועצה אינה נדרשת לאשר סרטים המיועדים להקרנה בפסטיבלים. עוד מצוין בנוהל כי "מרחב שיקול הדעת הנתון למועצה הותווה עם השנים באופן מצומצם בפסיקה בית המשפט וזאת נוכח חשיבות חופש הביטוי והיצירה, וככלל תאשר המועצה את הסרטים המובאים בפניה ותסווג אותם לפי גיל [...]. במקרים חריגים בהם תשקול החלטה החורגת מהנוהל, תפעל [המועצה] רק לאחר שקיבלה ושיקלה את עמדת הייעוץ המשפטי של משרד החרבות והספורט".

19 בג"ץ 316/03 בכרי נ' המועצה לביקורת סרטים, פ"ד נח(1) 249, פס' 9 לפסק דינה של השופטת דורנר (2003).

20 בג"ץ 2888/97 נוביק נ' הרשות השניה לטלוויזיה ולרדיו, פ"ד נא(5) 193, 201 (1997).

ולכן בהליך דמוקרטי, ההתמודדות עם מסר פוגעני אינה באמצעות שלילת חופש היצירה ומניעת הביטוי, אלא דרך "התמודדות עם הפגיעה הנטענת במגרש של חופש הביטוי".²¹

למרות ההגנה הרחבה על חופש היצירה, לאורך השנים נרשמו כמה מקרים שבהם הוגבלה הצגה של יצירות ביקורתיות. מקרה מפורסם הוא החלטת המועצה לביקורת סרטים לאסור על הקרנת הסרט "ג'נין ג'נין" (2002), שהוזכר קודם לכן, בטענה שמדובר "בסרט תעמולה" הפוגע ברגשות הציבור וגובל בהסתה. בג"ץ – בהלכת בכרי המכוננת בנושא חופש היצירה – פסק כי החלטת המועצה שלא להתיר את הקרנת הסרט פוגעת שלא כדין בחופש הביטוי של העותרים.²² אך הסאגה המשפטית של הסרט לא הסתיימה כאן. בשנת 2008 נדחתה תביעה אזרחית של חמישה חיילי מילואים נגד הסרט. בפסק הדין נקבע כי הדברים המוצגים בסרט הם אומנם לשון הרע, אך הסרט מציג קבוצה של חיילי צה"ל שהשתתפו במבצע, ולא יחידים, ותמונותיהם של התובעים עצמם לא הופיעו בו, ולכן אין במקרה זה עילת תביעה אישית. בשנת 2016 הוגשה תביעה של חייל שתמונתו הופיעה בסרט למשך ארבע שניות, ובית המשפט המחוזי קיבל את התביעה, נתן צו מניעה גורף על הקרנת הסרט, וחייב את היוצר לשלם לחייל פיצויים בסך 175,000 ש"ח בגין ארבע הקרנות של הסרט שנערכו בשנים 2010–2012. בשנת 2022 דחה בית המשפט העליון את הערעור על פסק הדין בדעת רוב.²³ על פסיקה זו נמתחה ביקורת – הן על הסעד הגורף של מניעת הקרנת הסרט, והן על הרחבת דיני לשון הרע במקרה זה.²⁴

21 בג"ץ בכרי, לעיל ה"ש 19, בפס' 16 לפסק דינה של השופטת דורנר. כן ראו שם בפס' 10 לפסק דינה של השופטת פרוקצ'יה.

22 שם. כמתואר בה"ש 8.

23 עניין בכרי, לעיל ה"ש 8.

24 ראו, בין היתר, תמר גדרון ואורי וולובלסקי "עוד על 'ג'נין ג'נין' – הערה בעקבות פסיקה בית המשפט המחוזי בסיבוב השני בעניין מגנאג'י נ' בכרי" **המשפט** כח 103 (2023); מיכל לביא "אחריות לנצח? בעקבות ע"א 1726/21 בכרי נ' מגנאג'י" **משפטים** וועסקים לא 51 (2025).

מעבר למקרה מרכזי זה, שבו נעשה שימוש בתביעת לשון הרע כדי להגביל את חופש היצירה, אפשר למצוא כמה מקרים נוספים מהשנים האחרונות שבהם נאסר באופן ישיר להציג יצירות. לדוגמה, בשנת 2017 הורה ראש עיריית עכו לבטל את ההצגה "אסירי הכיבוש", ובתגובה התפטר המנהל האומנותי של פסטיבל עכו לתיאטרון;²⁵ ובשנת 2022 סגר מוזאון רמת גן לאומנות ישראלית את שערו לאחר שהוועד המנהל החליט להסיר את היצירה "ירושלים" בלחץ ראש עיריית רמת גן, שטען כי היא פוגעת בעיר ירושלים וברגשות הציבור.²⁶

אך יותר מהסרה ישירה של יצירות, ניכר בשנים האחרונות ניסיון של גורמי שלטון לנקוט פרקטיקות עקיפות של פגיעה בחופש היצירה, לדוגמה, איומים בשלילת מימון. מהלך זה נועד לרתום את המשאבים הכלכליים הציבוריים למימון פעולות אקספרסיביות התואמות את ערכי הממשלה, בהנחה שהדבר יצמצם את היקפן של יצירות ביקורתיות.²⁷ כך, בשנת 2011 נחקק תיקון מספר 40 לחוק יסודות התקציב, המכונה "חוק הנכבה", המסמיך את שר האוצר להפחית תקציבים לגופים המקבלים מימון מהמדינה, אם הגוף הממומן הוציא הוצאה כספית שיש במהותה אחת מבין כמה עילות, כמו שלילת היותה של מדינת ישראל מדינה יהודית ודמוקרטית, הסתה לטרור או גזענות, ציון יום העצמאות או יום הקמת המדינה כיום אבל ועוד.²⁸ בשנת 2015 נעשו מהלכים נוספים לצמצום חופש היצירה: שרת התרבות דאז, מירי רגב, הקימה צוות שיבחן את הסרטים שהוצגו בפסטיבל "48 מ"מ" בסינמטק תל אביב (שכונה גם "פסטיבל סרטי הנכבה"), כדי לבחון אפשרות לקנוס את המוסד.²⁹ באותה השנה גם הקפיאה עיריית חיפה את העברת התקציב לתיאטרון

25 יאיר קראוס "מנהל פסטיבל עכו התפטר בגלל ביטול הצגה על מחבלים" *nrg* 4.6.2017.

26 נעמה ריבה "שנה אחרי סערת דוד ריב, מוזיאון רמת גן נפתח מחדש. המשקעים עדיין שם" *הארץ* 28.1.2023.

27 אדם שנער "חופש הביטוי, חופש המימון ועקרון אי-ההנצחה" *משפטים על אתר* יב 29 (2018).

28 סעיף 3ב לחוק יסודות התקציב; חנן כהן "'חוק הנכבה': סדרת סקר 'בקטנה': סקרים קטנים בנושאים גדולים של מרכז גוטמן" *אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה* (4.5.2014).

29 נירית אנדרמן "מירי רגב חזרה בה מהחלטתה לבקש לקנוס את סינמטק תל אביב בגלל פסטיבל סרטי הנכבה" *הארץ* 8.12.2015.

אל-מידאן שבעיר, לאחר שהציג בין כתליו את המחזה "הזמן המקביל" המבוסס על סיפורו של אסיר ביטחוני.³⁰ נוסף על כך, בשנה זו דחה משרד החינוך את המלצת "ועדת המקצוע של ספרות בחינוך הממלכתי" לכלול בתוכנית הלימודים המוגברת בספרות את ספרה של דורית רביניאן "גדר חיה", המתאר סיפור אהבה בין ישראלית לפלסטיני. בנימוקי הדחייה נטען, בין השאר, כי נדרש לשמור על "הזהות והמורשת של תלמידי כל המגזרים", וכי "יחסים אינטימיים בין יהודים ושאינם יהודים מאיימים על הזהות הנפרדת", וכן הועלה החשש שנוער בגיל ההתבגרות לא יוכל להפעיל שיקול דעת ביחס ל"שמירת הזהות של העם ומשמעות ההתבוללות".³¹ ב-2017 ביקש משרד התרבות לבחון מחדש את תקצוב סינמטק ירושלים עקב הקרנת סרטים של מתנדבי ארגון "בצלם", בטענה שהם מוציאים את דיבת הצבא וחייליו.³² גם הניסיון לקדם חוק שכונה בידי מגישיו "חוק נאמנות בתרבות" בשנת 2018 – חוק שביקש להסמיך את שר התרבות לשלול מימון ממוסדות ציבוריים בשל פעולות מסוימות – משתלב במגמה זו.³³ הצעה זו, שבסופו של דבר לא נכנסה לספר החוקים, ביקשה להסמיך את שר התרבות, לפי שיקול דעתו, להטיל סנקציה תקציבית על גופים שנתמכים או מתקצבים על ידי משרד התרבות, בשל עילות שהשר יקבע, ובהן שלילת קיומה של המדינה כמדינה יהודית ודמוקרטית וציון יום העצמאות כיום אבל. הצעה זו – שהתמקדה בתחום התרבות – הייתה עלולה להוביל לפגיעה חמורה בחופש הביטוי והיצירה, בין היתר מכיוון שהיא ביקשה להסמיך גורם פוליטי מובהק להיות "מבקר תוכן" ולפגוע במימון יצירות ופעילויות על בסיס עמדותיו.³⁴

30 ההצגה נכתבה בהשראת סיפורו של וליד דקא שהורשע במעורבות בחטיפתו ורציחתו של החייל משה תמם ז"ל בשנת 1984 ונידון למאסר עולם. להרחבה על המקרה ראו מרב יודילוביץ' "בית המשפט: עיריית חיפה תעביר התמיכה לאל-מידאן" *ynet* 4.11.2015.

31 אור קשתי "משרד החינוך פסל ספר המתאר רומן בין יהודייה וערבי מחשש שיעודד התבוללות" *הארץ* 30.12.2015.

32 אייתי שטרן "משרד התרבות קורא לבחון את תקצוב סינמטק ירושלים כי הוקרנו בו סרטים של 'בצלם'" *הארץ* 24.8.2017.

33 הצעת חוק התרבות והאמנות (תיקון מס' 2), התשע"ט-2018, הצ"ח הממשלה – 1261.

34 מרדכי קרמניצר, עמיר פוקס ועדנה הראל פישר "חוות הדעת המלאה – חוק נאמנות בתרבות" אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה (9.10.2018).

דרך עקיפה נוספת שבה נפגע חופש היצירה טמונה בפוליטיזציה של מוסדות תרבות ושל פרסים שמעניקה המדינה. מלבד האיומים בשלילת מימון, המדינה מגבילה את חופש היצירה גם בדרך של התערבות בהרכב ועדות פרסים שמטרתן לעודד יצירה מקומית, ובאמצעות שלילת פרסים על רקע עמדות פוליטיות. פרס ישראל – הפרס היוקרתי ביותר שמעניקה המדינה – הפך לזירה מובהקת לביטויי המגמות האלה. בשנת 2015, פסל משרד ראש הממשלה שני מינויים לוועדת פרס ישראל לספרות ושירה, בנימוק שאחד השופטים הביע בעבר תמיכה במהלכי סרבנות.³⁵ בתגובה לפסילת השופטים האמורים התפטרו כל חברי ועדת הפרס, וכיסאותיהם אוישו מחדש בנציגים שבחרה הממשלה.³⁶ לאורך השנים גברה ההתערבות של הדרג הפוליטי בכל הנוגע להחלטה בדבר הענקת פרס ישראל.³⁷ התערבות זו הגיעה לשיא נוסף בשנת 2025, כאשר ועדת השופטים של פרס ישראל בסוציולוגיה המליצה להעניק את הפרס לאשת הרוח והחוקרת בעלת השם העולמי, פרופ' אוה אילוז. שר החינוך, יואב קיש, הודיע שלא יעניק לה את הפרס בנימוק שבשנת 2021 היא חתמה על פנייה לבית הדין הבינלאומי בהאג לחקור את פעולות ישראל בגדה המערבית.³⁸ הפרס אכן לא הוענק, וכעבור זמן אף

35 שלמה צזנה, נצחיה יעקב ועמר לחמנוביץ "סערת פרס ישראל" ישראל היום 10.2.2015.

36 עמי פרידמן "שופטי פרס ישראל לספרות התפטרו: ראש הממשלה הכניס שיקולים זרים" *ynet* 10.2.2015; אלעד זרט "הבעיה בפרס ישראל היא לא הזוכים או הקטגוריות, אלא הממשלה" *ynet* 25.2.2024.

37 גם בשנת 2021 החליט שר החינוך דאז, יואב גלנט, שלא להעניק את פרס ישראל במתמטיקה ובמדעי המחשב לפרופ' עודד גולדרייך, מכיוון שהוא חתם על פנייה לפרלמנט הגרמני להכיר בחנועת BDS כחנועה לגיטימית בגרמניה, וכן על עצומה שקוראת, הלכה למעשה, לאיחוד האירופי להפסיק לשתף פעולה עם אוניברסיטת אריאל. בעקבות כינונה של ממשלה חדשה, החליטה שרת החינוך הנכנסת, יפעת שאשא ביטון, שלא להידרש לסוגיה זו, ובכך הותירה את ההחלטה על כנה. ב-2022 הורה בג"ץ, בדעת רוב, להעניק לפרופ' גולדרייך את פרס ישראל, לאחר שקבע כי במקרה זה לא ניתן להביא בחשבון את חתימתו על העצומות כשיקול לבר-מקצועי בהענקת הפרס (ראו בג"ץ 8076/21 ועדת השופטים להענקת פרס ישראל לשנת תשפ"א בתחום חקר מדעי המחשב נ' שרת החינוך (29.3.2022)). כן ראו בג"ץ 2199/21 ועדת השופטים להענקת פרס ישראל לשנת תשפ"א בתחום חקר המתמטיקה, חקר מדעי המחשב נ' שר החינוך (12.8.2021).

38 נועה לימונה "קיש פסל את זכייתה של אוה אילוז בפרס ישראל בגלל 'אידיאולוגיה אנטי-ישראלית'" *הארץ* 24.3.2025; מכתב מאת שר החינוך, יואב קיש, אל ועדת פרס

פורסמה טיוטת תיקון לתקנון פרס ישראל, שלפיה מי שפעל בזירה הבינלאומית נגד חיילי צה"ל, מוסדות המדינה או מדינת ישראל – לרבות באמצעות תלונה, עתירה, ייצוג משפטי שיטתי או גיוס משאבים – לא יהיה זכאי לקבל את פרס ישראל.³⁹ צעדים אלו מהגימים כיצד המנגנונים הממשלתיים משמשים לא רק לעידוד יצירה מקומית מגויסת, אלא גם לסינון רעיוני של הזוכים בפרסים מטעם המדינה, ובכך להגבלת חופש היצירה.

ואולם, כאמור, המהלכים להגבלת חופש היצירה הוחמרו בעת המלחמה – הם נעשו תכופים, אגב מעורבות של המשטרה במניעת הקרנת סרטים, ואף בשיתוף פעולה מסוים מצד המועצה לביקורת סרטים. לכאורה אפשר לייחס את החרפת הפגיעה בחופש היצירה למצב המלחמה, למשל על רקע לגיטימציה ציבורית להגן על כבודם של חיילי צה"ל ועל רגשות הציבור בעת מלחמה. עם זאת, לטעמנו, יש להשקיף עליה כחלק ממהלך רחב יותר להגבלת חופש הביטוי. במילים אחרות, נראה כי המלחמה שימשה את השלטון הנוכחי בישראל להחרפת הפגיעה בחופש היצירה, פגיעה שהיא חלק מרצף של מהלכים להחלשת הדמוקרטיה הישראלית שהחלו לפני המלחמה.

הממשלה הנוכחית השתמשה בפרקטיקות דומות גם בימים שקדמו לאירועי 7 באוקטובר ופרוץ המלחמה. שר התרבות הכריז כבר בראשית כהונתו כי כתנאי למימון ציבורי יידרשו יוצרים לחתום על מסמך שלפיו הם מתחייבים שלא לייצר תוכן הפוגע במדינת ישראל ובחיילי צה"ל.⁴⁰ עוד אושרה רפורמה בקולנוע הישראלי, ולפיה תינתן עדיפות לעשייה קולנועית בתחום המסחרי, התואם לטעמים פופולריים, ומתוך הסתמכות על מדד של מכירת כרטיסים. רפורמה זו מעוררת אף היא חשש להגבלת חופש הביטוי והיצירה, ובעיקר להגבלת התכנים

ישראל, בנושא "הודעתכם בקשר לבחירת פרופסור אווה אילוז כמועמדת לפרס ישראל" (24.3.2025).

39 תמר טרבלסי חדד "שינויים בפרס ישראל: מי שפעל נגד צה"ל יוחרם, לראשונה – אזרח זר יוכל לזכות" *ynet* 22.7.2025.

40 עינב שיף "שר התרבות זוהר: 'יוצרים יחתמו על מסמך ויתחייבו לא לפגוע בשם המדינה כדי לזכות במימון'" *ynet* 16.1.2023.

הביקורתיים והקשים יותר לעיכול.⁴¹ בזירה הספרותית התריעה המשוררת בכל סרלואי על ניסיון לפוליטיזציה של ועדת פרס אורבך לתרבות יהודית.⁴² כאמור, דוגמאות אלו, וגם המהלכים של ממשלות עבר שהוזכרו לעיל, מבחירים כי הניסיון להצר את חופש היצירה – ובעיקר בנושאים הקשורים ליחסי יהודים-ערבים ולנרטיב הפלסטיני – קדם למלחמה.

כדי לעמוד על המשמעות הרחבה יותר של הפגיעה בחופש היצירה בישראל, ראוי להביט בתהליכים דומים שהתרחשו לאורך זמן. שתי דוגמאות בולטות לכך הן פולין והונגריה – דמוקרטיות ליברליות, בעברן,⁴³ שעברו בשנים האחרונות תהליכים של נסיגה דמוקרטית. הבחירה בשתי המדינות האלה נובעת ממעמדן המרכזי בספרות המחקר כדוגמאות מייצגות ל"תסריט" להתנעה של נסיגה דמוקרטית, לרבות באמצעות פגיעה בחופש הביטוי והיצירה.⁴⁴ עם זאת, עוד לפני שנפנה להשוואה עצמה, נדגיש כי יש הבדלים לא מבוטלים בין פולין והונגריה לבין ישראל מבחינת ההיסטוריה הפוליטית של המדינות, המבנה החוקתי שלהן, כפיפותן לדיני האיוורור, וכן מבחינת מצב החירות ששרר בהן. ההשוואה לא נועדה אפוא להצביע על זהות מוחלטת בין המקרים, אלא לבחון קווי דמיון בתהליכים ולחדד את ההשלכות האפשריות של מגמות דומות.

בפולין, שחוותה נסיגה דמוקרטית משנת 2015 ועד המהפך הפוליטי בשלהי 2023, בתקופת שלטון המפלגה השמרנית-קתולית, נקט משרד התרבות מדיניות סלקטיבית במימון אומנות, ונרשמו מקרים של מניעת מימון ציבורי מיצירות

41 נירית אנדרמן "יותר סרטים מסחריים, פחות איכותיים: אושרה הרפורמה בקולנוע הישראלי" הארץ 10.2.2025.

42 בכל סרלואי "מכתב ליועץ השרה למשימות לאומיות" הארץ 2.3.2023.

43 מדד הדמוקרטיה של V-dem (*Regimes of the World – The Row Measures*) מבוסס על דירוג של רמות דמוקרטיה לפי קריטריונים מגוונים. לפי המדד, עד עליית ויקטור אורבן לשלטון ב-2010 הייתה הונגריה דמוקרטיה ליברלית, מאז הידרדר מצבה בהדרגה, ומשנת 2018 היא אינה נחשבת עוד דמוקרטיה, אלא אוטוקרטיה אלקטורלית. ואילו בפולין, עד עליית מפלגת "חוק וצדק" ב-2015 הוגדרה פולין דמוקרטיה ליברלית, אך מאז הדרדרה לרמה של דמוקרטיה אלקטורלית.

44 ראו, לדוגמה, Kim Lane Scheppele, *Autocratic Legalism*, 85 U. CHI. L. REV. 545 (2018).

וממוסדות המקדמים סוגיות שקשורות לזכויות נשים ולהט"ב. נוסף על כך, נעשה שימוש בחוקים האוסרים על פגיעה ברגשות דתיים, בחוקי לשון הרע, ואף ב"חוק השואה" הפולני, כדי להשתיק ביקורת על השלטון או על הכנסייה. הגם שמרבית ההליכים המשפטיים שקודמו על בסיס חוקים אלו הסתיימו ללא הרשעה, אומנים סומנו כ"אנטי-פולנים", נעצרו לתקופות ארוכות, הועמדו לדין, והושמצו על ידי השלטון והתקשורת הממשלתית. כמו כן, מקורבים לשלטון הוצבו בתפקידי מפתח במוסדות תרבות, במקום מינויים מקצועיים. לא פעם הסירו המנהלים החדשים מייצגים ביקורתיים, ולעומת זאת קידמו יצירות העולות בקנה אחד עם האידאולוגיה של השלטון. מהלך חמור נוסף למשטור התרבות בפולין התרחש כאשר תחנת הטלוויזיה הציבורית הוסיפה להקרנת הסרט זוכה פרס האוסקר "אידה" הקדמה שאורכה 12 דקות, ובה נאמר שהסרט אינו מדייק בהצגת תפקיד פולין בשואה. הממשלה גם חייבה בתי קולנוע שהציגו סרט המתאר התעללות במהגרים בגבול פולין לשדר אזהרה, ולפיה הוא כולל "אי-אמיתות". מהלכים אלו, הסבירה הממשלה הפולנית, נועדו לתקן "עיוותים היסטוריים".⁴⁵

בהונגריה, מאז שובו לשלטון בשנת 2010, מקדם ראש הממשלה אורבן, במילותיו, "גישה תרבותית" לקידום הנרטיב הלאומני, ופועל להגדרת גישות אלטרנטיביות כ"אנטי-הונגריות". גישה זו נובעת מההבנה ששליטה ביצירה האומנותית ובתרבות תסייע לעצב את הערכים הפוליטיים והחברתיים של האומה ברוחו של השלטון. כמו בפולין, גם הונגריה הצדיקה את המדיניות הזאת בטענה שהכרחי לתקן אי-אמיתות ולהשיב את הערכים הלאומיים "האמיתיים" על כנם. המדיניות בתרבות יושמה לאורך השנים בשני אופנים עיקריים: שליטה במינויים ושליטה במימון. השליטה במינויים נעשתה דרך מינוי עקבי של נאמנים לשלטון למשרות בכירות במוסדות תרבות, מינויים שהתבססו במידה רבה על שיוך מפלגתי, ולא על שיקולי מקצוענות או זיקה לאומנות. ואכן, מנהלים חדשים הצהירו שהאומנות

Sanjay Sethi, Johanna Bankston, Joscelyn Jurich & Alix Vadot, 45
Cultural Control: Censorship and Suppression of the Arts in Poland,
 ARTISTIC FREEDOM INITIATIVE (2022); Luis Bonet & Mariano Martin Zamorano,
*Cultural Policies in Illiberal Democracies: A Conceptual Framework
 based on the Polish and Hungarian Governing Experiences*, 27(5) Int'l J.
 CULTURAL POL'Y 559 (2020)

תישאר "א-פוליטית" ותימנע מלבקר את הדת, שהאומנות ההונגרית הקיימת היא "אליטיסטית" ושיש להעדיף שימוש בטכניקות "מסורתיות". במקרים מסוימים מנהלי מוסדות תרבות אף צנזרו יצירות ביקורתיות כלפי השלטון או הכנסייה. בה בעת, בשנת 2019 נחקק "חוק תרבות" שהביא להקמת "מועצת תרבות לאומית" שתפקידה לקבוע אילו מוסדות הם "משמעותיים מספיק מבחינה תרבותית" כדי לקבל מימון ציבורי. יתרה מכך, מנגנוני מימון ציבוריים שיוויוניים הוחלפו ברגולציה חדשה, שלפיה מימון פדרלי למוסדות תרבות הותנה באישור פדרלי למינוי מנהלים. נוסף על כך, נערכה רפורמה בשוק הקולנוע ובה נקבע כי תקציבים יחולקו בהתאם ל"תחזית הכנסות, ערכים תרבותיים ומגמות בדעת הקהל". לצד פרקטיקות של שליטה במינויים ובמימון ציבורי נחקקו חוקים המגבילים את חופש היצירה. למשל, בשנת 2021 אימץ הפרלמנט ההונגרי חוק שלפיו תוכן הנוגע לקהילת הלהט"ב מסווג בתור תוכן למבוגרים בלבד. על בסיס החוק הזה קנסה הרשות להגנת הצרכן את אחת מחנויות הספרים הגדולות בהונגריה ב-36,000 דולרים משום שהציבה ספר קומיקס בריטי הכולל תוכן להט"ב בי בלי לכסות את הכריכה כדי למנוע הצגת תוכן מסוג זה לקטינים, כנדרש בחוק.⁴⁶

גם בפולין וגם בהונגריה עורר שילוב המהלכים האלה חשש ממשי בקרב אומנים מצמצום חופש היצירה, ואומנים מסוימים אף ציינו במפורש כי הם נוקטים צנזורה עצמית. סדרת ראיונות עם אומנים הונגרים איששה את החשש – אומנים ביקורתיים העידו כי הם התקשו לקבל מימון ציבורי, ואילו רבים ממי שקיבלו מימון כזה ציינו כי התאימו את היצירות שלהם לאקלים השלטוני.

השוואה קצרה זו מגלה כי חלק מהכלים שכבר הופעלו להגבלת חופש היצירה בישראל בתקופת המלחמה דומים במהותם (אם כי לא בהיקפם) לכלים שהופעלו בפולין ובהונגריה. כך, בפולין ובהונגריה נעשו מהלכים לשלול מימון ממוסדות תרבות שאינם מתיישרים עם עמדות מפלגת השלטון, וגם בישראל

Sanjay Sethi, Johanna Bankston, Joscelyn Jurich, Roisin Putti & 46
Sofia Monterosso, *Systematic Suppression: Hungary's Arts & Culture in
Crisis*, ARTISTIC FREEDOM INITIATIVE (2022); Luca Kristof, *Cultural Policy in
an Illiberal State. A Case Study of Hungary after 2010*, 3(3) INTERSECTIONS
(2017)

נשמעו אזהרות דומות. בחינה של אופי ההתבטאויות מצד השלטון אף מלמדת כי הטעמים לפגיעה בחופש היצירה בשלוש המדינות נצבעו לא פעם בגוונים לאומיים ולאומניים, ולעיתים אף מיליטנטיים. למשל, בפולין ובהונגריה יצירות כונו "אנטי-פולניות" או "אנטי הונגריות", ומקור הלגיטימציה לצמצום, להשתיק ולהעלים יצירות מסוימות היה עצם הניתוק בין היצירה לבין הלאומנות המקומית. גם בישראל הושמעו טענות מצד שרים שיצירות אומנות מסוימות הן "חבלה במדינת ישראל", וכי הן מחזקות את הזהות הפלסטינית דווקא, במקום את הזהות הישראלית שאותה, לשיטתם, יש לחזק. ההשוואה לפולין ולהונגריה גם עלולה להעיד שחלק ממטרות השלטון בצמצום חופש היצירה הן איחוד העם סביב "אויב" משותף, הטמעת ערכים ותפיסות הנוחות לשלטון, והשתקת ביקורת – במטרה לבצר את הכוח השלטוני ולהחליש את מנגנוני הבקרה והפיקוח.

אם כן, מהמבט ההשוואתי מתגלה תמונה מטרידה שלפיה פגיעה בחופש היצירה מאפיינת לא פעם תהליכי נסיגה דמוקרטית. השוואה זו אף מדגימה כיצד הפגיעה בחופש היצירה במסגרת נסיגה דמוקרטית עלולה לשרת מטרות שלטוניות רחבות יותר, כגון הטמעת אידאולוגיה אחת (לאומית ולאומנית), סימון אויבים משותפים, וצמצום ביקורת ציבורית. כך ניתן להשקיף גם על הפגיעה בחופש היצירה בישראל בעת המלחמה – כעל חלק ממהלך רחב יותר של החלשת הדמוקרטיה הישראלית. במובן זה, טענת השלטון שהגבלת חופש היצירה נועדה למנוע פגיעה ברגשות חיילים וברגשות הציבור בעת המלחמה אינה ממצה את הסיפור כולו, ואפשר לפרשה גם כניסיון רחב יותר להשתק ביקורת על הממשלה ולהגביל את הדיון הציבורי בסוגיות שבמחלוקת.

בר בבר, מצב המלחמה בישראל מסייע להדגים כיצד משבר עשוי להאיץ מהלכי נסיגה דמוקרטית, וכיצד הוא מספק כר נוח להחרפת הפגיעה בחופש היצירה, בעיקר כאשר הוא מתווסף למהלכים להחלשת המוסדות הדמוקרטיים שהתרחשו גם בשנים שקדמו למלחמה, כמתואר לעיל. כאן ראוי להדגיש כי הצרת המרחב היצירתי אינה מחייבת בהכרח חקיקה חדשה או הליכים משפטיים מלאים וממושכים. גם לאיומים, להצהרות פומביות, להטרדות או להפסקת מימון עשויה להיות השפעה מצננת משמעותית על גבולות היצירה ועל מגוון הנושאים העולים ביצירה התרבותית. יתר על כן, החשש אינו רק מפגיעה בחופש היצירה.

פגיעה זו עלולה לפרוץ נתיב נוח למדי לקידום המהלכים להחלשת הדמוקרטיה בכלל, ולהצרת חופש הביטוי במובן הרחב, בפרט, מכיוון שהטענות השלטוניות שהיצירות פוגעות בחיילי צה"ל ו"משרתות את אויבי המדינה" עלולות ליפול על אוזניים קשובות ומגויסות יותר בעת המלחמה, או לכל הפחות היצירות עלולות שלא לזכות בקשב ציבורי מספק שיאפשר דיון ביקורתי בהן. במילים אחרות, השתקתן של יצירות אומנות הנושאות אופי חתרני, כאלה המעלות לדיון נושאים מושתקים ומאתגרים את גבולות הקונצנזוס, אינה מסר רק לאומנים אלא גם לציבור כולו: היא מבהירה מהם גבולות השיח הלגיטימי – על מה מותר לדבר, ובעיקר על מה אסור.

לפיכך, יש חשש שהפגיעה המתעצמת בחופש היצירה לא תסתיים עם תום המלחמה, אלא תשנה את פני התרבות הישראלית ואת גבולות חופש היצירה גם בטווח הרחוק.

ראשית, ניתן לשער שמהלכים שנעשו בעת המלחמה – כגון הוצאת צווים האוסרים על קיום אירועי תרבות למיניהם וזימון לחקירה של מנהלי מוסדות תרבות, ייהפכו ל"נורמלי החדש" וילוו אותנו גם לאחר שוך הקרבות.⁴⁷ החשש מכך מעמיק על רקע קידום מואץ של מהלכים נוספים לפגיעה בדמוקרטיה – כגון החלשת שומרי הסף וגופי הביטחון, ופגיעה במעמדו של בית המשפט העליון – מהלכים שאם יתממשו עלולים להותיר את חופש היצירה בלא הגנה מספקת.

שנית, המהלכים שנעשו בעת המלחמה והניסיון לתייג אומנות כחותרת תחת טובת המדינה עלולים להוביל לצנזורה עצמית ארוכת טווח. כלומר, אומנים עלולים להימנע בעתיד מיצירת אומנות ביקורתית או אפילו לעזוב את העיסוק באומנות, ומוסדות תרבות עלולים להימנע מהצגת יצירות ביקורתיות כדי להימנע מחשיפה ציבורית שלילית או מפגיעה בתקצוב. חשש זה התאמת, כאמור, בפולין ובהונגריה, שם העידו אומנים כי הם מפעילים צנזורה עצמית ומוכנים "להתיישר"

47 נציין שתיאטרון אלסראיא הגיש עתירה לבג"ץ בטענה שהמשטרה ניצלה לרעה את סמכותה כאשר אסרה על הקרנת הסרטים "ג'אנין ג'נין" ו"לוד" באולם התאטרון. עתירה זו טרם התבררה. ראו טליה בנון צור "תיאטרון אלסראיא עתר לבג"ץ נגד התערבות המשטרה בפעילות האמנותית במקום" הארץ 16.2.2025.

לפי עמדות השלטון כדי לזכות במימון ממשלתי שיאפשר את המשך פעילותם. גם בישראל נשמעו בתקופת המלחמה אזהרות מפני מגמות דומות. כך, למשל הבמאי עתור הפרסים נדב לפיד – שאינו מתגורר עוד בארץ – ציין כי אילולא היה קולנוען ישראלי, ייתכן שלא היה בוחר להקרין את סרטיו בישראל.⁴⁸ ניתן לקרוא את דבריו כאזהרה מפני האפשרות של "ייבוש" זירת האומנות המקומית, במובן של עזיבת יוצרים את הארץ נוכח הפגיעה בחופש היצירה, לצד התכנסות של יצירה ביקורתית למסגרות חוץ-ישראליות. אומנם, גורמים בעולם התרבות בישראל יצאו נגד המהלכים להצרת חופש היצירה בעת המלחמה,⁴⁹ והתבטאויות אלו עשויות לתת רוח גבית לאומנים להמשיך ליצור אומנות הנוגעת גם בתכנים מעוררי מחלוקת. אולם, פעולות של צנזורה עצמית קשות לזיהוי בזמן אמת, ולכן יש חשש שמגמה זו תקנה לה שביתה.

לסיכום, המלחמה והאוכדן שהיא מביאה איתה נוגעים בנקודות כאב עמוקות בציבור הישראלי. אולם שעתה הקשה של המלחמה, על רקע מהלכים רחבים יותר המביאים להחלשת הדמוקרטיה הישראלית, היא גם שעת המבחן של חופש היצירה והביטוי בדמוקרטיה הישראלית. בייחוד בזמנים כאלה יש להישמר מפני ניצול לרעה של תחושות הציבור בידי השלטון, המבקש להגדיר מחדש את גבולות השיח האומנותי, ובתוך כך לסמן מהו ביטוי לגיטימי ומהו ביטוי שאינו לגיטימי. הגדרות מעין אלו עלולות לשנות את פני התרבות בפרט, ואת התשתית הערכית של המדינה בכלל, גם עם סיומה של המלחמה. דווקא בעת מורכבת זו חשוב במיוחד להרחיב את הקשב ואת הסובלנות הציבורית ליצירה ביקורתית.

48 אורון שמיר "נדב לפיד: 'אם לא הייתי קולנוען ישראלי, אולי לא הייתי מקרין את סרטיי בארץ'" הארץ 21.7.2025.

49 ראו, לדוגמה, "מכתב היוצרים נגד שר התרבות: 'מתנגדים לניסיונות ההשקעה של 'אין ארץ אחרת'" ynet 5.3.2025; מאיה נחום שחל "איגודי תרבות נגד מיקי זוהר: 'פגיעה בסינמטק – ניסיון להשתיק קולות ביקורתיים'" כלכליסט 15.12.2024.

חלק חמישי

האם יש בישראל זכות חוקתית לערוך הפגנות אלימות?

אהרן גרבר

מבוא

האם יש בישראל הגנה חוקתית על הפגנות
אלימות?

ב-7 באוקטובר 2023 פרצה מלחמת חרבות ברזל לאחר פלישה רצחנית נרחבת של החמאס לדרום הארץ. בה בעת הכריז חיזבאללה בצפון על מלחמה, ומדינת ישראל נקלעה למלחמה רב-זירתית. לצד זאת, קריאות להצטרפות ערביי ישראל למלחמה נגד ישראל וניסיונות חוזרים ונשנים של דוברי החמאס ומנהיגיו להביא לפתיחת חזית לחימה פנימית בערי ישראל – כשלו.¹ כדי למנוע התפרצות של זירה פנימית נקטו גורמי האכיפה,

* כיום עובד אהרן גרבר במזכירות הממשלה. יובהר כי המאמר נכתב בטרם החל את עבודתו שם.

1 עינב חלבי "מוחמד דף על מתקפת הרקטות: ישראל חיללה את אל אקצא, קורא לערביי ישראל להצטרף" *ynet* 7.10.2023; ירון פרידמן "החוקר שמסביר – כך השתבש השלב השני בתכנית של ארגון הטרור הרצחני" *גלובס* 24.10.2023.

בין היתר, מדיניות מחמירה בכל הנוגע לאישור הפגנות ותהלוכות, אגב פגיעה בחופש הביטוי. במשך חודשי המלחמה הראשונים מנעה משטרת ישראל את קיומן של הפגנות נגד המלחמה בערים הערביות. המשטרה והפרקליטות נימקו את האיסור בחשש קרוב לוודאי שהפגנות אלו עלולות להביא להסלמה חמורה ובסיכון גבוה להתלקחות שתחל בהפגנות אלימות. נוסף על כך הן הצביעו על חוסר בכוח אדם משטרתי שיאפשר עריכת הפגנות בטוחות. עתירה נגד מדיניות המשטרה נדחתה בבג"ץ לאחר שהשופטים הניחו שאומנם יש זכות להפגין, אך המחסור בכוח אדם במשטרה מצדיק אימתן רישיון הפגנה.²

חופש ההפגנה בישראל הוכר בפסיקה כבר לפני למעלה מ־40 שנה, והוא מתבסס על המקובל באמנות בינלאומיות להגנה על זכויות האדם, אולם בניגוד להכרה הישראלית בחירות ההפגנה כשלעצמה, האמנות הבינלאומיות הכירו בחופש ההפגנה בדרכי שלום בלבד. כאשר בוחנים את החשש שהתעורר בעקבות הגבלת הפגנות בחודשים הראשונים של מבצע שומר החומות, להבחנה הזאת יש משמעות.

אני סבור כי ניסיון העבר, בזמן סבב הלחימה הקודם בעזה במהלך מבצע שומר החומות, ובעקבות ניסיונות גלויים ונסתרים של החמאס לגייס את האוכלוסייה הערבית בישראל ולהביא ל"איחוד הזירות" מלמדים שהסכנה לחזרה על אירועי שומר החומות הייתה גבוהה. לכן הביקורת השיפוטית הייתה צריכה להתמקד במידע שהוביל את המשטרה להעריך כי יש ודאות קרובה לאלימות בהפגנות, ולא במבחני המידתיות שיאפשרו איזון בין זכויות מתוך פגיעה מינימלית בזכות להפגין. יתירה מכך, גם בראי מבחני המידתיות צדקה המשטרה שמנעה הפגנות מחשש לוודאות קרובה להתלקחות אלימה.

קשה להפריז בחשיבות חירות הביטוי ובמעמדה הרם של הזכות להפגין בדמוקרטיה הישראלית. חירות הביטוי היא מן הזכויות הבסיסיות

**מעמדן של חופש הביטוי
וחירות האספה בישראל**

2 בג"ץ 8007/23 מפלגת חד"ש נ' מפכ"ל המשטרה (8.11.2023) (להלן: עניין חד"ש).

והחשובות במדינות דמוקרטיות בכלל ובישראל בפרט. בית המשפט העליון קבע כבר בימי ראשיתו של המשפט הישראלי כי מדובר ב"זכות עילאית",³ "ציפור נפשה של הדמוקרטיה".⁴ נקבע כי "בלא דמוקרטיה אין חופש ביטוי ובלי חופש ביטוי אין דמוקרטיה".⁵ לאחר חקיקת חוקי היסוד נפסק כי חירות הביטוי היא זכות בת של כבוד האדם, ולפיכך על החלטה מינהלית הפוגעת בה לעמוד במבחני פסקת ההגבלה.⁶ ולבסוף אף נפסלה חקיקה של הכנסת בשל פגיעה בחירות הביטוי.⁷

מקובל למנות שלוש תכליות לשמירה על חירות הביטוי.⁸ הראשונה היא כירור האמת – פתיחות להשמעת דעות היא אמצעי לגיבוש וכירור האמת. השנייה היא הבטחת המשטר הדמוקרטי – מתן תוכן להכרעה הדמוקרטית בקלפיות, בהנחה שהפרט מגבש את הכרעתו למי להצביע מתוך היכרות עם מגוון דעות. התכלית השלישית היא טיעון ההגשמה העצמית, ולפיו יש לאפשר לפרט המבקש להתבטא להגשים את עצמו ואת שאיפותיו.

כחלק מההכרה בחירות הביטוי הוכרה בפסיקה הזכות להפגין וחירות האספה כזכות יסוד.⁹ בשנים האחרונות, לצד התגברותן של מחאות והפגנות,¹⁰ התחזק

3 בג"ץ 73/53 חברת "קול העם" בע"מ נ' שר הפנים, פ"ד ז 871, 878 (1953) (להלן: עניין קול העם).

4 ע"פ 255/68 מדינת ישראל נ' בן משה, פ"ד כב, 427, 435 (1968).

5 בג"ץ 14/86 לאור נ' המועצה לביקורת סרטים ומחזות פ"ד מא(1) 421, 43 (1987).

6 בג"ץ 6226/01 אינדור נ' ראש-עיריית ירושלים, פ"ד נז(2) 157.

7 בג"ץ 5239/11 אבנרי נ' הכנסת (15.4.2015) (להלן: עניין אבנרי).

8 עניין קול העם, לעיל ה"ש 3; ע"א 8954/11 פלוני נ' פלוני (2014).

9 בג"ץ 48/79 סער נ' שר הפנים, לד(2) 169 (1979) (להלן: עניין סער); בג"ץ 153/83 לוי נ' מפקד המחוז, לח(2) 393 (1984); בג"ץ 8988/06 משי זהב נ' מפקד מחוז (נבו 27.12.2006); בג"ץ 2557/05 מטה הרוב נ' משטרת ישראל, פ"ד סב(1) 200, 216-217 (2006); עודד רון, דפני בנבניסטי ומרדכי קרמניצר **חופש המחאה וחופש ההפגנה – עמיד דמוקרטי לשריד מנדטורי?** 29-31 (מחקר מדיניות 198, המכון הישראלי לדמוקרטיה 2024).

10 מדובר בתופעה עולמית, ראו SAMUEL BRANNEN, CHRISTIAN STIRLING HAIG AND KATHERINE

מעמדה הנורמטיבי הרם של זכות האספה וההפגנה. כך, הוחרגו בזמן הקורונה הפגנות מאיסורי התקהלויות, וצומצמו המגבלות על עריכת הפגנות באזורי מגורים, לצד צמצום שיקול הדעת של המשטרה והרשויות להגביל מחאות והפגנות.¹¹

האם יש בישראל זכות חוקתית להפגנה אלימה?

פסקי הדין האחרונים חיזקו את מעמדן הנורמטיבי של זכויות האספה וההפגנה, אף שהן מעולם לא עוגנו בחקיקה הישראלית. מעמדן הנורמטיבי נקבע מלכתחילה בפסיקה על סמך השוואה למקובל במשפטן של מדינות מערביות, כפי שכתב השופט אהרן ברק בפסק הדין שבו הוכרה בפעם הראשונה זכות ההפגנה: "מן המפורסמות הוא, כי משפט של מדינת ישראל מכיר בחירויות היסוד של האדם, כפי שהן מקובלות במדינות נאורות. בין חירויות אלה נמנות אף חירות האסיפה (assembly) ותהלוכה (procession)."¹²

מאז ועד היום מוכרות בישראל זכות האספה וההפגנה, אולם עיון באמנות בינלאומיות ובחוקות של מדינות ברחבי העולם מגלה שההכרה הישראלית בזכות ההפגנה שונה מהמקובל בעולם.

האמנות הבינלאומיות מכירות ומגנות על הזכות להפגנה בדרכי שלום (the right of peaceful assembly), ולא על כל הפגנה באשר היא. כך בסעיף 20 להכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם של האו"ם: "Everyone has

SCHMIDT, THE AGE OF MASS PROTESTS: UNDERSTANDING AN ESCALATING GLOBAL TREND, Center for Strategic and International Studies (Mar. 2, 2020)

11 ראו, לדוגמה, תקנה 2(א)(5) לתקנות שעת חירום (נגיף הקורונה החדש – הגבלת פעילות), התש"ף, 2020; בג"ץ 5078/20 פדידה נ' משטרת ישראל, (19.8.2020) (להלן: עניין פדידה); בג"ץ 6536/17 התנועה למען איכות השלטון בישראל נ' משטרת ישראל, (8.10.2017) (להלן: עניין כיכר גורן); בג"ץ 5469/20 אחריות לאומית נ' ממשלת ישראל (נבו) (4.4.2021); עע"ם 1775/20 התנועה לאיכות השלטון נ' עיריית ירושלים (24.9.2020).

12 עניין סער, לעיל ה"ש 9.

"the right to freedom of peaceful assembly and association", כך גם בסעיף 11 לאמנת זכויות האדם האירופית, באמנות בינלאומית נוספות, בחוקות ובפסיקתן של ערכאות חוקתיות ברחבי העולם.¹³ משמעות ההבדל היא שהפגנות שהשתתפים בהן פועלים באלימות אינן זוכות להגנה חוקתית.

על פי הפרשנות המקובלת בעולם, אלימות בהפגנה היא שימוש בכוח פיזי של משתתפי הפגנה נגד אחרים, שסביר שיוכיל לפציעה או למוות, או לנזק רציני לרכוש. דחיפות בין המפגינים למשטרה או שיבוש תנועה ופעילויות יום-יומיות אינם "אלימות", אפילו אם הן עולות לכדי מטרד לציבור.¹⁴

הזכות המוגנת היא זכות ההפגנה בדרכי שלום, ולא זכות ההפגנה כשלעצמה, ולהגדרה זו השפעה על היקף הזכות המוגנת. כידוע ביקורת שיפוטית מבוססת בישראל על המבחן הדו-שלבי, הבוחן בשלב הראשון אם הזכות נפגעת, ורק אם התשובה לכך חיובית בית המשפט עובר לבחון, באמצעות מבחני המידתיות, אם

Art. 20 of the Universal Declaration of Human Rights (UDHR); Art. 11 of the European Convention on Human Rights (ECHR); Art. 21 of the International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR); Art. 15 of the American Convention on Human Rights (ACHR). לסקירה משווה של הדין בצרפת, איטליה, פורטוגל, ספרד, שוודיה, בריטניה וארצות הברית, ראו את הדוח RIGHT TO PEACEFUL ASSEMBLY, The Law Library of Congress (2014). הזכות מתפרשת כזכות להפגנות בדרכי שלום גם במדינות שבהן הזכות לא הוגדרה כך בחוקה, כמו צרפת, ראו עמ' 5-6.

14 למסמך פרשני של ועדת האו"ם לזכויות אדם בנוגע להגדרה של אספה בדרכי שלום, ראו סעיף 15 ל-PEACEFUL ASSEMBLY, General comment No. 37 (2020), on the right of peaceful assembly (Art. 21):

The right of peaceful assembly may, by definition, not be exercised using violence. "Violence" in the context of article 21 typically entails the use by participants of physical force against others that is likely to result in injury or death, or serious damage to property. Mere pushing and shoving or disruption of vehicular or pedestrian movement or daily activities do not amount to "violence."

VENICE COMMISSION GUIDELINES ON FREEDOM OF PEACEFUL ASSEMBLY 7 (2nd ed. 2010).

הפגיעה מוצדקת.¹⁵ לכן השאלה מה היקף הזכות המוגנת, ואם הזכות היא זכות ההפגנה, או זכות ההפגנה בדרכי שלום, נדרשת כדי לזהות אם יש לעבור לשלב השני הבוחן אם הפגיעה מידתית או לא. אם מדובר באי־מתן רישיון להפגנה הצפויה להיות אלימה, אין בכלל פגיעה בזכות ואין צורך באיזון מאחר שהיא אינה מוגנת.

פועל יוצא של המשגה זו של הזכות הוא שאם למשטרה יש ראיות לחשש ממשי שמדובר באספה אלימה, אין צורך לצמצם את הפגיעה באמצעות מגבלות הנוגעות ל"זמן, מקום ואופן" ההפגנה.¹⁶ אספה שכזאת אינה מוגנת, ואין צורך להגיע לשלב השני הבוחן אם הפגיעה בזכות מוצדקת בראי מבחני המידתיות.¹⁷ לטעמי, גם אם הפסיקה הישראלית התעלמה בעבר מההבחנה בין "זכות האספה" ל"זכות האספה בדרכי שלום", והיה אפשר לפתור את ההבדל ביניהן בתרגום לא מדויק, היום נדרשת חזרה למקובל בעולם. הן בשל הטמעת המבחן הדו־שלבי לאחר המהפכה החוקתית והרחבת מבחניו גם למשפט המינהלי, והן בשל הפסיקה מהשנים האחרונות שחזקה את זכות ההפגנה וצמצמה את שיקול הדעת למניעת הענקת רישיון להפגנות.

מובן ש"ביטחון" איננה מילת קסם שתאפשר פגיעה בזכויות, והכרעת המשטרה שמדובר באספה אלימה תעמוד לביקורת שיפוטית. המשטרה תצטרך להראות על סמך מה העריכה שיש ודאות קרובה לאלימות בהפגנה.¹⁸ הפסיקה הניחה יסודות

15 לחשיבות ההבחנה ראו אהרן ברק חוק־יסוד: כבוד האדם וחירותו וחוק־יסוד: חופש העיסוק א 13–18 (פירוש לחוקי היסוד, יצחק זמיר 2023); ברק מדינה דיני זכויות האדם בישראל 36 (2016); ברק מדינה "על 'פגיעה' בזכות חוקתית ועל 'תכלית ראויה'" משפט ועסקים טו 281, 301–299 (2012).

16 ראו עניין חד"ש, לעיל ה"ש 2, בפס' 13–15 לחוות הדעת של השופט עמית.

17 לניתוח דומה ביחס לזכות לשוויון, ראו חוות דעתו של השופט סולברג בסעיף 48 בבג"ץ 3390/16 עדאלה נ' הכנסת (נבו 8.7.2021).

18 כבר בעניין קול העם הבהיר השופט אגרנט כי ניתן לגבש את הערכה לסיכון הציבור גם על סמך נסיבות חיצוניות כמו מצב חירום, ראו עניין קול העם, לעיל ה"ש 3:

דרושה ממנו הערכה בלבד, שכן עלול הדבר ליפול, הווה אומר: הערכה שנוצרת [כך במקור] אפשרות קרובה, לא דווקא וודאית, שכן יהיה וכך יקרה אם לא יזדרז להשתמש בכוחו הנ"ל [...] קנה המידה, לפיו חייב שר הפנים להדריך את עצמו,

להכרה כזאת. נקבע כי המשטרה תעמוד בנטל "אם תסתמך על ניסיון העבר הקרוב ועל מידע שיש לה באשר להווה".¹⁹ מדובר במבחנים שהמשטרה מפעילה דרך קבע, בין היתר, כדי לזהות אם קיימת ודאות קרובה לסיכון ממשי, ומכוחם נמנעת, למשל, כניסה ועלייה לתפילות יהודים בהר הבית.²⁰

לסיכום, הקושי המעשי בגישה הנוהגת כיום הוא שדילוג על שלב הראשון, בלי לתחם את הזכות לחופש ביטוי לזכות שאינה כוללת הפגנה אלימה, מחייב את המשטרה לאזן את הפגיעה בזכות ולמצוא דרך להתיר את ההפגנה.

אי־מתן רישיון לקיום הפגנות בערים הערביות בתחילת המלחמה

עם תחילת המלחמה, כאשר התבקשה המשטרה להעניק רישיון להפגנות בערים הערביות, היא סירבה לאפשר זאת, ובית המשפט שנדרש לביקורת שיפוטית על החלטת המשטרה דחה את

העתירות. הדיון העיקרי בסוגיה התקיים כחודש לאחר תחילת המלחמה בבג"ץ 8007/23 חר"ש נ' מפכ"ל המשטרה (2023). העותרים תקפו את החלטת המשטרה שלא לאשר תהלוכות והפגנות נגד המלחמה באום אל־פחם ובסח'נין. המשטרה נימקה את התנגדותה בחשש קרוב לוודאי שהן יביאו להסלמה חמורה, ובסיכון גבוה להתלקחות בגזרת הפנים שיביא לחזרה על תרחיש של התפרעויות ותקיפות רחבות היקף כפי שאירעו בשומר החומות. נוסף על כך טענה המשטרה כי לנוכח ריבוי המשימות וזירות הלחימה אין די כוח אדם להבטיח את קיומן התקין של

הוא, איפוא, קנה המידה של "הקרוב לוודאי", לפי מה שמתקבל על הדעת במסיבות העניין. ברור כי זוהי שאלה, בכל מקרה ומרה של מידה [...] המסיבות, ששר הפנים רשאי להביאן בחשבון שיקוליו, עשויות להיות שונות ומגוונות. דרך משל: בידו יהיה להתחשב לא רק בעובדות החיצוניות המיידיות – כלומר, שביניהן לבין הפרסום נוצר קשר ישיר – אלא גם ברקע הכללי כגון, המצב של שעת חירום הקיים במדינה בפרק הזמן הנדון, או המתיחות ביחסים הבינלאומיים השוררת אותה שעה.

19 עניין סער, לעיל ה"ש 9, בפס' 6.

20 ראו, לדוגמה, בג"ץ 5321/20 הקרן למורשת הר הבית נ' השר לבטחון הפנים, פסקה 6 (16.2.2021). בניגוד לחשש בהר הבית, הוודאות הקרובה לסיכון שהמשטרה הצביעה עלייה כדי להצדיק את ההימנעות ממתן רישיון הפגנה לערבים בתחילת המלחמה נובעת מהמפגינים ולא מקהל עוין להם.

התהלכות. בית המשפט דחה את העתירה, הוא נתלה בעיקר בחוסר כוח האדם וצמצום את ההסתמכות על הטעם העיקרי שהציגה המשטרה – החשש מפני חזרה על תרחיש שומר החומות:

השתכנענו כי לעת הזו, בהינתן עומס המשימות הרב שבו עוסקת המשטרה מזה כחודש ימים, אין באפשרותה להקצות את כוח האדם הנדרש לשם הבטחת הסדר הציבורי בהפגנות נושא העתירה. השוטרים עובדים מזה תקופה במשמרות של 12 שעות, ותחום השיפוט של מחוז חוף ומחוז הצפון משתרע מגבול הלבנון דרומה. שני המחוזות מעורבים אפוא בפעילות המלחמתית בזירה הצפונית, שבימים ובשעות אלה סופגת מעת לעת רקטות שנורות מלבנון על אזורים שונים בצפון המדינה. הצורך של המשטרה בשני מחוזות אלה לפקח על קיומן של התהלכות והעצרת בעת הזו, מחייב הסטה של שוטרים רבים למשימה זו, על חשבון משימות חירום של פיקוח נפש.

בית המשפט לא דחה את החשש מפני התלקחות זירת לחימה פנימית. הוא ציין כי חוסר כוח האדם מבוסס על החשש מפני התלקחות שכזאת, אולם הדגיש כי הוא דוחה את העתירה מטעמי כוח אדם ולא בשל החשש מפני התלקחות כשלעצמה.²¹ המעבר לביקורת שיפוטית על מידתיות החלטת המשטרה בלי לבחון אם מדובר בהפגנה מוגנת הוביל לדחיית הנימוק העיקרי של המשטרה בדבר סכנה ממשית להפגנות אלימות ולקבלת הנימוק הטכני והמוגבל. התוצאה הזאת בעייתית משום שהיא מניחה שיש חובה עקרונית לקיים הפגנה אלימה גם כאשר המשטרה סבורה כי היא מסכנת את ביטחון הציבור סיכון ממש, ומטילה על הרשות חובה לתור אחר דרך מידתית שתאפשר אותה. אולם ניתוח חוקתי מלא מחייב עמידה על היקף השתרעות הזכות והכרעה בשאלה אם מדובר בהפגנה מוגנת בטרם יעברו השופטים לבחינת מידתית הפגיעה.

21 ראו בג"ץ 8510/23 ברכה נ' מפכ"ל המשטרה (נבו 3.12.2023). במקרה הזה השופטים חזרו והדגישו שההכרעה ניתנה בשל חוסר בכוח אדם.

רקע: חשש מפני מהומות אלימות נוסח שומר החומות

החשש של המשטרה מפני חזרה על תרחיש של הפגנות אלימות, כפי שאירע בשומר החומות, איננו חשש של מה בכך. כזכור, במהלך חודש הרמדאן תשפ"א (אפריל-מאי 2021) החל

בירושלים גל אלימות לאומנית של ערבים כלפי יהודים שהוביל למטח טילים שירה החמאס בעזה לעבר אירועי יום ירושלים. בתגובה פתח צה"ל במבצע שומר החומות נגד ארגוני המחבלים ברצועת עזה. במהלך 11 ימי המבצע נורו כ-4,360 רקטות מעזה.²² סבב הלחימה בעזה לווה בהתפרעויות חסרות תקדים של ערביי ישראל ביישובים הערבים ובערים המעורבות ובהפרות סדר רב-זירתיות בכל רחבי הארץ.²³ בין יום ירושלים לערב חג השבועות (10-15 במאי) דווח על כ-520 מוקדי הפרות סדר שהתפתחו מהפגנות,²⁴ ובערים המעורבות רמלה ולוד אירעו אלפי אירועים ביממה.²⁵ הפרות הסדר גלשו במהירות להתפרעויות, לאלימות קשה, להשחתת ולבזיזה של רכוש יהודי. נרשמו עשרות תקיפות אכזריות, והן הסתיימו בכ-200 נפגעים אזרחיים ו-322 שוטרים פצועים.²⁶ שלושה אזרחים יהודים נרצחו בידי הפורעים ושני אזרחים ערבים נהרגו, באום אל-פחם בידי

22 "אירועי ההסלמה – 'שומר החומות' סיכום" מרכז המידע למודיעין וטרור על שם מאיר עמית (23.5.2021).

23 יוסי קופרווטר "עיקרי הדברים: ערביי ישראל בהתפרעויות מאי 2021, מה למדנו ולאן הם מובילים?" המרכז הירושלמי לענייני ציבור ומדינה 3 (2021)

24 מתניהו אנגלמן "דוח ביקורת מיוחד בנושא ערים מעורבות: השיטור ואכיפת החוק בערים מעורבות באירועי שומר החומות ובעת שגרה" מבקר המדינה 4 (27.7.2022) (להלן: דוח המבקר). המבקר עמד על השתלשלות האירועים בערים המעורבות ותיאר כיצד התפתחו האירועים האלימים מההפגנות בעכו ובלוד; על פי סקירת המשטרה בוועדה לביטחון פנים בכנסת מיום 13.12.2021 היו בכל יום 45-90 מוקדי הפרות סדר.

25 שלומי דיאז, אבי כהן, איציק סבן ואסף גולן "מהומות בלוד וביפו: חמישה שוטרים נפצעו בעימותים עם פורעים" ישראל היום (11.5.2021). הכתבה כוללת דיווח מפי בכיר במשטרה בדבר 80 אירועים בשעה: "לגבי האירועים ברמלה לוד – חווינו התפרעויות קשות בערים הללו. 80 אירועים בשעה נפח חסר תקדים בשטח שנמצא באחריות תחנת משטרה".

26 על פי עדכון של מגן דוד אדום "עדכון נפגעים במבצע 'שומר החומות' – עדכני ל 19.5.21 בשעה 21:55" אחר מגן דוד אדום בישראל, כוחות מד"א טיפלו ב-195 נפגעים, ובהם 10 פצועים קשה, 30 בינוני ו-154 במצב קל. המשטרה דיווחה על מספר השוטרים שנפגעו בסיכום האירועים שהוצג בכנסת, ראו פרוטוקול ישיבה 35 של הוועדה לביטחון פנים, הכנסת ה-24 (13.12.2021).

המשטרה, ובלוד בידי מגינים יהודים שירו לעבר קבוצה של פורעים.²⁷ על פי נתוני רשויות הכיבוי הוצתו כ-112 בתי יהודים ו-849 רכבי יהודים.²⁸ תושבים יהודים בכל רחבי הארץ נמנעו מלנוע בצירי תנועה מרכזיים בעקבות מחסומי דרכים מאולתרים שבהם פורעים זיהו יהודים והתקיפו אותם באלימות. התבצע גם הרס שיטתי מכוון כלפי תשתיות וסמלי שלטון – הפורעים השחיתו דגלי ישראל, הביעו הזדהות עם החמאס ועם ארגוני הטרור בעזה, הציתו בתי כנסת, ניידות ותחנות משטרה ופגעו במכוון במבני ציבור.²⁹ האירועים נמשכו כשבוע והמשטרה התקשתה לטפל בעומס האירועים, וככלל נזהרה מלהפעיל כוח קטלני כלפי הפורעים.³⁰ לצד ההתפרעויות רחבות ההיקף של ערבים, היו אירועים של יהודים שתקפו עובדי אורח ערבים בתגובה בכמה אזורים. אירועים שבהם יהודים פגעו בערבים זכו לגינוי מהיר של מנהיגי הציבור היהודי וליחס נוקשה מצד רשויות האכיפה, ושיעורם מכלל אירועי האלימות היה נמוך.³¹

27 "מבצע שומר החומות: אלה הרוגי המבצע והמהומות בישראל" N12 17.5.2021. יש מחלוקת בשאלה אם נרצח נוסף, דסטאו ביסט, שנפגע ברמלה, נפגע במכוון על ידי פורעים או נדרס בחאונה.

28 לירן לוי "10 בתי כנסת שרופים ועבירות רכוש: נזקי המהומות" וואלה 16.5.2021.

29 אסף זגריזק ואילנה קוריאלי "תלישת רמזורים וצמיגים עולים באש: נזקים של מיליונים לתשתיות של כבישים בשל ההתפרעויות" ynet 11.5.2021, 2; מתקני משטרה ניזוקו ו-11 כלי רכב משטריים נשרפו, לצד 286 כלי רכב משטריים נוספים שניזוקו ו-14 רכבי כיבוי הושבתו, ראו פרוטוקול ישיבה 35 של הוועדה לביטחון פנים, הכנסת ה-24 (13.12.2021).

30 פרוטוקול ישיבה 35 של הוועדה לביטחון פנים הכנסת ה-24 (13.12.2021). ראו את דברי סגן ראש אגף המבצעים והשיטור מוריס חן:

אנחנו עשינו את כל מה שניתן כדי לעשות שימוש באותם אמצעים שנקראים אלפ"ה. אותם אמצעים שלמעשה הם בעגה המקצועית פחות מקטלניים, כדי שלא תהיה פה פגיעה חמורה באותם אנשים [...] הכנסנו אמצעים ייחודיים על מנת לראות שלא מתבצע שימוש בנשק, אם בכלל, ואם כן רק היכן שנדרש וכמובן שכל זה בכפוף להוראות פתיחה באש.

31 אירועים שבהם יהודים תקפו ערבים היו מיעוט זעיר מכלל האירועים (ראו פרקליטות המדינה, משרד המשפטים **אירועי "שומר חומות": סיכום עבודת הפרקליטות במהלך אירועי "שומר החומות"** 5 (מאי 2022) (להלן: **סיכום הפרקליטות מאי 2022**), והם זכו לגינויים חריפים מכל קצות הקשת הפוליטית והדתית בישראל. לגינויים של הרבנים הראשיים לישראל, ראו קובי נחשוני "הרבנים הראשיים לפורעים היהודיים: הדם רותח – אבל אסור לקחת את החוק לידיים" ynet 12.5.2021; לגינוי חד-משמעי של הפוליטיקאים מכל קצות הקשת הפוליטית ראו טל שלו ויקי אדמקר "נתניהו: שום דבר לא מצדיק לינץ", נחזיר

בתחילה היו ניסיונות להציג את האירועים כהפגנות לגיטימיות על רקע קיפוח ואפליה של החברה הערבית שרק גלשו בשוליים לאלימות.³² אולם התוצאות הקשות של האירועים וכתבי האישום שהוגשו נגד מאות מתפרעים, לצד קביעות משפטיות בפסקי הדין, הבהירו שלא מדובר רק בהפגנות שיצאו משליטה.³³ בתי המשפט החמירו עם הפורעים ורשויות האכיפה ראו בפורעים מי שפעלו על רקע לאומני ועשו מעשי טרור.³⁴ התוצאות הקשות

את המשילות לערים" וואלה (12.5.2021). מלבד הגינויים מערכת המשפט מיהרה לייחס לנאשמים היהודים עבירות עם רקע טרור ומניעים לאומניים ולעצור את המעורבים עד תום ההליכים נגדם. לדוגמה, עוד בסוף מאי הוגשו כתבי אישום מהירים נגד יהודים שדקרו ערבי בשוק בירושלים מחנה יהודה על ניסיון רצח עם נסיבה מחמירה של ייחוס מעשה טרור, והוגש כתב אישום על הסתה לטרור כלפי יהודי מאשדוד שליבה את האירועים ברשתות החברתיות.

32 פרוטוקול ישיבה 2 של הוועדה המיוחדת לענייני המגזר הערבי בראשות מנסור עבאס (27 במאי 2021). ראו את דברי מנסור עבאס בפתח הדיון.

33 ראו עפ"ג 46122-01-25 פלוני נ' מדינת ישראל (נבו 15.5.2025):

הימים, ימי מבצע "שומר החומות" בהם בערה הארץ - מבית ומחוץ. בעת שבלמה מדינת ישראל את מתקפות אויביה, היו מי שביקשו לפגוע בבטן הרכה של המדינה באמצעות אלימות, התפרעויות והסתות נגד אזרחי ישראל בטבורה של המדינה. בחסות התקופה הביטחונית הרגישה, הפגנות התלהטו במהרה להתפרעויות. אלימות ושנאה ממניעים גזעניים ולאומניים, גאו ופשו ברחובות ישראל מדי יום ביומו. המון משולהב השליך אבנים לעבר כוחות ביטחון ואזרחים תמימים, והסדר הציבורי בישראל נותר תלוי על בלימה.

34 שם, וראו גם סיכום הפרקליטות מאי 2022, לעיל ה"ש 31, 2022, בעמ' 5:

החומרה היתרה שבאירועי שומר החומות, נבעה מכך שתוך כדי לחימה שבמהלכה נורו לעבר מדינת ישראל אלפי רקטות על ידי ארגוני טרור, רקטות אשר פגעו אנושות בתחושת הביטחון, נפתחה חזית נוספת - פנימית, בתוככי ישראל, במסגרתה חלק מאזרחי ישראל מהמגזר הערבי פעלו, במקומות רבים על פני כל הארץ, בצפון, במרכז, בדרום, ובירושלים, נגד כוחות הביטחון, גרמו נזקים לתשתיות [...] וכן ביצעו פעולות אלימות נגד אזרחים יהודים ונגד רכושם. במקביל, התבצעו, במספר נמוך משמעותית, פעולות אלימות ע"י אזרחים ממוצא יהודי נגד אזרחים ערבים ונגד רכושם. במסגרת זו, בוצעו פעולות אלימות קשות, לרבות לינצ'ים, חלקן נגד הגוף, וחלקן נגד הרכוש, אירועים מרובי משתתפים, בהיקף ובעוצמה חריגים ויוצאי דופן. פעילות מעין זו, ודאי בתקופת מלחמה, חותרת תחת בסיס החיים המשותפים במדינת ישראל ופוגעת בבסיס האמנה החברתית המינימלית אותה כל אזרחי המדינה אמורים לחלוק. נוכח חומרת האירועים, שכללו בין השאר, אירועי לינץ, פגיעה בתשתיות ובשירותים חיוניים,

של האירועים הובילו להערכות מחודשות של כוחות הביטחון כלפי אירועים מסוג זה.³⁵

גם החמאס הפיק את לקחיו מהאירועים כדי לשוב ולפתוח חזית לחימה פנימית בסבבי לחימה עתידיים. משורה של התבטאויות של החמאס ודובריו התברר כי הם ראו באירועי שומר החומות הצלחה, ובמיוחד ביכולת להביא למה שכונה "איחוד הזירות". ואכן, עם פריצת מלחמת חרבות ברזל ניסו בחמאס לשחזר את "ההצלחה" ולהביא לסבב נוסף של התפרעויות ואירועי אלימות בהובלת ערביי ישראל.³⁶

זה היה אפוא הרקע לחשש של משטרת ישראל בחודשי המלחמה הראשונים מפני הפגנות במקומות שבהם היה חשש ממשי לגלישה להתפרעויות. החשש נבע מהפגנות לקחי אירועי שומר החומות ומהקלות שבה הפגנות יכולות להפוך לאירועים אלימים בהיקפים נרחבים, מהתסיסה בשטח שבאה לידי ביטוי בתהלוכות תמיכה בחמאס, שפוזרו, וממידע בדבר כוונה וניסיון של החמאס וגופים שהשתתפו בעבר בהצתת המהומות לחזור על כך. כאשר המשטרה בוחנת אם ליתן רישיון להפגנות עליה לבחון אם יש סכנה ודאית קרובה לאלימות משמעותית (אלימות המסכנת חיים, את שלמות הגוף או רכוש מפני נזק רציני). ניסיון העבר, לצד מידע מודיעיני ומידע גלוי על ניסיונות לשחזר את האירועים,

הצתות של מבנים, ירי והשלכות בקת"בים לעבר כוחות הביטחון או אזרחים, הוחלט לייחס עבירות מכוח חוק המאבק בטרור.

וראו גם אבנר ברנע "האותות שהוחמצו והובילו להפתעה אסטרטגית: מהומות ערביי ישראל ב-2021" INSS (2024): "בימים הראשונים תיארה המשטרה את המהומות כהפגנות ציבוריות מקומיות וניסתה להנמיך את הלהבות, גם כאשר המשמעות הייתה אי-הפעלת כוח. רק מאוחר יותר השתנתה הגישה".

35 אהרון חליווה ופרל פינקל "למידה נוספת בעקבות 'שומר החומות' – דרוש משמר לאומי" מרכז דדו (2021). טל ל רם "אלוף איציק תורג'מן מזהיר מתרחיש הפרעות במגזר הערבי: "לא ניסע מואדי ערה" מעריב (12.11.2021); ג'וש בריינר "כשיום השנה לשומר החומות בפתח, במשטרה נערכים להסלמה ביטחונית" הארץ (7.3.2022), הלל ביטון רוזן "מפקד מג"ב מדבר: 'שומר החומות 2' בפנים הארץ יהיה אלים יותר" 14 עכשיו (13.3.2022).

36 חלבי, לעיל ה"ש 1; פרידמן, לעיל ה"ש 1.

עשויים בהחלט ללמד על חשש להתלקחות נוספת ומצדיקים פגיעה בזכות ההפגנה והאספה מחשש לסכנה ממשית לביטחון הציבור.

מידתיות

גם כאשר עוברים לשלב השני של הבחינה החוקתית, צריך להיות ברור מהן הזכויות והאינטרסים המאזנים העומדים אל מול חירות ההפגנה. אם אירועי שומר החומות הם תרחיש הייחוס שהחמאס מנסה לממש, יש לערוך את הביקורת השיפוטית לנוכח השאלה אם מדיניות המשטרה בבואה למנוע את מימושו של תרחיש אלים ומסוכן של מי שמבקשים לפגוע ברכוש ובנפש ולסכן את ביטחון ישראל בפתיחת חזית לחימה נוספת – אכן מידתית. הבחינה אם יש קשר בין האמצעי למטרה, אם הנזק איננו עולה על התועלת, ואם יש יחס ראוי בין התועלת לנזק צריכה להיבחן לנוכח התרחיש הזה. לא מדובר בתרחיש ייחוס התלוי בכוחות טבע, אלא בגורמים אנושיים המצהירים ופועלים כדי לממשו בשנית. להבדיל ממצב שבו הסיכון הנשקף לביטחון הציבור נובע מקהל עוין למפגינים ולכן על המשטרה לעשות מאמץ של ממש לאפשר את ההפגנה ולהגן על המפגינים,³⁷ כאן המקרה הפוך. כאשר יש צפי ממשית לאלימות של משתתפי ההפגנה, הצורך להבטיח הגנה עליהם נמוך גם בראי מבחני המידתיות.

ואם לניסיון מסבב הלחימה הקודם מול החמאס נלוות קריאות פומביות לפתיחתה של חזית לחימה נוספת ויש מידע מודיעיני בדבר ניסיון לשחזור התפרעויות המוניות בנוסח שומר החומות, הביקורת השיפוטית צריכה להתמקד באופן שבו גובשה עמדת המשטרה לנוכח החשש הממשי לסיכון ביטחוני, ולא באיזון בין הזכות להפגין לזכויות אחרות. מדינת ישראל אמונה על זכויות אדם ועל הגנה על חופש הביטוי וההפגנה בשגרה ובחירום, אך אין בכך היתר לסכן את תושבי המדינה בפתיחת חזית לחימה נוספת ובהתמודדות עם התפרעויות ואובדן שליטה כפי שהתרחש בזמן מבצע שומר החומות.

37 ראו בג"ץ 8988/06 משי זהב נ' מפקד מחוז ירושלים ע"פ 10 (נבו 27.12.2006).

במבט צופה פני עתיד

ברובד המשפטי, הגיעה העת להגדיר מחדש את זכות היסוד להפגנה בישראל, כפי שמקובל בעולם, ולקבוע כי רק הפגנה בדרכי שלום כלולה בה. כאשר המשטרה טוענת שצפויה הפגנה אלימה, על הביקורת השיפוטית להתמקד באופן שבו גובשה חוות הדעת המשטרית בדבר קיומה של ראות קרובה להפגנה אלימה בטרם תאזן בין זכויות מתנגשות.

ברובד המעשי, כיצד על המשטרה לנהוג בעתיד? האם העובדה שלא נפתחה חזית לחימה פנימית נוספת במהלך חרבות ברזל מוכיחה שהמשטרה טעתה בשיקול דעתה? אני סבור שהתשובה לכך שלילית. העובדה שהציבור הערבי בישראל לא נענה לקריאות החמאס איננה אומרת שהמשטרה החמירה לשווא. אפשר להעריך שלמדיניות של הפרקליטות והמשטרה שהחמירו באכיפה לנוכח גילוי הסתה והזדהות עם האויב, פיזור הפגנות בלתי חוקיות ואסרו על הפגנות מחשש לאללימות הייתה תרומה חשובה. מי שהעיד על כך הוא לא אחר מהשייח' כמאל ח'טיב, סגן ראש הפלג הצפוני של התנועה האסלאמית. ח'טיב, שהיה מהגורמים הבכירים שנעצרו והועמדו לדין על הסתה בשל חלקו בעידוד ההתפרעויות בזמן שומר החומות, ייחס את חוסר ההיענות של ערביי ישראל לקריאות החמאס אחרי 7 באוקטובר ליד הקשה שרשויות האכיפה הפעילו בראשית המלחמה.³⁸

אמנות זכויות האדם הבינלאומיות אינן מכירות בזכות להפגין שלא בדרכי שלום, וראוי לפסיקה בישראל לאמץ הבחנה חשובה זאת. אם החשש הוא מפני אלימות המפגינים, אין צורך לאזן את זכות ההפגנה וניתן למנוע אותה. גם אם מאזנים, תרחיש שומר החומות הוא חשש משמעותי לפתיחת חזית לחימה פנימית נוספת ושולי הסיכון מועטים. אין פירושו של דבר שיש לאסור לחלוטין על אספות בזמן מלחמה, אם הן אינן אלימות או אם אין חשש ודאי לאללימות. מנגד, אין לבטל בקלות דעת את החשש מפני פתיחת חזית לחימה נוספת. כאשר יש למשטרה

38 בכתבתו של עמיחי שילה "היד הקשה עובדת" הקול היהודי (6.3.2024) מובא תרגום של דברי ח'טיב בסרטון שפרסם ברשתות: "נכון שזוהי צעדה שהגיעה לאחר חמישה חודשים, אלא שזה לא שחמשת החודשים האלה חלפו כי עמנו היה אדיש חס וחלילה למה שקורה לבני עמנו, אחינו ויקירנו שם [...] מה שאי אפשר לתאר כפחות ממשטר צבאי הוטל עלינו. נמנע מאיתנו להפגין, נמנע מאיתנו להרים קול".

חשש ממשי לחזרה על תרחיש שומר החומות, בית המשפט לא צריך להיתלות בחוסר כוח אדם כדי להצדיק את סירוב המשטרה לאפשר את ההפגנות. כאשר בוחנים את מידתיות הפגיעה בחירות האספה וההפגנה יש לשאלה מהו תרחיש הייחוס שמבקשים למנוע השפעה על נקודת האיזון. למרות חשיבותה הגדולה של חירות הביטוי ומעמדה הרם של הזכות להפגין, אם יש הערכה לוודאות קרובה לסכנה, החשש מפני אלימות המפגינים והסיכון מפני פגיעה בביטחון המדינה גובר עליהן. כוחות הביטחון אחראיים לביטחון, ולכן טוב עשתה הפרקליטות שהציגה את הנימוק המרכזי לכך כפי שהוא באמת – הערכה לוודאות קרובה מפני הפגנות אלימות שיובילו להתלקחות בסגנון שומר החומות. זכויות אדם אינן מרשם להתאבדות לאומית, והפגנות אלימות אינן צריכות ליהנות מהגנה חוקתית.³⁹

39 ע"ב 2/84 ניימן נ' יו"ר ועדת הבחירות פ"ד (2) לט' 225, 310: "חוקה אינה מרשם להחאבדות, וזכויות אזרח אינן במה לכיליון לאומי [...] את חוקיו של עם יש לפרש על בסיס ההנחה, כי מבקש הוא להמשך ולהתקיים. זכויות האזרח יונקות מקיומה של המדינה, ואין להפכן קרדום לחיסולה".

החלטות מעצר בעבירות ביטוי בצל מלחמה וקיטוב

בנימין ניומן

מבוא

ההליך הפלילי הוא אחד הכלים המרכזיים שבאמצעותו המשטרה אוכפת את החוק הפלילי, במסגרתו היא מפעילה סמכויות של חיפוש, מעצר, חקירה, העמדה לדין וענישה. בעת האחרונה, עם מינויו של איתמר בן גביר לשר לביטחון לאומי, ניכרת פוליטיזציה גוברת של המשטרה. אף שבית המשפט העליון הגביל את סמכותו של השר להתערב בהתנהלות האופרטיבית

של המשטרה,¹ השליטה במינויים,² הגיבוי לאלומות משטרתית³ והדחת בעלי תפקידים ביקורתיים,⁴ הובילו לפגיעה בעצמאות המשטרה. הפוליטיזציה לא הסתכמה בגבולות הלאום, וזלגה גם להפעלת כוח רב בהפגנות של מתנגדי הממשלה.⁵

עקרון הפרדת הרשויות ומנגנוני האיזונים והבלמים נועדו להגן על הפרט משרירות כוח המדינה. מונטסקייה ראה בכוח של השלטון לאסור אנשים ללא הליך שיפוטי מקור לסכנה תמידית.⁶ לנוכח החשש משימוש לרעה בסמכות לשלילת חירות, ההליך הפלילי מעוצב באמצעות הפרדה מוסדית בין רשויות האכיפה לגורמי השפיטה, לצד אמצעי בקרה שיפוטיים, ובראשם הדרישה מבית המשפט לבחון את ראיות התביעה. בהליכי מעצר, חוק המעצרים מגדיר סט ברור של אמצעי בקרה שיפוטיים, לצד חובת המשטרה להביא את העצור לבית המשפט בהקדם ובתוך 24 שעות.⁷ על בית המשפט לוודא שיש חשד סביר לכיצוע עבירה, לצד התקיימותן של אחת מיתר עילות המעצר: מסוכנות, שיבוש וצורכי חקירה.⁸ גם

1 במסגרת בג"ץ 8987/22 התנועה למען איכות השלטון בישראל נ' הכנסת (נבו 20.1.2025), ביטל בית המשפט העליון את סעיף 8 לפקודת המשטרה, שהעניק לשר את הסמכות לקבוע מדיניות בחקירות, לצד פרשנות יתר לחיקון מס' 37 לפקודה באופן שמגביל את השר מהתערבות בהנהלות האופרטיבית של המשטרה.

2 יהושע (ג'וש) בריינר "בכירים במערכת הביטחון מתריעים כי המשטרה נכבשת בידי בן גביר. כך זה קרה" הארץ 11.6.2024.

3 ראו ליטל פילר ומרדכי קרמניצר **דמוקרטיה במשבר משטרת ישראל תחת השר לביטחון לאומי, איתמר בן גביר – טיוטת מחקר** 70-76 (המכון הישראלי לדמוקרטיה, נובמבר 2024).

4 שם, בעמ' 64-67.

5 שם, בעמ' 11-14.

6 מונטסקייה **על רוח החוקים**, ספר שנים-עשר, 150 (קלוד קליין עורך, עידו בסוק מחרגם 1998).

7 סעיף 29 לחוק סדר הדין (סמכויות אכיפה – מעצרים), תשנ"ו-1996 (להלן: חוק המעצרים).

8 שם, סעיף 13.

בהתקיים תנאים אלו, על בית המשפט להעדיף חלופת מעצר שפגיעתה פחותה, ורק בהיעדרה ניתן להורות על המשך המעצר.⁹

עקרון הפרדת הרשויות מקבל משנה תוקף בעיתות חירום, שהרי "גם בסערת הרגשות ובאווירה הטעונה של מלחמה, נדרשים אנו לשמור על זכויות יסוד של אזרחי המדינה".¹⁰ אולם ניתוח המציאות מעלה שדווקא בעיתות משבר מתרחשת התכנסות אינטרסים של מערכות האכיפה והשיפוט, המובילה להחלשת מנגנוני ההגנה השיפוטיים.

תופעה זו בלטה במיוחד בגל המעצרים בעבירות הסתה ברשת במהלך המלחמה. בתיקים האלה ניכרת נטייה שיפוטית לאמץ את עמדות המשטרה, כמעט כעניין שבשגרה, ולהימנע מבחינה מהותית של קיום חשד סביר או התקיימות עילות מעצר. לעומת זאת, בתיקי מעצר של משתתפי המחאה הציבורית נגד הממשלה, הפעילו בתי המשפט ביקורת הדוקה והגנו על חופש הביטוי ועל הזכות להפגין.

רשימה זו סוקרת החלטות מעצר מרכזיות המדימות את הפער הזה. לשם כך נעשה שימוש במדגם שנאסף מהשטח:¹¹ בתחום מעצרי המחאה, פעילותו המתועדת של מערך "עוטף העצורים"¹² אפשרה גישה לעשרות רבות של החלטות – למעלה מ-230 – המצביעות על דפוס שיפוטי מסוים. בתחום עבירות ההסתה נבחרו מספר מצומצם של החלטות, שבהן בלט כשל מהותי

9 שם, ס' 13(ב).

10 בג"ץ 8007/23 מפלגת חד"ש – החזית הדמוקרטית לשלום ולשוויון נ' יעקב שבתאי, מפכ"ל המשטרה, פס' 2 לפסק דינו של השופט עמית (18.11.2023).

11 ההחלטות נאספו מעורכי דין המייצגים. מדובר בהחלטות שרובן אינן מפורסמות, אך הן מתועדות ונשמרות על ידי המחבר. רשימה זו מבוססת על מאמר העתיד להתפרסם בכרך ל של כתב העת משפט וממשל. המאמר המלא מבוסס על מאגר רחב יותר של החלטות מעצר (238 החלטות ממחאות ציבוריות ו-56 החלטות בעבירות ביטוי ברשת, מהן נותחו 63 ו-41 בהתאמה). המאמר המלא מציע ניתוח שיטתי ומעמיק של מכלול ההחלטות ומפתח את ההשלכות הנורמטיביות והמוסדיות של הפער בין הקבוצות, ואילו הרשימה הזאת מציגה את עיקרי הממצאים ואת מגמות הליבה שעלו מהן.

12 עמיר קורץ "הפכנו לתמנון רב-זרועי שיגן על כל מי שיוצא להפגין" כלכליסט 10.10.2024.

בבקרה השיפוטית. אף שמספרן קטן למדי, החלטות אלו חושפות דפוס שיפוטי של הקהיית מנגנוני הפיקוח בעיתות חירום. גם אם לא מדובר במסקנה מובהקת מבחינה סטטיסטית, ניתוחן מעלה קווי דמיון ערכיים ונרטיביים המלמדים על אופן תפקודה של הביקורת השיפוטית בשעת משבר, והוא מאפשר לנו להצביע על התשתית הרעיונית העומדת בבסיסן.

1.

מעצרי עבירות ביטוי ברשת והיעדרם של איזונים ובלמים

עבירות ההסתה עמדו במוקד עניינו של השר לביטחון לאומי עוד טרם פרוץ המלחמה, וגל המעצרים בגין ביטויים ברשת במהלך הלחימה סימן העמקה ניכרת בתהליך הפוליטיזציה של המשטרה. מעצרים אלו, שלעיתים לוו בהשפלת

חשודים – אזוקים וכסויי עיניים – שיקפו הפעלה סלקטיבית של סמכויות אכיפה: הם התמקדו באזרחים ערבים ובמבקרי מדיניות המלחמה, ואילו ביטויי הסתה שקראו לפגיעה בערבים ובתושבי עזה נותרו לא אחת ללא טיפול.¹³ אף שבהליכי מעצר משולבים מנגנוני פיקוח משפטיים, פנימיים וחיצוניים כאחד, בפועל כשלו המנגנונים האלה בבלימה אפקטיבית של התנהלות המשטרה.

אחת הבקורות החשובות ביחס לעבירות הביטוי היא הבקרה של פרקליטות המדינה, הנדרשת לאשר חקירה והעמדה לדין בעבירות הסתה.¹⁴ ואולם, עם פרוץ המלחמה, קיבלה המשטרה היתר לחקור חשודים בעבירות אלו ללא בחינה מקדימה,¹⁵ מהלך שהביא לזינוק משמעותי במספר החקירות הפליליות. כשבועיים

13 המרכז הרפורמי לדת ומדינה מדיניות חקירה והעמדה לדין בעבירות הסתה לטרור – נייר עמדה מטעם המרכז הרפורמי לדת ומדינה (24.10.2023).

14 הנחיית פרקליט המדינה 14.12 "אישור לפתיחה בחקירה והעמדה לדין בעבירות או עניינים בעלי רגישות מיוחדת" (3.12.2023).

15 מכתב מעו"ד אלון אלטמן, המשנה לפרקליט המדינה (תפקידים מיוחדים) אל חבר הכנסת מר שמחה רוטמן, יו"ר ועדת החוקה, חוק ומשפט בעניין שינוי בהנחיות פרקליטות המדינה בעניין פתיחה בחקירה בעבירות הסתה והזדהות עם ארגון טרור, בעקבות מלחמת "חרבות הברזל" (19.10.2023).

לאחר 7 באוקטובר 2023 דווח כי טופלו מעל 270 פרסומים, נפתחו 126 חקירות, נעצרו 110 חשודים, והוגשו 17 כתבי אישום מזורזים.¹⁶

אף שהגשת כתבי אישום מלמדת על קיומה של תשתית ראייתית מסוימת, לא כל מעצר התבסס על חשד ממשי לעבירה. כך למשל, לפי דיווח תקשורתי, אומנית ופעילה חברתית נחקרה בחשד להסתה בעקבות פוסט שהביע צער על מות ילדים בעזה: "140 ילדים. 140 חלומות. צלקת בלב". למזלה עניינה הסתיים לאחר חקירה בלבד.¹⁷ לכאורה, אילו הייתה נעצרת, הייתה מובאת לביקורת שיפוטית בבית המשפט, אך כפי שאבקש להראות מהחלטות המעצר שיוצגו להלן, בחלק מהמקרים הבאת עצורים לבית המשפט בחשד לעבירות הסתה לא לוותה בבקרה אפקטיבית מצד הערכאות השיפוטיות.

על אופי התמודדותם של בתי המשפט עם בקשות למעצר בעבירות הסתה אפשר לעמוד, ולו באופן ראשוני, מדבריו של עו"ד שלומי אברמזון, ראש תחום ביטחון ותפקידים מיוחדים בפרקליטות בתקשורת: "המדיניות שלנו הכתיבה את הטון. במעל 80% מהתיקים אושרו מעצרים עד תום ההליכים ובאחרים שחרור בתנאים מגבילים מחמירים, אז אפשר להגיד שזה הצליח".¹⁸ אומנם יש לנקוט משנה זהירות בהעלאת הטענה שהחלטות המעצר היו שגויות, אך אפילו פרקליט המדינה הצהיר שהמשטרה עצרה מתנגדי ממשלה ללא הצדקה.¹⁹ הוא הלן במיוחד על מעצרו של המורה מ"ב שהפיץ תמונות של הרוגים מעזה לצד ביקורת על כוחות הביטחון. אף שהביקורת נשמעה בדיעבד, הטלת ספק של דרג בכיר באכיפה בנחיצות המעצר מעוררת תהייה היכן הייתה ההגנה של בית המשפט שהאריך את המעצר.²⁰

16 "110 חשודים נעצרו בחשד להסתה לאלימות וטרור" אתר משטרת ישראל (25.10.2023).

17 הילו גלזר ואיתי משיח "מעצרי שווא, פיטורים בנימוקים הזויים: כך נראית הרדיפה של ערביי ישראל" הארץ – סוף שבוע 2.11.2023.

18 עמיר קורץ "העמדנו לדין גם אנשים נורמטיביים. אפס סובלנות לתומכי טרור" כלכליסט 13.5.2024.

19 גידי וייץ "פרקליט המדינה למשטרה: עצרתם מתנגדים לממשלה ללא הצדקה, חוך פגיעה בשלטון החוק" הארץ 20.11.2023.

20 מ"י 23-11-21045 מדינת ישראל נ' ברוכין (10.11.2023).

דוגמה נוספת היא מעצרה של הזמרת דא"א, שנעצרה לאחר שפרסמה פוסט ובו הכיתוב "אין מנצח מלבד אלה" לצד דגל פלסטין, שנוסף בטעות על ידי צוות השיווק שלה, ושאותו ביקשה למחוק עם היוודעותה לדבר. היא נעצרה כשהגיעה להתלונן על איומים שספגה. בית המשפט האריך את מעצרה בנימוק של שיבוש חקירה, לצד "חשש לשלום הציבור באם תשוחרר לאור מהות העבירה והעת אנו מצויים".²¹ לגופו של עניין, לא ברור כיצד הפרסום עלול לסכן את שלום הציבור באופן המצדיק מעצר, וספק אם פרסום ביטוי במרחב הדיגיטלי מקים עבירה שעניינה התנהגות במקום ציבורי המפרה את השלום לפי סעיף 216(א)(4) לחוק העונשין, העבירה שבגינה נעצרה.²²

דיני המעצרים נוטים להתמקד במסוכנות וכשיבוש, אולם במקרים הנידונים נדמה כי החשש הציבורי מפני עבירות ההסתה האפיל על הבחינה המקדמית אם יש חשד סביר לעבירה. כך, לדוגמה, בספטמבר 2024 נעצר רוקח בגין טבעת שענד ועליה כיתוב דתי בערבית, שלטענת המשטרה דמה לסמל דאע"ש – בלי שתובא ראיה ממשית לכך. בית משפט השלום האריך את מעצרו,²³ אך בערר נקבע כי "אין אפילו חשש תחילי לקיומה של עבירה, ואף הטיל ספק בקיומן של פעולות חקירה הנתונות לשיבוש".²⁴

דפוס דומה ניכר גם במעצרו של האקדמאי ע"ה, שפרסם פוסטים כלליים על המצב בעזה, ושל איש הדת ח"ה, שפרסם את המילים "בוקר טוב" ביום 7 באוקטובר. א"ה נעצר למשך שבוע,²⁵ ח"ה – ליותר משבועיים.²⁶ בשני המקרים הוארכו

21 מ"י (השלום נצרת) 23-10-24328 מדינת ישראל נ' אבו אמנה-עבאסי, עמ' 7 ש' 24-25 (17.10.2023).

22 סעיף 216(א)(4) לחוק העונשין, התשל"ז-1977.

23 מ"י (שלום פ"ח) 24-09-62753 מדינת ישראל נ' עליאן (24.9.2024).

24 עמ"י (מח' מרכז) 24-09-64165 עליאן נ' מדינת ישראל (24.9.2024).

25 מעצרו הוארך במסגרת מ"י (שלום ב"ש) 23-10-19408 מדינת ישראל נ' הזייל, (החלטות מהימים 29.10.2023, 16.10.2023), ואושרו בעמ"י (מחוזי ב"ש) 23-10-23432 הזייל נ' מדינת ישראל (16.10.2023).

26 מעצרו הוארך במסגרת מ"י (שלום ב"ש) 23-10-47906 מדינת ישראל נ' הואשלה (החלטות מהימים 29.10.2023, 31.10.2023, 5.11.2023, 9.11.2023), ואושרו בהליך עמ"י 23-10-55375 הואשלה (עציר) נ' מדינת ישראל (31.10.2023).

המעצרים בטענות למסוכנות ושיבוש, אף שספק שהתקיים בכלל חשד לעבירה. בשני המקרים לא הוגשו כתבי אישום, והתיקים נסגרו ללא המשך הליך.²⁷

מקרה מטריד נוסף הוא של אשת החינוך א"ח, שנעצרה באוקטובר 2024 לאחר פרסום סרטון טיקטוק שבו היא נראתה רוקדת והכיתוב "07/10/2023". המשטרה טענה שהסרטון הוא הסתה נגד המדינה, אך מכיוון שלא התבקש אישור חקירה מהפרקליטות, יוחסה למורה העבירה של התנהגות העלולה להפר את שלום הציבור.²⁸ למרות טענתה שלא הייתה מודעת למתקפת החמאס בעת פרסום הסרטון, מעצרה הוארך בשלושה ימים לשם פעולות חקירה.²⁹ בתום המעצר היא שוחררה למעצר בית והרחקה. על תנאי השחרור הגישה א"ח ערר, ולצד טענתה בדבר היעדר מסוכנות בשל חלופת הזמן, נטען נגד קיומו של חשד סביר לכביצוע עבירה, הואיל וספק אם קיים קשר בין הסרטון לבין הפרת השלום. אולם, השופט שדן בערר סבר שאין צורך לדון בשאלת החשד, שהרי בדיון הקודם כבר הוכרע העניין.³⁰

באותו הקשר, הפרקליטות הביעה תרעומת על כך שהמשטרה מייחסת עבירה של "הפרת השלום" כדי לעקוף את חובת האישור המוקדם בעבירות הסתה. עקיפה זו של נוהלי הפרקליטות הייתה שכיחה אז לנוכח ביטול ההיתר שניתן לה לחקור בעבירות הסתה.³¹ תופעה זו בלטה גם במעצרים של שני עובדי חנות ספרים במזרח ירושלים, שמעצרים הוארך למרות היעדר אישור לחקירה בעבירת

27 שיחת כותב המאמר עם עורך הדין שחאדה אבן בארי שייצג את השניים (8.12.2024).

28 ג'קי חורי "תושבת טמרה שנעצרה בגלל סרטון בטיקטוק: השוטרים אמרו לי 'תקדי' תרקדי" הארץ 10.10.2024.

29 מ"י (השלום נוף הגליל-נצרת) 12332-10-24 מדינת ישראל נ' חג'אזי (8.10.2024). לטענתה, הסרטון צולם ב-7 באוקטובר 2023 בשעה 8:00, בטרם ידעה על מתקפת החמאס, וביום השנה לפרסום הסרטון העלה יישומון הטיקטוק את הסרטון והוסיף את התאריך המקורי של פרסום הסרטון.

30 ע"ק (השלום נוף הגליל-נצרת) 21374-10-24 חג'אזי נ' תחנת משטרה-נצרת (11.10.2024).

31 בכנס בחיפה שנערך ב-11 ביולי 2024 הביע פרקליט המדינה תרעומת על שמשטרת ישראל פתחה בחקירות ללא אישור מטעמה. ראו חן מענית "פרקליט המדינה: המשטרה פתחה בחקירת הסתה ללא אישור בכמה מקרים במלחמה" הארץ 11.7.2024.

הסתה.³² במסגרת הערר נידונה שאלת סמכות המשטרה לפתוח בחקירה ולעצור אדם ללא אישור מוקדם, אך חרף הביקורת שהוטחה, שופט בית המשפט המחוזי אפשר את המשך המעצר.³³

לסיכום החלק הזה, אף שבהליכי מעצר בתי המשפט נדרשים לשמש גוף עצמאי העורך בקרה אחר התקיימות עילות המעצר, נראה שבחלק מהמקרים שנידונו בתקופת המלחמה הובילה המסוכנות המיוחסת לעבירה את בתי המשפט לקבל את בקשות המעצר כלאחר יד, ולהימנע לעיתים מבחינה מעמיקה של שאלת קיומו של חשד סביר לעבירה. אין בכך כדי ללמד בהכרח על דפוס שיטתי, אך הדוגמאות שהובאו מדאיגות בפני עצמן וחושפות קושי באשר לאפקטיביות של הבקרה השיפוטית בעת מלחמה. בתי המשפט סמכו ידיהם על טענות כלליות למסוכנות ולשיבוש גם כאשר עסקינן בחשודים נורמטיביים, נעדרי עבר פלילי, שכל חטאם היה פרסום ביטוי ביקורתי או הבעת אמפתיה, ולא ברור איזו מסוכנות המצדיקה את הותרתם במעצר נשקפת מהם, על אחת כמה וכמה ככל שיש ספק בדבר קיומה של עבירה.

2.

על חופש הביטוי והמחאה – התמודדות בתי המשפט עם עצורי המחאה

הפוליטיזציה המתוארת לא נבלמה בגבולות הלאום, והיה ניכר שימוש גובר באמצעים כוחניים גם אל מול המחאה הציבורית נגד מהלכי הממשלה. גם כאן נדרשו בתי המשפט להתמודד עם בקשות המשטרה למעצר, אך בניגוד לעבירות הביטוי ברשת, הושמעה ביקורת שיפוטית

חריפה. בתי המשפט הפעילו ביקורת קפדנית על עילות המעצר – מסוכנות, שיבוש חקירה וחשד סביר, לצד השימוש הרב בחלופות מעצר – ולעיתים קרובות מצאו שאין הצדקה למעצר או אפילו לתנאי שחרור, מתוך הדגשת חשיבות חופש הביטוי והמחאה.

32 מ"י (שלום י-ם) 22784-02-25 מדינת ישראל נ' מונה ואח' (10.2.2025).

33 עמ"י (מחוזי י-ם) 25193-02-25 מונה (עציר) ואח' נ' מדינת ישראל (10.2.2025).

כבר במרץ 2023, עם התרחבות ההפגנות נגד הרפורמה המשפטית, שחרר בית המשפט המחוזי בתל אביב מפגין שנעצר בירידה לנתיבי איילון ללא תנאים. השופט הבהיר:

אציין את הברור מאליו, שחופש הביטוי וזכות המחאה הנגזרת ממנה, הן מנשמת אפו של משטר הדמוקרטיה [...] נדמה שנכון יהיה שרשויות האכיפה יתאפקו במידת האפשר על מנת לאפשר את זכות המחאה.³⁴

בתי המשפט הדגישו לא אחת את חשיבות חופש המחאה והתערבו בתנאים מגבילים שהגבילו את זכות המחאה. לדוגמה, באוגוסט 2023 קבע בית המשפט כי הרחקת מפגינים מצומת כרכור היא תנאי "שחסר בו היגיון מסוים".³⁵ בהחלטה נוספת, ממרץ 2023, הודגש כי הזכות להפגין היא זכות יסוד חוקתית, וכי הגבלתה שמורה רק לנסיבות חריגות.³⁶

הביקורת הקפדנית לא השתנתה לאחר אירועי 7 באוקטובר 2023. רוב העצורים היו אזרחים נורמטיביים, ובתי המשפט הדגישו כי יש לשקול את המסוכנות בהקשר של המחאה.³⁷ כך, לדוגמה, במקרה של חשוד שנעצר בצומת העוגן בליל פיטורי שר הביטחון, צוין כי מדובר באדם בן 41, ללא עבר פלילי, מורה במקצועו, ושהאירוע היה חריג עבורו.³⁸

אשר לעילת השיבוש, בתי המשפט קבעו כי ברוב המקרים – שבהם המפגש עם השוטרים היה מידי – אין פעולות חקירה הניתנות לשיבוש. כך, למשל,

34 עמ"י (מחוזי ת"א) 55840-03-23 אורי אשכנזי נ' תחנת משטרה – מרחב ירקון (24.3.2023).

35 ע"ח (מחוזי חיפה) 5101-08-23 ביק ואח' נ' משטרת זכרון יעקב (3.8.2023).

36 בש"ע (שלום ת"א) 4391-03-23 מפלג הונאה נ' קדיש (2.3.2023).

37 ראו למשל בעמ"י (מח' ירושלים) 17904-11-24 פרץ נ' מדינת ישראל (8.11.2024): "יש לחת גם משקל לכך כי השימוש באמצעים אלה נעשה במסגרת מחאה" (הבערת אש במקום ציבורי).

38 מ"י (שלום פ"ת) 12186-11-24 מדינת ישראל נ' בר (6.11.2024).

בערר שנידון בבית המשפט המחוזי חיפה נקבע כי משווהתה החשודה והעדים המרכזיים הם השוטרים עצמם, אין כל חשש לשיבוש חקירה.³⁹

ביקורת נמתחה גם על החלטות קציני משטרה לעצור מפגינים ללא עילה.⁴⁰ בדצמבר 2024 ציין בית המשפט שמעצר לילי של מפגינה שהיה ברשותה חומר מפין עשן היה מיותר: "בהיעדר עילת מעצר של שיבוש או מסוכנות, אין סמכות לקצין לעצור, גם לא עד להבאת העצור לבית משפט".⁴¹

על רקע הביקורת השיפוטית החלה המשטרה לשחרר עצורים כתנאים מגבילים בטרם הגעה לבית המשפט. ואולם גם אז נדרשה התערבות שיפוטית – בין בעררים על תנאי השחרור, בין בעקבות סירוב החשוד לחתום על תנאים. במקרה של אמיר השכל, אחד ממובילי המחאה, בית המשפט ביקר את דרישת המשטרה לחתימה: "נדמה שהמשטרה לא פועלת כדי להגן על חופש התנועה של אזרחים אלא על משהו אחר בכלל".⁴² בעניינה של יולנדה יבור, פעילה בולטת במחאה בקיסריה, בית המשפט שחררה בצינו: "לטעמי, לא נשקפת ממנה שום מסוכנות. זכותה להפגין איפה שהיא רוצה, נגד או בעד מה שהיא רוצה, ואוי ואבוי לנו אם לא נאפשר הפגנות בעד או נגד הממשלה – על זה אנחנו נלחמים כאן".⁴³

לביקורת על תנאי ההרחקה יש להידרש גם לעניינה של מיכל דויטש, שיאנית העצורים בירושלים.⁴⁴ בספטמבר 2024 הוגש נגדה כתב אישום בין השאר בגין התקהלות אסורה, לצד בקשה להרחיקה מהפגנות עד תום ההליכים. ואולם,

39 עמ"י (מחוזי חיפה) 16469-04-24 וקסמן נ' משטרת ישראל – תחנת חדרה (7.4.2024).

40 מ"י (שלום חדרה) 18414-03-24 תחנת משטרה – חדרה (מרחב חוף) נ' מאיר (10.3.2024).

41 מ"י (שלום י-ם) 72971-12-24 מדינת ישראל נ' פרדו (29.12.2024).

42 בש"ע (שלום חדרה) 30354-04-24 תחנת משטרה – חדרה (מרחב חוף) נ' השכל (14.4.2024).

43 מ"י (שלום חדרה) 36213-03-24 מדינת ישראל נ' יבור (17.3.2024).

44 ניר חסון ובר פלג "שיאנית המעצרים בהפגנות להשבת החטופים הואשמה בעבירות שעונשן המירבי הוא ארבע שנות מאסר" הארץ (19.9.2024).

למרות ההפרות החוזרות שיוחסו לה בכתב האישום, קבע בית המשפט כי אין להטיל איסור גורף המגביל את חופש התנועה והזכות להפגנה. במקום זאת הוגבלו פעולותיה להשתתפות בהתקהלויות אסורות בלבד.⁴⁵

3.

על הפער בין התבטאות ברשת נגד המלחמה לבין הפגנות מחאה נגד הממשלה

רשימה זו עוסקת בסטנדרט הבקרה השיפוטית בהליכי מעצר בתקופות חירום וקיטוב. פער ניכר מתגלה בין היחס השיפוטי לחשודים בעבירות ביטוי על רקע המלחמה לבין מעצרי משתתפים במחאות פוליטיות. גם אם אי אפשר לקבוע ממצא חד-משמעי לנוכח היקף הנתונים, כפי

שעולה מההחלטות שנדגמו, נראה כי בעבירות ביטוי ברשת בתי המשפט נוטים לייחס לחשודים מסוכנות גבוהה, ולהיעתר לבקשות מעצר בלא בדיקה מעמיקה. מנגד, במעצרי מחאה ניכרת הקפדה יתרה על בחינת עילות המעצר, ולעיתים אף ביטול תנאי שחרור שנקבעו בהיעדר עילה.

לכאורה, ההבחנה נעוצה בשוני בין תוכן הביטוי לבין אופן מימושו. במעצרי מחאה חופש הביטוי זוכה למעמד מוגבר ומחייב "לעיתים 'מתיחה' של הדין הפילי"י"⁴⁶ מתוך הכרה ש"מימושה האפקטיבי של הזכות להפגין טומן בחובו גם מידה מסוימת של פגיעה בשגרת החיים ובסדר הציבורי התקין".⁴⁷ ההפלה במעצרי המחאה מתמקדת באופן הביטוי בעוד שתוכנו נותר מוגן, ואילו בעבירות ביטוי ברשת בהקשר של המלחמה התוכן עצמו נתפס כמסוכן, גם כאשר אין קשר של ממש בין הנאמר לבין יסודות העבירה.

אומנם ביטויי הסתה מסוימים עשויים לעורר חשש, בעיקר בימים מתוחים. אולם קשה להצדיק מעצר רק מכוח ייחוס עבירת הסתה כאשר אין תשתית ראייתית

45 מ"ח (שלום י-ם) 52103-09-24 מדינת ישראל נ' דויטש (8.10.2024).

46 עמ"י אשכנזי, לעיל ה"ש 34.

47 בג"ץ 5936/23 ח"כ יצחק וטרלאוף נ' היועצת המשפטית לממשלה, פס' 7 לפסק דינו של השופט עמית (נבו 30.5.2024).

לקיומה. הרי כאשר מדובר בחשודים נורמטיביים, המסוכנות נלמדת בעיקר ממאפייני העבירה, וכאשר אין ראיות לקיומה, קשה לייחס מסוכנות לחשוד. הדברים מקבלים משנה תוקף בעבירת ביטוי, שבה נדרשת זהירות בהבחנה בין הביטוי האסור לביטוי מותר.

הפער בין שתי הקבוצות – חשודים בעבירות הסתה לעומת עצורי מחאה – בולט ומטריד. בעבירות ביטוי ברשת קודם עוצרים ורק לאחר מכן מבררים, ואילו ביחס לעצורי המחאה, היעדר חשד סביר מונע אפילו תנאים מגבילים. דפוס זה משקף מדיניות שיפוטית סלקטיבית, השוללת הגנה חוקתית מביטויים ביקורתיים על רקע המלחמה, לעומת ההגנה הרחבה למחאות פוליטיות – דומה לאופן שבו בג"ץ אישר מגבלות על הפגנות נגד המלחמה,⁴⁸ אך דחה עתירה נגד מדיניות האכיפה "הסובלנית" לכאורה כלפי המחאה נגד מדיניות הממשלה.⁴⁹

ואולם, הפער אינו נעוץ רק באפליה קבוצתית. כך, למשל, המורה מ"ב שנעצר הוא יהודי, ואילו במקרה של אשת החינוך א"ח, כלל המעורבים בדיון – לרבות שני השופטים והתובע המשטרתי – היו ממוצא ערבי.⁵⁰ לב העניין אינו במוצא, אלא באימוץ גישה שיפוטית שלפיה "ימי מלחמה אינם ימים רגילים"⁵¹ – תפיסה הרואה בכל ביקורת על המלחמה ביטוי מסוכן, גם אם אין בכך כדי להקים עבירה.

הפער בסטנדרט הביקורת אינו טכני אלא רעיוני. הוא משקף תשתית אידאולוגית לאומית שלפיה בזמן חירום ביטויים ביקורתיים נתפסים כהסתה פוטנציאלית ומודרים בפועל מגבולות חופש הביטוי.⁵² מנגד, המחאה הפוליטית – המזוהה

48 בג"ץ 23-8007 מפלגת חד"ש – החזית הדמוקרטית לשלום ולשוויון נ' מר יעקב שבחאי, מפכ"ל המשטרה (18.11.2023); בג"ץ 25-18461-01 מוחמד ברכה נ' מפקד תחנת משגב במשטרת ישראל (נבו 9.1.2025).

49 בג"ץ וסרלאוף, לעיל ה"ש 47.

50 ראו החלטות בעניינה של חג'אזי, לעיל ה"ש 29-30.

51 עמ"ח (מרכז) 23-9932 היא חאג' יחיא נ' מדינת ישראל, פס' 6 (נבו 20.11.2023).

52 במאמרה על החלטות המעצר בעקבות אירועי אוקטובר 2000 הצביעה יופי תירוש על היווצרות קטגוריה שיפוטית סמויה של "עבירות שהזמן גרמן" – עבירות שהמסוכנות המיוחסת להן נובעת מעצם מצב החירום. לטענתה, שעת החירום חדרה אל תוך דיני

עם ערכים ליברליים – זוכה לגיטימציה, ולעיתים אף להזדהות ערכית מצד בתי המשפט גם בזמן מלחמה. נדמה כי מתקיים זיהוי אידאולוגי בין המערכת השיפוטית לבין פעילי המחאה, הפועלים בשם ערכים החשובים למערכת המשפט, ואף מגינים עליה במחאתם נגד מדיניות הממשלה. אולם בעוד שזהות אינטרסים זו בין בתי המשפט לבין האזרח מייצרת בקרה שיפוטית קפדנית, ככל שעסקינן בביטויים נגד מדיניות המלחמה, זהות האינטרסים בין בתי המשפט לרשויות האכיפה לנוכח זמן החירום והמלחמה מביאה להשהיית ההגנות המשפטיות ולהוצאת ביטויים אלו מחוץ לגבולות חופש הביטוי.

סיכום

על שיעור המעצרים בישראל יש ביקורת למכביר. אולם כפי שניתן ללמוד ממעצרי עבירות ביטוי ברשת בזמן המלחמה, במקרים מסוימים מתגלה קרבה של אינטרסים בין בתי המשפט לבין רשויות האכיפה – קרבה העלולה לפגוע באפקטיביות הביקורת השיפוטית. הבעיה אינה בביטויים בעלי פוטנציאל הסתה, אלא בכך שבזמן חירום בתי המשפט נוטים לעיתים לראות גם בביטויים לגיטימיים – ביקורתיים ולעיתים צורמים – הסתה, בלי לבחון לעומק את עילות המעצר, חלופות מעצר ואם הביטויים הם אכן עבירה. אומנם אפשר לראות בבקרה השיפוטית הקפדנית במעצרי המחאה ביטוי לשותפות ערכית בין מערכת המשפט לפעילי המחאה, אך הקושי מתגלה דווקא בהיעדרה של הבקרה הזאת – בעיקר כלפי חברי קבוצות מיעוט – כאשר התותחים רועמים וכשזמן החירום נכנס אל דיני המעצרים.

המעצרים, טשטשה את ההבחנה בין פלסטינים אזרחי ישראל לחושבי השטחים, ויצרה רצף בין עבירות ביטחוניות לעבירות פליליות. על ידי ייחוס מסוכנות מכוח הזמן הלאומי פירשו בתי המשפט את הדין הפלילי הפרוצדורלי לנוכח הקשרו ההיסטורי-לאומי, ובכך ביטלו את הסוכנות האישית של העצור. ראו יופי תירוש "תקופה מתקתקת": תפיסות שיפוטיות של הזמן הלאומי והשפעתן על זכויות אדם בישראל" משפט, חברה ותרבות | משפט, מיעוט וסכסוך לאומי 291, 312-314 (ראיף זריק ואילן טבן עורכים 2017).

חלק שישי

נשהתותחיים רועמים הרשתות החברתיות מסננות? על רגישות תרבותית בעת סינון תכנים

ליאור וינשטיין | טל מימרן

מבוא

קשה להפריז בחשיבות הרשתות החברתיות, כיכר העיר החדשה,¹ בעיצוב השיח הציבורי בישראל.² חשיבות זו מתחדדת בתקופות בחירות,

1 בית המשפט העליון הכיר בחשיבות תפקידן של הרשתות חברתיות, בהיותן "כיכר העיר" החדשה. ראו למשל א"ב 1806/19 ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-21 נ' ד"ר עופר כסיף, פס' 24 לפסק דינה של הנשיאה חיות (נבו 18.7.2019); א"ב 852/20 ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-23 נ' ח"כ היבא יזבק, פס' 12 לפסק דינה של הנשיאה חיות (נבו 9.2.2020).

2 ראו איגוד האינטרנט הישראלי "שימוש ברשתות חברתיות ושירותים מקוונים בישראל: נחוני 2024 עם פילוחים דמוגרפיים" אתר איגוד האינטרנט הישראלי (10.5.2024). יוער כי סקר של חברת בזק הגיע לנחונים שונים במקצת, ולפיהם 76% מהאוכלוסייה מעל גיל 18 משתמשת בפייסבוק, 58% באינסטגרם, 13% בטוויטר ו-26% משתמשים בטיקטוק. ראו דו"ח האינטרנט: עשור לדו"ח החיים הדיגיטליים בישראל (12.2.2024).

חוסר שקט חברתי ומלחמה. למרבה הצער, השיח ברשתות כולל גם תופעות של מידע שקרי, אמירות גזעניות, ולעיתים אף הסתה לאלימות. ולמרות זאת, אין בישראל חקיקה ראשית המסדירה את סמכות המדינה לפעול ברשתות חברתיות.³ מחלקת הסייבר בפרקליטות המדינה היא מנגנון חלופי לאכיפה הפלילית הקלסית, והיא פועלת להסרת תכנים במנגנונים וולונטריים, שמהותם פנייה מבקשה להסרת התוכן מהרשתות החברתיות עצמן.⁴

מ-7 באוקטובר מדינת ישראל נמצאת בתקופת חירום, הכוללת מלחמה רב-זירתית, לצד מחאות פוליטיות וחברתיות. בתקופה זו נעשו הרשתות החברתיות לזירת מאבק על התודעה, ומדיניות סינון התכנים שלהן ופעילות האכיפה של מחלקת הסייבר של הפרקליטות הן גורם חשוב בשדה הזה. על רקע זה, מאמר זה יבחן את אופן סינון התכנים במהלך מלחמת חרבות ברזל, ויתמקד בנושא הרגישות התרבותית. תחילה נציג את נושא סינון התכנים, לאחר מכן נתמקד במקרה הבוחן של סינון בזמן המלחמה, ולאחריו נציג את נושא הרגישות התרבותית. לבסוף נציע שיקולים במבט קדימה.

1.

מדיניות סינון תכנים ברשתות חברתיות בקליפת האגוז

הרשתות החברתיות משפיעות על השקפת העולם החברתית, התרבותית והפוליטית של המשתמשים בהן. מחד גיסא, הן מרחיבות את שוק הדעות ומעצימות דעות שאין להם פלטפורמה או קהל מאזינים בדרך כלל. מאידך

גיסא, יש לשיח ברשתות צד אפל ואלים, בין היתר בשל המבנה הארכיטקטוני של הרשת, המאפשר לנהל דיאלוג בלי "לפגוש" את האדם שבצד האחר. גורם חשוב המשפיע על השיח הוא אופן ניטור התכנים ברשתות, או במילים אחרות – מדיניות סינון התכנים.

3 כמו כן, לא ניתן למצוא הוראות חוק כלליות המעניקות סמכות לגורם שיפוטני להורות על הסרה של פרסום פוגעני העולה לכדי עבירה ביטוי. ראו בג"ץ 7846/19 עדאלה – המרכז המשפטי לזכויות המיעוט הערבי בישראל נ' פרקליטות המדינה – יחידת הסייבר, פס' 7 לפסק דינו של המשנה לנשיאה מלצר (נבו 14.4.2021) (להלן: עניין עדאלה).

4 עניין עדאלה, פס' 3 לפסק דינו של המשנה לנשיאה מלצר.

ההגדרה המקובלת היא ש"סינון תכנים" הוא סך המנגנונים המבנים השתתפות של פרט בקהילה מקוונת כדי להגדיל את ההשתתפות בקהילה, ומתוך ניסיון למנוע שימוש לרעה בפלטפורמה.⁵ מטרה מרכזית של סינון התכנים היא צמצום שימוש שלילי בפלטפורמה (למשל שימוש אלים או גזעני).⁶ הכללים שעל בסיסם הפלטפורמה מסננת את התכנים הם כללי הקהילה ותנאי השימוש.⁷ אם יש חשד שהתוכן מפר את הכללים האלה, הוא יעבור בדיקה, ואם ייקבע שהוא אכן מפר אותם הוא יוגבל או יוסר לחלוטין.

לנוכח היקפי סינון התכנים הגדולים של הפלטפורמה, נוצר צורך בפרשנות מתמדת לכללי הקהילה.⁸ החברה שקיבלה על עצמה את האחריות הזאת ברצינות הרבה ביותר, לעומת רשתות חברתיות אחרות, היא מטא. חברת מטא מפעילה רשתות חברתיות כמו פייסבוק ואינסטגרם, והיא החליטה להקים את "המועצה המפקחת של מטא" – מהלך שהוא קו פרשת מים בשדה הזה.⁹ למועצה יש מגילת יסוד, ובה מודגשת עצמאותה ומוסדרות סמכויותיה.¹⁰ במועצה חברים מומחים בשדות הטכנולוגיה וזכויות האדם – חברת מטא היא שבוחרת את החברים בוועדה, ועם זאת יש להם עצמאות מסוימת המוענקת להם במסגרת פעילותם. המועצה דנה בערעורים על החלטות של הפלטפורמה בנוגע להסרת תכנים שמגיישים המשתמשים ברשת החברתית, ועל מטא ליישם את ההחלטה בנוגע להסרת תוכן מסוים במקרים זהים באותן הנסיבות.¹¹ לפיכך, לפסיקת המועצה

James Grimmelmann, *The Virtues of Moderation*, 17 YALE J.L. & TECH, 42, 5 48 (2015)

Kyle Langvardt, *Regulating Online Content Moderation*, 106 GEO. L.J. 6 1353, 1358–1360 (2018)

Marvin Ammori, *The "new" New York Times: free speech lawyering in the age of Google and Twitter*, 127 HARV. L. REV. 2259, 2273–2278 (2014)

Anupam Chander, *Facebookistan*, 90 N.C. L. REV. 1807 (2012) 8

Evelyn Douek, *Facebook's Oversight Board: Move Fast with Stable Infrastructure and Humility*, 21 N.C. J.L. & TECH. 1, 4 (2019) 9

OVERSIGHT BOARD, OVERSIGHT BOARD CHARTER (2023) (hereinafter: Board Charter) 10

Board Charter, §4 11

השפעה רחבה יותר מהשפעתה על המקרה הקונקרטי שלפניה, שכן היא מכתובה התנהגות.¹²

בין התכנים שמטא מסננת, ובמיוחד תכנים המצדיקים הסרה של הביטוי, ראוי לציין את הקטגוריה "דברי שטנה" (hate speech), שהגדרתם היא "התקפה ישירה נגד אנשים – ולא מושגים או מוסדות – על בסיס מה שאנו [מטא] מכנים מאפיינים מוגנים".¹³ חריג מכלל זה הוא שימוש בדיבור אלים כדי לגנותו. אשר לאלימות והסתה, ההגדרה שלהן היא "הצהרות או אובייקטים חזותיים שמייצגים כוונה, שאיפה או קריאה לאלימות נגד יעד [...] כגון הצהרות על כוונה, קריאות לפעולה, הגנה משפטית, ביטויי תקווה, הצהרות המביעות שאיפה והצהרות שמציבות תנאים".¹⁴ במסגרת זו, הפלטפורמה מונעת מארגונים או אנשים "שמכריזים על משימה של אלימות או שעוסקים באלימות לקבל נוכחות בפלטפורמות".¹⁵ הקשר זה כולל גם הסרה של תכנים המאדירים אירועים שהוגדרו אירועי אלימות המפרים את תנאי השימוש.¹⁶

David Wong, Luciano Floridi, *Meta's Oversight Board: A Review and Critical Assessment*, MINDS AND MACHINES 1, 10 (2022). עם זאת, דוחות השקיפות מלמדים על עלייה מסוימת בהיקף הטמעת המלצות המועצה, ראו, Oversight Board, Q2 2022 Transparency Report 20–21 (2022).

13 Meta Transparency Center, "התנהגות של שטנה". מאפיינים מוגנים הם "זגזג, מוצא אחני, מוצא לאומי, מוגבלות, שיוך דתי, קאסטה, נטייה מינית, מין, זהות מגדרית ומחלות קשות".

14 Meta Transparency Center, "אלימות והסתה".

15 Meta Transparency Center, "ארגונים ואנשים מסוכנים".

16 ההגדרות של "האדרה" הן "הצדקה או הגנה על מעשי שנאה או מעשים אלימים של ישות מסוימת על ידי טענה שלמעשים אלה יש הצדקה מוסרית, פוליטית, הגיונית או כל הצדקה אחרת שהופכת אותם למקובלים או מתקבלים על הדעת", או "אפיון או ציון של האלימות או השנאה של הישות המסוימת בתור הישג", או "הצהרה שיש בה רצון לחברות או הצהרה שהיית רוצה להיות ישות ספציפית או האדם שביצע את האירוע האלים", תמיכה כוללת הן היבטים חומריים, סיוע מהותי, גיוס בשם ישות מסוימת או כל תמיכה אחרת. ראו שם.

2.

סינון תכנים במלחמת חרבות ברזל

מ־7 באוקטובר נעשו הרשתות החברתיות לפלטפורמה שאליה פונים רבים כדי לבטא רגשות ומחשבות, להרגיש חלק ממשוה גדול יותר ולחשוב קדימה. וכצפוי, יש מי שבוחרים

לפרוק בהן רגשות כגון כעס, שנאה ונקמה. כזכור, בישראל מחלקת הסייבר בפרקליטות המדינה מתמקדת בעבירות ביטוי במרחב המקוון, לרבות עבירות הסתה.¹⁷ גם למדינות אחרות, כמו בריטניה, יש מנגנון דיווח לרשתות חברתיות, ויש גם כמה ארגונים בינלאומיים הפועלים בשדה הזה, כמו האינטרפול, אבל ככלל המוקד של הגופים האלה הוא המאבק בטרור (להבדיל ממחלקת הסייבר בישראל, העוסקת בעבירות ביטוי על שלל הגוונים והסוגים שלהן).¹⁸ במסגרת המנגנון הזה, המחלקה פונה לרשתות החברתיות בבקשה להסיר תכנים פוגעניים.¹⁹ במהלך מלחמת חרבות ברזל דיווחה מחלקת הסייבר לפלטפורמות השונות על יותר מ־130,000 תכנים שהיא ביקשה להסיר או להגביל אותם, בטענה שלכאורה הם עבירה לפי הדין הישראלי, או הפרה של תנאי השימוש.²⁰ בפועל, 80% מהתכנים שדווח עליהם הוסרו מהרשת.²¹

מדובר במספר עצום של בקשות להסרת תוכן, והוא עולה עלייה מתמדת בשנים האחרונות.²² ככלל, ככל שהפלטפורמה תקבל יותר בקשות להסיר תוכן, היא

17 דלית קן־דרור פלדמן וניבה אלקין קורן "שקיפות פעולות המדינה בסביבה הדיגיטלית: אכיפה "אלטרנטיבית" של עבירות ביטוי באמצעות ענקיות הרשת" המשפט כה 29–25 (2020).

18 להרחבה ראו: Rabea Eghbariah & Amre Metwally, *Informal Governance: Internet Referral Units and the Rise of State Interpretation of Terms of Service*, 23 YALE J.L. & TECH. 542

19 פרקליטות המדינה "אודות מחלקת הסייבר" (12.5.2021).

20 בג"ץ 7846/19 עדאלה המרכז המשפטי לזכויות המיעוט הערבי בישראל נ' פרקליטות המדינה יחידת הסייבר, פס' 11 לפסק דינו של השופט מלצר (נבו 12.4.2021) (להלן: בג"ץ עדאלה).

21 הנתונים מתעדכנים באתר ייעודי של פעילות מחלקת הסייבר הזמין כאן: פרקליטות המדינה "פעילות הפרקליטות במהלך מלחמת 'חרבות ברזל'".

22 איגוד האינטרנט הישראלי "פעילות מחלקת הסייבר בפרקליטות להסרת תכנים מרשתות חברתיות: מגמות ונתוני עומק" (אוקטובר 2023) איגוד האינטרנט הישראלי (19.10.2023).

מסתכנת בפגיעה בחופש הביטוי וביצירה של אפקט מצנן של חופש הביטוי.²³ מנגד, ככל שהפלטפורמה תידחה יותר בקשות, היא עלולה להעמיד בסיכון חיי אדם ואינטרסים חברתיים אחרים – תופעה שממדיה ומסוכנותה גדלים בזמן מלחמה,²⁴ שבה רשתות חברתיות הופכות זירה למאבק על התודעה ועל הנרטיבים המעצבים את השיח הציבורי והפוליטי.²⁵ כמובן, דילמות אלו חלות גם בהקשרים דומים רחבי העולם, למשל במהלך מלחמת רוסיה-אוקראינה (שאף זכתה לכינוי "מלחמת הטיק טוק הראשונה").²⁶

ארגוני זכויות אדם הביעו חששות לא מעטים ממדיניות סינון התכנים של הרשתות החברתיות, ובמיוחד מהאפשרות שמדיניות סינון התכנים של מטא מדירה קולות של החברה הערבית.²⁷ חשש דומה הביעה הדווחת המיוחדת של האו"ם לחופש הביטוי,²⁸ ולמעשה גם דוח עצמאי שהזמינה מטא הגיע למסקנה

23 לניחוח של סינון התכנים בראי של דיני זכויות אדם בינלאומיים ר', Evelyn Douek, *The Limits of International Law in Content Moderation*, 6 UC IRVINE J. INT'L TRANSNAT'L & COMP. L. 37 (2021)

24 על כך עמדו בחי משפט בכתבי האישום הרבים שהוגשו על הסתה לטרור בעקבות פרסומים ברשתות החברתיות. ראו למשל עמ"ח (מחוזי מרכז) 9932-11-23 היא חאג' יחיא נ' מדינת ישראל, פס' 6, 8 (נבו 20.11.2023); ח"פ (מחוזי י-ם) 35488-11-23 מדינת ישראל נ' אנס שלודי, פס' 39 (נבו 9.7.2024).

25 לניחוח נרטיבים במהלך המלחמה ראו למשל Princewilliams Odera *The Role of Social Media in Shaping Narratives and Perceptions in the Israeli-Gaza Conflict that Escalated on October 2023*, 8 INT'L J. ACAD. MULTIDISCIPLINARY RSCH. 74 (2024)

26 Pavlo Burdiak, *Moderation of the Ukrainian Content After the 2022 Russian Aggression*, 12 MEDIAFORUM: ANALYTICS, FORECASTS & INFO. MGMT., 247 (2023); Nataliia Filatova-Bilous, *Content Moderation in Times of War: Testing State and Self-Regulation, Contract and Human Rights Law in Search of Optimal Solutions*, 31 INT'L J.L. & INFO. TECH. 46 (2023)

27 HUMAN RIGHTS WATCH, *META'S BROKEN PROMISES: SYSTEMIC CENSORSHIP OF PALESTINE CONTENT ON INSTAGRAM AND FACEBOOK* (2023)

28 Irene Khan, *Global threats to freedom of expression arising from the conflict in Gaza*, ¶¶52-60 U.N. Doc. A/79/319 (Aug. 23, 2024)

דומה ביחס למבצע שומר חומות.²⁹ הנתונים מלמדים כי מ־7 באוקטובר התגברה המגמה של אכיפת־יתר נגד עבירות ביטוי המזוהות עם החברה הערבית.³⁰

ואכן, המועצה המפקחת של מטא עסקה כבר בכמה מקרים הקשורים במלחמת חרבות ברזל. במקרה אחד דנה המועצה בפוסט בפייסבוק שכינה את האוכלוסייה האזרחית בעזה "המון פראי". המועצה קבעה כי הפוסט הוא בגדר דברי שטנה המייצרים דה־הומניזציה, והפוסט הזה הוסר, לאחר שבמקור סנני התוכן של מטא בחרו להשאירו.³¹ במקרה אחר נידונה הסרת פוסטים שכללו דיווחים עיתונאיים על פגיעה בפלסטינים במסגרת הלחימה – לרבות חפים מפשע – ועל המשא ומתן לשחרור חטופים בין ישראל לחמאס, בעילה שהם מהווים תמיכה בארגונים מסוכנים. בהקשר הזה הבהירה המועצה כי פרסומים עיתונאיים אינם נחשבים "תמיכה", והדגישה את החשיבות שלהם באזורים המושפעים ממלחמות.³²

במקרה אחר פסקה המועצה בתיק הנוגע לסיסמה "From the river to sea, Palestine will be free"³³. במקרה הזה דנה המועצה בשלושה פוסטים שהכילו את הסיסמה, כדי להעריך אם השימוש בה הוא בגדר דברי שטנה, הסתה ל אלימות או תמיכה בארגונים מסוכנים. המועצה התחילה בהערכה של ההקשר ההיסטורי

29 HUMAN RIGHTS DUE DILIGENCE OF META'S IMPACTS IN ISRAEL AND PALESTINE IN MAY (BSR) (2022) (להלן: דוח שומר חומות).

30 ביחס לאכיפת היתר של ביטויים המזוהים עם החברה הערבית, ראו האגודה לזכויות האזרח "רדיפת החברה הערבית" (9.12.2023). לדיון ראו עדן פרבר וטל מימרן "אודות הסתה, הטיה והפליה ברשתות החברתיות: מלחמת חרבות ברזל כמקרה מבחן" פורום עיוני משפט (אגוביות משפט) מח, 6–8 (2024).

31 2024-FB-UA, Dehumanizing Comments About People in Gaza Case (2024) 31 מדובר בתיק שהיה בהליך של summary decision משום שטא שינתה את עמדתה לאחר שהמועצה הפנתה את התיק, וקביעות המועצה משרתות מטרות של שקיפות ואינן מהוות תקדים בהליך זה.

32 2024-034-IG-UA, 2024-035-FB-UA, Reports on the War in Gaza Bundle (2024) 32 גם הליך זה התרחש בתור summary decision

33 2024-004-FB-UA, 2024-005-FB-UA, 2024-006-FB-UA, Posts That Include "From the River to the Sea" Case (2024) (להלן: From the River to the Sea Case) 33 (the Sea Case)

והתרבותי של הסיסמה,³⁴ בחנה כיצד ניתחו את הסיסמה בתי משפט ברחבי העולם,³⁵ וקבעה כי לנוכח העובדה שיש לביטוי פירושים רבים, השימוש בו כשעצמו אינו מפר את הכללים.³⁶ עם זאת, ההחלטה כללה עמדת מיעוט, שלפיה על רקע 7 באוקטובר, השימוש בביטוי נחשב האדרה של הטבח ויש להסיר אותו.³⁷

.3

רגישות תרבותית וסינון תכנים

מלאכת סינון התכנים ברשתות החברתיות היא מלאכה מורכבת, משום שהיא מחייבת הבנה של ההקשר החברתי, התרבותי וההיסטורי שבו הביטוי נאמר.³⁸ כלומר, היעדר הבנה של הרקע עלול להוביל לדחיקה של ביטויים תרבותיים לגיטימיים מהשיח.³⁹ לא מדובר בקושי טכני בלבד, את החשש הזה מביעים גם משתמשים בפלטפורמות החוששים מסינון תכנים נטול מודעות תרבותית.⁴⁰ בסינון תכנים בזמן מלחמות חשוב במיוחד להקפיד על מדיניות שלא תוביל לדחיקה של קולות מהשיח בכלל, ושל קולות המגיעים מקהילות הנפגעות במיוחד מהסכסוך.

From the River to the Sea Case, ¶1 34

35 לניתוח לפי דיני זכויות האדם האירופים, ראו Maria Alvanou, "[From the River to the Sea](#)" – ECHR Perspectives on Slogans and Security Threats, JURIST NEWS (25.7.2024)

From the River to the Sea Case, ¶5.1 36

From the River to the Sea Case, ¶5.2 37

38 Emma Llansó et al., [Artificial Intelligence, Content Moderation, and Freedom of Expression](#), TRANSATLANTIC WORKING GROUP PAPERS SERIES, 7 (2020); CAMBRIDGE CONSULTANTS FOR UK OfCom, [Use of AI in Content Moderation](#), 4 (2019)

39 Abraham Tobi, *Towards an Epistemic Compass for Online Content Moderation*, 37 PHIL. & TECH. 109 (2024)

40 Nicolas P. Suzor et al., *What Do We Mean When We Talk About Transparency? Toward Meaningful Transparency in Commercial Content Moderation*, 13 INT'L J. COMM. 1526, 1530, 1534 (2019)

לגישתנו, רגישות תרבותית יכולה ליעל את סינון התכנים, משום שהיא יכולה להוביל להערכה מהימנה יותר של התוכן, וביכולתה גם להשפיע לחיוב על חווית הביטוי של משתמשים בפלטפורמה, אגב איזון בין הצורך להסיר תכנים מזיקים, אלימים ומסיתים, לבין הרצון שלא לצמצם את גבולות חופש הביטוי בפלטפורמה ככל הניתן. לפיכך, נבחן כעת כיצד נהגה המועצה המפקחת של מטא בסוגיה זו. לאחר מכן נבחן את היחס לנושא בפסיקת בתי המשפט הישראליים במסגרת דיני ההסתה, ולבסוף נציע דרך לשלב רגישות תרבותית בעת פעילות מחלקת הסייבר.

א. פסיקת המועצה המפקחת של מטא

לאורך השנים עסקה המועצה המפקחת כמה פעמים בצורך ברגישות תרבותית בעת סינון תכנים. במקרה של Wampum Belt נידון פוסט שנראתה בו יצירת אומנות ילידית ותחתיה הכיתוב "Kill the Indian / Save the Man".⁴¹ הפוסט הביא ציטוט של איש צבא קנדה שהשתתף בעוולות כלפי האוכלוסייה הילידית בקנדה, וסנני התוכן של פייסבוק קבעו שהוא מפר את מדיניות הרשת החברתית משום שהוא כולל ביטוי אלים כלפי אוכלוסייה לנוכח מאפיין מוגן. ואולם, בפסיקת המועצה נקבע כי הביטוי אינו עובר על כללי הקהילה משום שהוא מגנה ביטוי אלים ונועד להעלות מודעות, ומשום שיש להעריך את ההקשר של הציטוט לצד תוכנו.⁴²

הפסיקה מבוססת על פסיקות עבר של המועצה, שלפיהן הערכתו של ההקשר הכרחית בעת קבלת החלטה בדבר הפרה אפשרית של תנאי השימוש.⁴³ הפסיקה קבעה כי יש לנקוט רגישות תרבותית מיוחדת בכל הנוגע לאפשרות של הסרת תוכן ביקורתי של אוכלוסיות ילידיות.⁴⁴ כמו כן, נאמר כי יש להעריך כיצד משפיע הרקע הגאוגרפי של סנן התוכן האנושי על היכולת שלו להעריך במדויק

41 (2021) ¶2 Wampum belt case, 2021-012-FB-UA (להלן: Wampum belt Case)

42 Wampum belt case, ¶6

43 2020-005-FB-UA, Nazi Quote Case, ¶8.3 (2020)

44 Wampum belt case, ¶8.3

דברי שטנה מאזורים שהוא אינו משתייך אליהם.⁴⁵ מסקנותיו של דוח שהוגש למועצת המפקחת של פייסבוק בעקבות מבצע שומר החומות מראות כי חשש זה התממש, וכי בשל היעדר מומחיות שפתית סננים לא סיננו ביעילות מספיקה תוכן אנטישמי.⁴⁶ כך, בשל היעדר מומחיות בניבים מקומיים של ערבית, סננים דוברי ערבית שאיננה מקומית סיננו (סינון יתר) תכנים ללא הבנה תרבותית של ההקשר שלהם.⁴⁷

במקרה אחר, שזכה לכינוי "הפואמה הרוסית" (the Russian Poem), פרסם משתמש פוסט שגינה את הצבא הרוסי. בפוסט הובא ציטוט משירו של המשורר הסובייטי קונסטנטין סימונוב, ובו השורה "Kill the fascist... Kill him! Kill him! Kill!"⁴⁸ גם כאן, הפוסט סומן על ידי סנני התוכן של פייסבוק בתור פוסט הכולל דברי שטנה והסתה לאלימות והוסר. אולם המועצה המפקחת קבעה כי ההקשר התרבותי וההיסטורי של הציטוט לא נשקל כהלכה וכי הפוסט אינו מכיל דברי שטנה והסתה לאלימות, אלא הוא אמירה בעלת מטען תרבותי המתנגדת להמשך הלחימה.⁴⁹ בהקשר הזה, המועצה הוסיפה וקבעה כי ביטוי הקורא לעשיית מעשה אלימות חוקי על פי המשפט הבינלאומי (בעניין זה, הפעלת אלימות שהיא חוקית לפי דיני הלחימה), צריך להיבחן אחרת.⁵⁰ במקרה נוסף, שכונה Knin Cartoon, הדגישה המועצה את חשיבות הבנת הרקע ההיסטורי, התרבותי

45 Wampum belt case, ¶10.3. בהקשר זה נטען בספרות כי הסינון האלגוריתמי גם הוא מוביל לסינון לא מידתי של תכנים מרקעים תרבותיים מסוימים, ראו, Janny Leung, *Shortcuts and Shortfalls in Meta's Content Moderation Practices: A Glimpse from Its Oversight Board's First Year of Operation*, 1 Comp. L. & Language 55, 69 (2022). ניתן לראות יישום חלקי של הערה זו בכך שמטא חגברו את סנני התכנים שלהם בבעלי רקע בניבים הודיים למיניהם. ראו META, META HUMAN RIGHTS REPORT 2020-2021, 60 (2022) INSIGHTS AND ACTIONS.

46 דוח שומר חומות, לעיל ה"ש 29, בעמ' 6.

47 שם, בעמ' 8. בהקשר זה הוער כי סנני תכנים בעברית הם ככל הנראה ישראלים, לנוכח האופי הריכוזי גאוגרפית של דוברי עברית, מה שהוביל לסינון שיש בו הקשר תרבותי.

48 (Russian poem) (להלן: Russian poem case, ¶2 (2022)), 2022-008-FB-UA, Russian Poem Case, ¶2 (2022).

49 Russian poem case, ¶8.

50 Russian poem case, ¶8.3.

והחברתי של דימויים כדי להעריך אם מדובר בדברי שטנה, כל עוד לא מדובר בדהיזוםניזציה. במסגרת זו יש להעריך רטוריקה תרבותית ואת הגילום שלה במסגרת המתחים החברתיים בהיסטוריה המקומית.⁵¹

לסיכום, כפי שאפשר לראות, בכמה מקרים הרגישה המועצה המפקחת את חשיבות הרגישות התרבותית בעת סינון תכנים, במיוחד בזמן מלחמה. אנו מאמינים כי חשוב להגביר את ההטמעה של מודל סינון תכנים המצליח לשכלל רגישות תרבותית, הן ברמת האוטומציה,⁵² הן במסגרת ההכשרה וההנחיות הניתנות למסננים האנושיים. הטמעה של צעדים אלו תאפשר לפתח שיח רשתי מכיל יותר, שאינו מדייר קולות חברתיים מגוונים בשל היעדר הבנה תרבותית, בהמשך לדרך שהתוותה המועצה המפקחת בפסיקותיה.

ב. רגישות תרבותית
במסגרת דיני ההסתה
בישראל
 לנוכח האתגרים הנוגעים לרשתות חברתיות, ברחבי העולם נרשמת התעוררות ביחס לאכיפת החוק בתחום זה. לדוגמה, בריטניה⁵³ ואוסטרליה⁵⁴ אימצו חוק בטיחות ברשת המפליל ביטוי פוגעני; גרמניה⁵⁵ אימצה חוק המסדיר את היחסים בין הממשלה לפלטפורמות; והמדינות פלורידה וטקסס בארצות הברית העבירו חוקים המטילים את על פלטפורמות את

51 2022-001-FB-UA, Knin Cartoon Case, ¶8.1 (2022)

52 Richard Ashby Wilson & Molly K. Land, *Hate Speech on Social Media: Content Moderation in Context*, 52 CONN. L. REV. 1029, 1059 (2021) להצעה

למודל חישובי, ראו למשל Shanu Kumar et al., *Socio-Culturally Aware Evaluation Framework for LLM-Based Content Moderation*, arXiv:2412.13578 [cs.CL] (2024)

53 [Online Safety Act: explainer](#), GOV-UK (2024)

54 [Online Safety Act 2021 – Fact sheet](#), ESAFETY.GOV.UK

55 Jenny Gesley, *Germany: Network Enforcement Act Amended to Better Fight Online Hate Speech*, LIBRARY OF CONGRESS (2021)

האחריות לעבירות הנעשות בהן.⁵⁶ בישראל, עד עתה, לא נראית באופן חקיקה כזאת. לפיכך, כל שנותר הוא לנסות וליישם את החקיקה הקיימת במרחב המקוון. למשל, לנסות להבין כיצד באים לידי ביטוי האיסורים על הסתה לגזענות,⁵⁷ הסתה לאלימות⁵⁸ והסתה לטרור⁵⁹ בזירת הרשתות החברתיות.

בכל הנוגע לרגישות תרבותית, להבדיל מעמדת המועצה המפקחת, לשאלת הרגישות התרבותית אין מקום של ממש בדין הישראלי, למרות חשיבותה של סוגיה זו, בעיקר בעת הערכת ביטויים של דוברים המגיעים מתרבויות שאינן תרבות הרוב אך מסוכנותן מוערכת על ידי תרבות הרוב.⁶⁰ למשל, איל בנבנשתי הציע את כלל האצבע, ולפיו השופט מקבוצת הרוב צריך לשאול את עצמו כיצד היה פוסק אילו היה בן קבוצת המיעוט.⁶¹ עם זאת, ברור כי כלל זה אינו המשתנה היחיד להערכה, אלא כלל המסייע בהערכתו של הביטוי.

כך, למשל, אפשר לראות כי שאלת פירושן של מילים מסוימות בערבית היא אכן המחלוקת בהערכה אם ביטוי מסוים מסית או לא,⁶² וברי כי קבוצת הרוב וקבוצת

Amy Howe, *Justices Take Major Florida and Texas Social Media Cases*, 56 SCOTUS BLOG (29.9.2023)

57 ס' 144 לחוק העונשין, תשל"ז-1977.

58 ס' 144 לחוק העונשין, תשל"ז-1977.

59 ס' 24 לחוק המאבק בטרור, תשע"ו-2016.

60 לעמדה שלפיה לא ברור אם יש להביא בחשבון את הפירוש התרבותי של קבוצות שונות, ראו מרדכי קרמניצר וליאט לבנון מורג "הגבלת חופש הביטוי בשל חשש לאלימות – על ערכים מוגנים ומבחני הסתברות בעבירות של הסתה להמדה והסתה לאלימות בעקבות פרשת כהנא" **משפט וממשל** ז' 305, 337 (2003) (להלן: קרמניצר ולבנון מורג). לקושי בהערכת אופן הפרשנות של קבוצות מיעוט, ראו מרדכי קרמניצר וליאט לבנון "על חופש הביטוי בפסיקתו של אהרן ברק" **ספר ברק – עיונים בהגותו השיפוטית של אהרן ברק** (סיליה וסרשטיין-פסברג, איל זמיר וברק מדינה עורכים) 159, 204 (2019).

61 איל בנבנשתי "ההגנה על קהילות מיעוטים בבתי-המשפט" **עלי משפט** ג' (2) 463, 479 (2014).

62 ראו למשל בע"פ (מחוזי נצ') 18-09-24933 דארין טאטור נ' מדינת ישראל, פס' 67 (נבו 16.5.2019). בעניין זה דובר על משוררת שהורשעה בהסתה לאלימות בעקבות שיר שכתבה, ובו המשפט: "לך בעקבות שיירת השהידים". אחד מסלעי המחלוקת היה מה פירוש

המיעוט עשויות לפרש אחרת את אותה המילה.⁶³ אתגר זה איננו מתעורר בהקשר לשוני בלבד, אלא גם באשר לפירוש מונחים בעלי משמעות דתית.⁶⁴ בהקשרים אלו לא מיהרו בתי המשפט לקבל פרשנויות תרבותיות מגוונות למונחים שתרכות הרוב מפרשת פירוש אחד.⁶⁵

ג. שילוב רגישות תרבותית בפעילות מחלקת הסייבר
המנדט של המחלקת הסייבר של הפרקליטות הוא לאכוף את החוק הפלילי באמצעות בקשות להסרה של תכנים, אולם בתפקידה הייחודי הזה היא יכולה לשמש סוכנת חברתית. ראשית, בשל ההשפעה המכרעת שיש למחלקה על הסרת תכנים ברשתות. שנית, משום שלמחלקה יכול להיות יתרון תרבותי מסוים על פני מסנני התוכן מטעם הרשתות, משום שיכולה להיות לה היכרות טובה יותר עם התרבות בישראל, וגם פוטנציאל להעריך טוב יותר מתי ביטוי הוא התבטאות לגיטימית במסגרת חופש הביטוי, גם אם היא צורמת לאוזן, ומתי מדובר בשימוש לרעה בביטוי לצורך הסתה. במילים אחרות, מחלקת הסייבר – שבה עובדים גם יהודים וגם ערבים – יכולה לשמש

המונח "שהיד" בשיר שלה. ראו גם יעל פרנקל "שירה במצור שער תחת الحصار – בעקבות ח"פ 4480 – 11-15 מדינת ישראל נ' טאטור" "המשפט" ברשת: זכויות אדם 82, 24-25 (2018).

63 איל בנבנשתי "הסדרת חופש הביטוי בחברה מקוטבת" משפטים ל 29, 58-60 (1998) (להלן: בנבנשתי).

64 למשל בנוגע לפירוש המונח "לעיון ולא למעשה", שופטי בית המשפט החילונים לא הקנו חשיבות למונח הזה, לעומת השופטים שיש להם רקע דתי. ראו ע"פ 2831/95 הרב עידו אלבה נ' מדינת ישראל, נ(5) 221, פס' 31 לפסק דינו של השופט מצא, פס' 10 לפסק דינו של השופט גולדברג, לעומת פסק דינו של השופט טל, ופס' 8 לפסק דינו של השופט טירקל (1996). עקרונות ההסתה לאלימות ולגזענות ועקרונות ההסתה לטרור דומים למדי, אך אינם מוחלים בצורה שווה. ראו Adam Shinar, *Reflections on the Judgments Regarding Jabarin and Kahana – A Conflict between Freedom of Speech and Incitement and Encouragement of Violent Acts*, 35 ISR. L. REV. 153 (2001).

65 ראו, למשל, Adam Shinar, *Freedom of Expression in Israel: Origins, Evolution, Revolution and Regression*, in *THE OXFORD HANDBOOK ON THE ISRAELI CONSTITUTION* (Aharon Barak, Barak Medina, Yaniv Roznai eds. 2025).

"גשר תרבותי" עבור מנטרי התוכן של הרשתות, ולאפשר הבנה שלמה יותר של האוכלוסיות המגוונות הפעילות ברשת החברתית.

ברמה המעשית, כיום המחלקה פונה לפלטפורמה בבקשה להסיר תכנים בהתמלא שלושה תנאים: (1) התוכן הוא לכאורה עבירה לפי הדין הישראלי, (2) הביטוי מפר את תנאי השימוש, ו-(3) באיזון שבין חופש הביטוי לבין האינטרס הציבורי האחרון גובר.⁶⁶ לגישתנו, שאלת הרגישות התרבותית עוברת כחוט השני בשלושת שלבי הדיון. ובעיקר, כדי לקבוע אם ביטוי מפר את הדין הישראלי, מי שמפרש את הביטוי נדרש למשמעות התרבותית שלו, ואי אפשר לעשות זאת, לדעתנו, וגם לפי גישת המועצה המפקחת של מטא, בלי להפעיל רגישות תרבותית.

סינון תכנים בלא רגישות תרבותית מעלה חשש להטיות המובילות לאכיפה לא שוויוניות,⁶⁷ אכיפה העומדת במתח עם חובות המינהל בביצוע אקט שלטוני.⁶⁸ לכן אנו סבורים כי יש מקום להבנות שיקולים של רגישות תרבותית בעבודת מחלקת הסייבר.

למען ההוגנות יש לציין שגם הבניה של רגישות תרבותית בסינון תכנים מעלה חששות. למשל, העדפה מוחלטת של משמעות של ביטוי מסוים בראי הקהילה שבה הוא נוצר עלולה לגרום לכך שהחברה מוותרת על היכולת לקבוע נורמות,⁶⁹ או להוביל לתעודוף קהילה מסוימת (למשל, אם יאומץ מטבע לשון שקבוצה אחת בחברה מעדיפה אותו, ואילו קבוצה אחרת רואה בו פגיעה).⁷⁰ נוסף על כך, עולה חשש מניצול לרעה של הרגישות התרבותית כדי להוביל לחסינות דה-פקטו של

66 בג"ץ עדאלה, פס' 11 לפסק דינו של השופט מלצר.

67 ראו, למשל, טל מימרן ועדן פרבר "התמודדות הרשויות וחברות הטכנולוגיה עם שיח פוגעני והסתה ברשת" אתר מכון תכלית (6.12.2024).

68 טענת האכיפה הבררנית עולה במרבית התיקים שבהם מוגש כתב אישום על מעשה הסתה, ובתי המשפט אינם מרבים לדון בה בהרחבה. לדיון ראו ת"פ (שלום נצרת) – 49069-10 מדינת ישראל נ' מאיסה עבד אלהאדי, פס' 19–22 (נבו 11.11.2024); ת"פ (מחוזי י-ם) 37040-10 מדינת ישראל נ' מוסטפא גמאל (נבו 21.4.2024); עמ"י (מחוזי חי') 29124-06 מדינת ישראל נ' מוחמד ג'בארין, פס' 26 (נבו 16.6.2024).

69 בנבנשתי, לעיל ה"ש 63, בעמ' 61.

70 קרמניצר ולבנון מורג, לעיל ה"ש 60, בעמ' 337.

ביטויים מסיתים שיש לגנות.⁷¹ ובכל זאת, אנו מאמינים כי מדיניות סינון תכנים חכמה יכולה להתגבר על חששות אלו ולהבנות דרכי פעולה שיוודאו שחששות אלו לא יתממשו.

שילוב שיקולי רגישות תרבותית יוכלו, בין היתר, להעריך מהי משמעותו של הביטוי שנחשב לכאורה מנוגד לדיון ולכללי הפלטפורמה בקהילה על פי ההקשר ובנסיבות שבו הוא נאמר,⁷² מתוך התחשבות במאפיינים שפתיים ותרבותיים. אנו סבורים כי שילוב זה צריך להיעשות במסגרת נוהלי העבודה של המחלקה, וכי יש מקום להעמיק בתכנים האלה במערכי ההכשרה של עובדי המחלקה. במערכים אלו מוצע לבחון אם יש ערך בשילוב הקהילות המושפעות מסינון התכנים בהכשרה, ואולי אפילו בהגדרת נוהלי אכיפה, מתוך שיח עימן.

סיכום

סינון תכנים ברשתות החברתיות, במיוחד בעת מלחמה, הוא משימה חשובה מאין כמותה. במאמר זה בחנו את מדיניות סינון התכנים של מטא, ואת חשיבות הרגישות התרבותית בעת קבלת החלטות על ניטור תוכן. ביקשנו להסביר כי בהיעדר רגישות תרבותית יש סכנה להדרה של קבוצות מוחלשות וליצירת אפקט מצנן בשיח הציבורי. כדי להימנע מכך, הצענו לפעול לשילוב שיקולים תרבותיים במנגנוני הסינון.

מדובר באתגר משותף לפלטפורמות ולמחלקת הסייבר בפרקליטות, וסביר שבשיח משותף בין הגופים יהיה אפשר לפתח מודלים יעילים להבניה ולהערכה

71 במובנים רבים, מקרה הבוחן לקיומו של החשש הוא הסתה לאלימות של כוהני דת, ראו אור נרוב ואורלי ארז' לחובסקי על מדיניות האכיפה של עבירות ההסתה לגזענות וההסתה לאלימות, 94, 106-107 (2022). ראו גם בג"ץ 2684/12 י"ב בחשוון התנועה לחיזוק הסובלנות בחינוך הדתי נ' היועץ המשפטי לממשלה, פס' סד-סו לפסק דינו של השופט רובינשטיין (נבו) 9.12.2015.

72 הערכה זו צריכה להיות מבוססת גם על ס' 2144 לחוק העונשין, תשל"ז-1977, שכן בעת ההערכה אם לפי חוקן הפרסום ונסיבותיו קיימת אפשרות ממשית לחוצאה של עשיית מעשה אלימות. ראו ר"פ 2533/10 מדינת ישראל נ' בן חורין. פס' 6 לפסק דינו של השופט הנדל (נבו) 26.12.2011.

של משמעויות תרבותית של ביטויים כדי להבטיח מדיניות סינון הוגנת ושוויונית יותר. מחלקת הסייבר יכולה לתרום ליצירת סביבה בטוחה יותר לדיאלוג ציבורי בישראל, סביבה המכילה אי-הסכמות ומאפשרת שימוש בביטויים אומנותיים ותרבותיים ככלי רטורי מקובל המעשיר את החוויה האנושית והופך את הקיום לנסבל יותר.

יחד נזדעזע: על השימוש של הממשלה בתיעוד חזותי של אלימות ככלי לקידום מדיניות ופוליטיקה בעת מלחמה

רועי פלד

"אתם בכוח לא רוצים לישון טוב בלילה?" שאל שר האוצר בצלאל סמוטריץ' את עמיתיו לממשלה לפני שעמדו לצפות ב"סרטון הזוועות"¹ – סרטון ובו תיעוד חזותי של זוועות מתקפת החמאס על יישובי עוטף עזה ב-7 באוקטובר 2023 (להלן גם: הסרט). בחודשים שלאחר ה-7 באוקטובר היה הסרט המדובר לכלי הסברה מרכזי של ממשלת ישראל במאמצי להשיג לגיטימציה לפעולות צה"ל במלחמה שנפתחה באותם מעשי זוועה. מקריאת תיאורים של תוכני הסרט קשה

* אני מבקש להודות לחנן מנדל, ליובל יועז ולרונן מנליס על תרומתם למאמר.

1 כך על פי דיווחים בתקשורת. ראו, למשל, איחמר אייכנר "שרים התבקשו לצפות בסרטון מטלטל מ-7/10, סמוטריץ' סירב: 'אתם בכוח לא רוצים לישון טוב בלילה?'" [ynet](https://www.ynet.co.il/article/1042024) 10.4.2024.

לחלוק על הערכתו של שר האוצר שהצפייה בסרט עלולה להשפיע נפשית על הצופים.² כוחו זה היה הסיבה שהביאה את צה"ל ואת ממשלת ישראל לבחור לעשות בו שימוש רחב. ההיקף המדויק של אותו שימוש, אופניו וקהלי היעד שלו, נעשו לשנויים במחלוקת בין גורמי ממשל בישראל.

לצבא ולמדינה היה צורך – השגת לגיטימציה בינלאומית למהלכים צבאיים קשים, והיה בידיהם כלי – חומרים ויזואליים העשויים להביא את הצופים להעניק להם את הלגיטימציה הזאת. התובנות האינטואיטיביות האלה והשעה הדוחקת הביאו לקבלת החלטה מיידית, בתוך שעות מרגע שהתבררו ממדי הזוועה והיקפי החומר המצולם – לערוך סרטון שיש בכוחו לזעזע כל צופה מאופי מעשי החמאס.³ לא מפתיע שבקצב האירועים ביומה הראשון של המלחמה חסרת התקדים לא נערך תהליך קבלת החלטות מסודר בעניין הזה. עם זאת, הבחירה של רשויות המדינה להשתמש בתיעוד ויזואלי של אלימות קשה לשם השגת מטרות מדיניות (ויש שיטענו: פוליטיות) מעוררת שורה של שאלות מורכבות, שממרחק הזמן ראוי לעמוד עליהן. מעולם המשפט עולות שאלות באשר לסמכות הממשלה (והצבא, שהוא זרוע שלה) להפיק ולשווק סרטון כזה, וגם שאלות בדבר הסמכות למנוע מהציבור הרחב גישה למידע הוויזואלי שהיא בוחרת לחלוק עם קהלים מסוימים ולא עם אחרים. שאלה משפטית נוספת נוגעת לכיבוד זכותם לפרטיות וזכותם לכבוד של המתועדים בסרטים האלה ובני משפחותיהם (שאלה זו עמדה במוקד שיחות ארוכות בין דובר צה"ל לנציגי משפחות, והייתה הבסיס הפורמלי העיקרי להגבלות על תפוצת הסרט, שהלכו והתרופפו עם הזמן). מתחום המדיניות הציבורית והדיפלומטית עולות שאלות על מקומם של רגשות סוערים בתהליכי קבלת החלטות, ועל הלגיטימיות של פעולה מטעם המדינה כדי להניע רגשית בעלי תפקידים בקרבה ובמדינות אחרות. הלגיטימיות של עיצוב דעת הקהל בחברה דמוקרטית באמצעות זעזוע נפשי והשפעתו על התהליכים הדליברטיביים בחברה עולה גם היא. בחשיבה על עולם התקשורת רצוי לשאול מה מקומם של כלי התקשורת המערכתיים בהפצה או בהימנעות מהפצה של מידע מסוג זה,

2 גילוי נאות נציג דובר צה"ל הציע לי לצפות בסרטון, אך כמו שר האוצר, נמנעתי מכך.

3 קביעה זו ואחרות המתארות את מהלכיהם של יוצרי הסרטון וכוונותיהם מבוססת על ריאיון שערכתי עם תא"ל (במיל') רונן מנליס ב-9 בינואר 2024 במזכרת בתיח. מנליס היה דובר צה"ל בשנים 2017–2019 וגויס לשירות מילואים בעקבות מתקפת 7 באוקטובר, ובמסגרת זו היה אחראי לייזום הסרט והפקתו.

ועד כמה אפשר בכלל לשלוט בתפוצתו במציאות התקשורתית המבוזרת של המאה ה-21. מעולמות האתיקה והמוסר צפות שאלות בדבר הצדקת הפגיעה הנפשית בצופים לשם השגת מטרות מדיניות ופוליטיות, ועל היחס בין תבונה לרגש בקבלת החלטות מוסריות.

ברשימה קצרה זו אין, כמובן, לא יכולת ולא יומרה להקיף את כל השאלות האלה. לרשימה זו שלוש מטרות צנועות בהרבה: הראשונה, לתת לשאלות האלה הקשר תרבותי והיסטורי; השנייה, לעורר מודעות לחשיבותן, למורכבותן ולבעייתיות העולה ממגוון גישות לשימוש ממשלתי וציבורי בחומרים ויזואליים המתעדים אלימות קשה; והשלישית, לשרטט קווים ראשוניים לאיזון עתידי בין השיקולים שיוצגו. מסקנתי תהיה שהאינטואיציות שהובילו את יוצרי "סרטון הזוועות" בראשית הפרויקט היו נכונות, אולם חלק מהשימושים שנעשו בו או שביקשו לעשות בו אחר כך היו בלתי ראויים.

סרטון הזוועות ככלי מדיניות

סרטון הזוועות נערך בתוך ימים ספורים מתוך אלפי שעות של סרטוני וידאו שליקטה יחידת דובר צה"ל (להלן גם: דובר צה"ל) ממצלמות גוף

של אנשי החמאס, מצלמות אבטחה, מצלמות רכב ומצלמות ביתיות. אורכו של הסרט כ-40 דקות, ושמו הרשמי – Bearing Witness⁴. בסרט קטעים קשים מאוד לצפייה של רצח בדם קר, התעללות בגופות והתאכזרות לגברים, לנשים, לטף ולבעלי חיים. האינטואיציה של סמוטריץ' בעניין תוצאות הצפייה בסרט מגובה במחקר – צפייה בקטעי וידאו מעין אלו עלולה לגרום לצופה טראומה משנית (טראומה הנובעת ממידע על אירוע טראומטי בלא חשיפה ישירה לאירוע עצמו), והטראומה מחמירה ככל שהצופה חש קרבה גדולה יותר לקורבנות.⁵ מחקרים שבחנו צופים בתיעודים חזותיים של קריסת מגדלי התאומים, פיגועים

4 לסרט לפחות 12 גרסאות, שאורכן נע בין 40 ל-47 דקות.

5 Pauline Lubens & E. Alison Holman, *The Unintended Consequences of Disaster-Related Media Coverage*, in *TEXTBOOK OF DISASTER PSYCHIATRY* 181, 182 (2017)

נוספים ואירועי ירי המוני בארצות הברית מצאו שחלק מהנחשפים לתיעודים חזותיים מהסוג הזה הראו תסמינים של מתח ודיכאון גם חצי שנה, ואף שלוש שנים, לאחר החשיפה הראשונה למידע החזותי, וחלקם סבלו מפגיעה מתמשכת בתפקוד היום-יומי.⁶

החשש מהשפעות נפשיות על הצופים לא עלה על היתרונות שמצאו דובר צה"ל וממשלת ישראל בעריכת הסרט ובהפצתו. מי שנחשפו לחומרים הגולמיים סברו שיש בהם פוטנציאל רב להשפעה על דעת הקהל, השפעה שתביא למתן לגיטימציה לפעילות הצבאית של ישראל בעזה.⁷ עורכי הסרט נתבקשו לערוך אותו בהתערבות מינימלית. המטרה הייתה להציג לצופים מידע גולמי, נקי ככל האפשר מהתערבות חיצונית. בדובר צה"ל התקבלו עם תחילת הפרויקט שתי החלטות חשובות: הראשונה, להגביל את תפוצת הסרט למעגלים מוגדרים מאוד ומצומצמים מאוד של מקבלי החלטות בדרגים בכירים; השנייה, לצמצם כמעט לגמרי את הצגתו לקהלים ישראלים.⁸

העמידה בשתי ההחלטות האלה החלה להתרופף לאחר כמה שבועות. בשלב הראשון הוצג הסרט למדינאים, לפוליטיקאים, לדיפלומטים ולעיתונאים בכירים – מעגל האנשים שמתוקף תפקידם היו מחויבים לקבל החלטות ולבטא עמדות בכלי התקשורת ברחבי העולם בטווח זמן קצר. אמצעים טכנולוגיים מגוונים ננקטו כדי להבטיח שהסרט לא ידלוף. ההקרנות היו מצומצמות, ונערכה בקרה קפדנית עליהן דרך הכשרתה של קבוצה קטנה של אנשים בדובר צה"ל שרק הם הוסמכו לנהל את ההקרנות ולפקח עליהן. המטרה הייתה ממוקדת. הגם שאין נתונים שיוכיחו זאת, לא קשה להעריך שהשפעת הסרט אכן ניכרה בהתבטאויותיהם הפומביות של מנהיגים שצפו בו בימים שמיד לאחר 7 באוקטובר. ההשפעה המצטברת של התבטאויות של האישים האלה הייתה חלק מעיצוב דעת הקהל העולמית באותה העת. בכמה מקרים, במיוחד במדינות לא

6 בניגוד למה שהיה אפשר לחשוב, החוקרים מצאו שחשיפה לתיעודים של אלימות מאירועים לאורך זמן אינה "מחסנת" את הצופה, אלא להפך, מגבירה את הטראומה. שם, בעמ' 3-2.

7 ריאיון עם רונן מנליס, לעיל ה"ש 3.

8 שם.

מערכיות, שימש הסרט גם להדיפת הכחשות של מהות והיקף האירועים שייתכן שנטעו ספקות בקרב חלק ממקבלי ההחלטות במדינות האלה.

בשבועות שלאחר מכן הלכה והתרחבה הפצת הסרט למעגלי "משפיענים" בתחומים שונים, ובכלל זה בעולם העסקי והתרבותי וברשתות החברתיות. בדובר צה"ל הוחלט שכל כוכב או כוכבת רשת זרים שלהם 400,000 עוקבים ומעלה יוכלו לצפות בסרטון, ובלבד שהקהל שלהם אינו ישראלי בעיקרו.⁹ ההחלטה להימנע מחשיפת הסרט לקהל הישראלי לא הייתה מובנת מאליה, ומאחוריה עמדה ההסתייגות הראשונית של עורכים בכלי התקשורת המרכזיים בישראל משימוש בקטעים מהסרט שהציג להם דובר צה"ל. העורכים הישראליים, שחלקם נמנעו מצפייה בחומרים, סברו שהם אינם ראויים לשידור בכלי תקשורת מערכתיים הפונים לקהל הרחב. התגובות האלה חידדו בדובר צה"ל את התחושה שהפצת הסרט כרוכה בנזקים שרק יתרונות מוחשיים ומיידיים מצדיקים לשאת בהם. מאחר שהקהל הישראלי לא היה זקוק לתוספת מידע או להמחשה של אירועי 7 באוקטובר, לא נמצא יתרון בחשיפתו לסרט. עמדת הדרג הפוליטי הייתה אחרת. בדיונים פנימיים הושמעו דרישות, בעיקר מצד ראש הממשלה בנימין נתניהו, לאפשר לכל המעוניין בכך לצפות בסרט, גם בישראל. הנחיה רשמית כזאת לא ניתנה מעולם. מצד הממשלה נשמעו טענות שהייעוץ המשפטי לממשלה מונע את הפצת הסרט (טענות שהוכחו לפי דיווחים בתקשורת).¹⁰ בראשית 2024 השיקה מדינת ישראל אתר אינטרנט בשפה האנגלית, ובו הוצגו חלקים מהסרט לעולם כולו. לדברי המדינה, הנימוק להרחבת מעגל הצופים היה שהחשיפה לסרט בשלב הראשון "רתמה את הבכירים במדינות לתמיכה בישראל", אך לא נתנה "מענה לצורך המהותי והקריטי להמחיש לקהלים בינלאומיים רחבים יותר את היקף הזוועות [...]".¹¹ הגישה לאתר זה נחסמה לגולשים מישראל.

9 ישראלים שבקשתם לצפות בסרט נענתה בחיוב היו מי שמקיימים קשרים ענפים עם קהל בינלאומי, למשל מנהלי חברות-בן של חברות בינלאומיות. לעומת זאת, דירקטוריונים של חברות שאין להן קשרים בינלאומיים משמעותיים וביקשו לצפות בו נענו בשלילה.

10 איחמר אייכנר "הוויכוח על סרטון הזוועות: נתניהו דרש להפיצו כבר בנובמבר – אבל לא עשה דבר ynet 7.10.2024.

11 ס' 8 למגובה מקדמית מטעם המשיבים בבג"ץ 2603/24 הצלחה נ' משרד ראש הממשלה (10.10.2024).

זמנים אחרים, תרבויות מגוונות וגישות שונות לשימוש בתיעוד חזותי של אלימות

ההיסטוריה עשירה בשימוש בתיעוד גרפי של אלימות לשם עיצוב דעת הקהל. הכנסייה הקתולית, למשל, הצטיינה בכך בהשתמשה בציורי "יום הדין", שעיתרו בימי הביניים את כותלי הכנסיות, ונועדו להטיל אימה על הצופים

ולהמחיש את זוועות הגיהנום שיסבלו החוטאים.¹² הנהגות מדיניות נעזרו בזוועות ובתיאוריהן הגרפיים והמילוליים כדי להשיג השפעה דומה על אזרחים.¹³ גם בעידן המודרני ממשלות משתמשות באמצעים ויזואליים כדי לעצב את החוויה הקהילתית של אזרחיהן.¹⁴ עם זאת, לאורך המאה ה-20 היה מקובל על ממשלות ועל כלי תקשורת בעולם המערבי שראוי למזער הצגה של תצלומים המתעדים אלימות קשה במיוחד.¹⁵ תפיסה זו הציבה אתגר של ממש בפני העיתונות הבריטית והאמריקאית לאחר השואה, כאשר רבים סירבו להאמין לגורל הזוועות שהתרחשו במחנות ההשמדה, ותיעודים חזותיים היו אחד הכלים היעילים כדי להעביר לציבור את המידע.¹⁶ עיתונים למיניהם נקטו גישות שונות בדילמה הזאת, דילמה המעמידה מצד אחד את החובה העיתונאית להביא את

Lisa Wade, *Just Des(s)erts? Crime and Punishment in the Italian Last Judgement*, in ROUTLEDGE INTERNATIONAL HANDBOOK OF VISUAL CRIMINOLOGY 348, 348 (2017); Robert Baldwin, *Michelangelo's Last Judgment as Public and Semi-Private Penitence* (2009). מעניין לציין שהיהדות התרחקה מגישה זו. ראו דברים כגון 23: "לא תלין נבלח על העץ כי קבור תקברנו ביום ההוא כי קללת אלהים תלין ולא תטמא את אדמתך אשר ה' אלהיך נתן לך נחלה". על פי הפרשנות המקובלת פסוק זה אוסר על הלנת המת ועל ביזוי גופתו מהטעם שהאדם נברא בצלם אלוהים (תוספתא, סנהדרין, פט).

13 הדוגמה המובהקת לכך היא אולי אסופת התיאורים המחרידים של הוצאה להורג שקובצו ב-8 (1st) Michel Foucault, *Discipline and Punish: The Birth of the Prison* American ed. (1977).

14 Kari Adén-Papadopoulos, *Body Horror on the Internet: US Soldiers Recording the War in Iraq and Afghanistan*, 31 MEDIA, CULTURE & SOCIETY 921, 922 (2009).

15 שם, עמ' 923.

16 Hannah Caven, *Horror in Our Time: images of the concentration camps in the British media, 1945*, 21(3) HISTORICAL JOURNAL OF FILM, RADIO AND TELEVISION 205-253.

המידע לציבור, ומן הצד השני את הבעייתיות שבשידור תמונות זוועה שכאלה. העיתון הבריטי *Sunday Express*, למשל, בחר שלא לפרסם תמונות קשות במיוחד, אלא לערוך תערוכה פתוחה לציבור שתציג תצלומים שאספו כתביו ותהיה מוגבלת למבוגרים בלבד.¹⁷

ראוי לעמוד על שתי הבחנות חשובות בין הדילמה בדבר השימוש בתצלומי זוועה של מחנות ההשמדה הנאציים, לבין הדילמה בעניין השימוש בסרטוני הזוועה של מתקפת החמאס. ההבחנה הראשונה נוגעת למטרת השימוש במידע החזותי וההבחנה השנייה לקהל היעד. אשר למטרת השימוש, במקרה של השואה, רבים מאזרחי בעלות הברית, קל וחומר אזרחי גרמניה, סירבו להאמין שהמידע המגיע ממחנות השמדה מתאר נכוחה את המציאות. התקשורת הבריטית והאמריקאית היו מלאות בתיאורי ספקנות, והצגת התמונות שינתה ספקנות זו.¹⁸ במקרה של "סרטון הזוועות", הכחשת המציאות הייתה אולי בחלק מן העולם הערבי, אולם במערב, שאליו כווננו עיקר מאמצי השיווק של הסרט, לא היה ויכוח של ממש על העובדות ועל נוראות מתקפת החמאס. מטרת הסרט לא הייתה לשכנע צופים שהדברים אכן קרו, אלא לזעזע אותם וכך להשיג לגיטימציה לתגובה הצבאית. אשר לקהל היעד, השימוש של הממשלות בתיעוד לאחר השואה כוון בעיקר לבני עמם של מבצעי הפשעים. ארצות הברית ובריטניה תכננו (ולזמן קצר האמריקאים אף יישמו תוכנית זו) לחייב אזרחים גרמנים באזורי הכיבוש שלהם לצפות ב"סרטון זוועות" (atrocities film במקור) משלהם (שאלפרד היצ'קוק היה שותף להפקתו).¹⁹ הקהל המערבי לא היה היעד לפעילות הממשלתית הזאת, והעברת המידע לציבור במדינות המערב נותרה עניינם של כלי התקשורת העצמאיים. גם התוכניות שיועדו לציבור הגרמני נזנחו כאשר התברר שלא רווחת בקרבם תופעה של הכחשת המעשים, והבעיות של תחושת האחריות כלפי

17 שם, בעמ' 243 ואילך.

18 שם, בעמ' 244.

19 Kay Gladstone, *Separate Intentions: the Allied Screening of Concentration Camp Documentaries in Defeated Germany in 1945-46: Death Mills and Memory of the Camps, in HOLOCAUST AND THE MOVING IMAGE* (Toby Haggith, Joanna Newman, eds.) 50 (2005)

המעשים אינן מקבלות מענה בסרטונים, ולעומת זאת, הקרנתם פוגעת בשיקום של האוכלוסייה הגרמנית.

הרתיעה של ממשלות וכלי תקשורת במערב מהפצת תמונות זוועה המשיכה גם בראשית עידן האינטרנט. כאשר בימי מלחמת המפרץ השנייה (2003) השתמשו חיילים אמריקאים ברשת כדי להפיץ (בגאווה) תמונות זוועה מפעילותם בעיראק, פעלה ממשלת ארצות הברית לבלום את התופעה.²⁰ כאשר תמונות זוועה הופצו על ידי כוחות אויב, דוגמת הסרטונים שבהם נראו אנשי המדינה האסלאמית (דאע"ש) עורפים ראשי שבויים בעשור השני של המאה ה-21, סירבו כלי תקשורת במערב לפרסם את החלקים המזוויעים ביותר שבהם, ומפעילי הרשתות החברתיות הסירו אותם ברובם מדפיהן.²¹

הגישה בעולם המוסלמי וגם בגוש הקומוניסטי הייתה אחרת. ארגוני טרור מוסלמיים שכוחם עלה מהרבע האחרון של המאה ה-20 עשו שימוש מודע ומתוכנן היטב באלימות גרפית כדי לגייס תומכים וכדי להלך אימים על אויביהם. סרטוני עריפות הראשים שהפיצה דאע"ש בשנים 2015–2016 היו דוגמה בולטת לכך. מחקרים השוואתיים מצאו שכלי תקשורת ערביים המשרדים למערב עשו שימוש רב יותר בתמונות המתעדות אלימות בהשוואה לכלי תקשורת מערביים המשרדים למדינות ערב.²² בזירה אחרת כחן מחקר משנת 2012 את התיעודים החזותיים שהציגו צה"ל וחמאס בחשבונות הטוויטר שלהם במהלך מבצע "עמוד ענן". החוקרים מצאו כי "אחד ההבדלים המשמעותיים ביותר בין השימוש בתמונות בתעמולה בשני הצדדים היה בין מיסגור אנליטי לרגשי" (כלומר,

20 ראו על חיילי הוורמאכט במלחמה העולם השנייה, שם. ועל חיילים במלחמות שלאחר עליית האינטרנט: Kayce Mobley, *Hiding Death: Contextualizing the Dover Ban*, 15 JOURNAL OF MILITARY ETHICS 122, 127 (2016)

21 Simone Molin Friis, *"Beyond Anything We Have Ever Seen": Beheading Videos and the Visibility of Violence in the War against ISIS*, 91 INTERNATIONAL AFFAIRS 725, 740 (2015)

22 Michael D. Bruce, Lindsey Collin, *Images of Conflict and Explicit Violence on Arab TV: A Visual Content Analysis of Five Pan-Arab News Networks*, 2(3) ATHENS J. OF MASS MEDIA AND COMMUNICATIONS 151 (2016)

מסגור אנליטי מצד צה"ל לעומת מסגור רגשי מצד החמאס).²³ כשליש מהציורים בחשבון הטוויטר של דובר צה"ל הציגו אינפוגרפיקה של הטילים ששוגרו לעבר ישראל, ואילו ברשתות החברתיות של חמאס פורסמו תמונות של גופות ילדים מרצועת עזה שנהרגו בתקיפות ישראל.²⁴ הגיוני להסביר חלק מההבדל הזה בעובדה שבמבצע נהרגו עשרות רבות של אזרחים פלסטינים, לעומת ארבעה אזרחים ישראלים.²⁵ אולם, ההבדלים האלה קיימים גם כשבוחנים את ההבדל בין התיעוד שהציג דובר צה"ל של הרוגים ופצועים מקרב חייליו, לבין התיעוד של החמאס את הרוגיו, שהיה תדיר יותר וגרפי יותר, ואת הבחירה להוסיף טקסט לתיעוד החזותי (אפיין את ציוצי דובר צה"ל) או להתמקד בתיעוד החזותי בלבד (אפיין את ציוצי החמאס).

גישות שונות לתיעוד חזותי של אלימות המלחמה ניכרו גם בין הגוש הדמוקרטי המערבי לגוש הקומוניסטי. כאשר בראשית 1945 נודע לראשי חטיבת הלוחמה הפסיכולוגית של ארצות הברית ובריטניה כי הרוסים נערכים להקרין לגרמנים בשטחי הכיבוש הרוסי תיעודים של זוועות שחוללה גרמניה ברוסיה, הם נרתעו מכך וחשבו שהגישה הרוסית אינה מתאימה "למדיניות אנגלו-אמריקאית" (אם כי, כאמור לעיל, בהמשך הם שינו את עמדתם לזמן קצר).²⁶ גם מאוחר יותר, בימי המלחמה הקרה, אפינה את הממשלה והתקשורת הרוסיות גישה מתירנית הרבה יותר לשימוש באלימות חזותית מהגישה שאפינה את המערב.²⁷

Hyunjin Seo, *Visual Propaganda in the Age of Social Media: An Empirical Analysis of Twitter Images During the 2012 Israeli-Hamas Conflict*, 21 VISUAL COMMUNICATION QUARTERLY 150 (2014)

24 שם, בעמ' 157.

25 יש הערכות שונות באשר להיקף ההרוגים מקרב האזרחים הפלסטינים שלא היו מעורבים בלחימה במבצע הזה, אולם הפערים אינם גדולים מאוד. ראו, למשל, דוח של מרכז המידע למודיעין ולטרור על שם אלוף מאיר עמית, "ממצאי ניתוח שמות המהבילים ההרוגים במבצע 'עמוד ענן' ובחינה היחס בינם לבין אזרחים בלתי מעורבים, שנהרגו בשוגג", מיום 16.12.2012, והשוו למסמך של ארגון "בצלם" ממאי 2013, "הפרת זכויות האדם במהלך מבצע 'עמוד ענן' 14.11.12-21.11.12".

26 Gladstone, לעיל ה"ש 19, בעמ' 51.

27 ראו GREGORY CARLETON, RUSSIA: THE STORY OF WAR 133 (2017)

הפערים האלה בין גישת המערב לגישת הגוש הקומוניסטי והעולם המוסלמי נטועים בתפיסות פילוסופיות. עם עליית תנועות ההשכלה והנאורות התפתחה התפיסה שהפנייה לרגשות וליצרים צריכה להיות משנית לפנייה לתבונה ולהיגיון, שעליהם צריכה להתבסס הזירה הציבורית. סוג השיח הציבורי שהתפתח במערב עוצב ברוח תפיסה זו והשפיע גם על הקהל הרחב. סקרים שערכו כלי תקשורת בארצות הברית במחצית השנייה של המאה ה-20 הראו כי צרכני התקשורת לא היו מעוניינים בתמונות של אלימות, ושכלי התקשורת עצמם ראו בפרסומים כאלה חוסר טעם.²⁸

המאה ה-21 הביאה עימה שינויים גם במערב. סימנים ראשונים לכך בישראל אפשר לראות בשנת 2004. בעקבות פיגוע של מחבל מתאבד באוטובוס בירושלים החליט משרד החוץ הישראלי להציג בפעם הראשונה באתר האינטרנט שלו סרטון קצר ובו תמונות מחרידות מזירת הפיגוע דקות ספורות לאחר שהתרחש, לרבות תמונות של חלקי גופות מדממים. גורמים במשרד החוץ אמרו לאתר החדשות ynet, כי המטרה הייתה "להציג לציבור האירופי את התוצאות היומיות האמיתיות של הטרור".²⁹

באותה תקופה החלו להישמע גם בארצות הברית קולות שביקשו ללמוד דווקא מגישת ארגוני הטרור. דוח ברוח זו, שכותרתו "NETworked Radicalization: A Counter Strategy" הוגש ב-2007 לוועדה לביטחון המולדת של הסנאט.³⁰ הדוח סקר טקטיקות שנוקטים ארגוני טרור מוסלמים באינטרנט, כגון שימוש בתצלומים ובסרטונים מחרידים "שנועדו לעורר יצרים, לקרוא לאנשים לנשק, ולהניע אותם [...] בעזרת דם, תמונות זוועה ודמעות [...]". המחברים המליצו לארצות הברית לאמץ קו דומה, "להשתמש בוויזואליות גרפית כדי להעצים את

28 שם, בעמ' 934.

29 דיאנה בחור-ניר "חצי מיליון צפו בסרטון הזוועה של משרד החוץ" ynet 1.2.2004.

30 FRANK J. CILLUFFO & GREGORY SAATHOFF, *NETWORKED RADICALIZATION: A COUNTER-STRATEGY* (George Washington University Homeland Security Policy Institute and the University of Virginia Critical Incident Analysis Group, May 2007). את הדוח כתבו יחד מומחים מהמכון למדיניות ביטחון המולדת של אוניברסיטת ג'ורג' וושינגטון וקבוצת ניתוח האירועים הקריטיים של אוניברסיטת וירג'יניה.

השפעת השפה", וב"תצלומים של ילדים מתים, תמונות של טבח בחפים מפשע אחרים שחייהם נגדעו על ידי טרור", שכן "עד כמה שזה מעורר סלידה, כוחה של הוויזואליה עמוק".³¹

זעזוע, אמת ודמוקרטיה דינמית

שיתוף הציבור במידע נחשב תנאי הכרחי לקיומה של דמוקרטיה המבוססת על דיון ציבורי בין אזרחיה. עמדו על כך גדולי ההוגים שהניחו את התשתית לתפיסת הדמוקרטיה הדינמית (דליברטיבית), דוגמת חנה ארנדט,³² ג'ון רולס³³ ויורגן הברמס.³⁴ ההנחה שבבסיס התפיסה הזאת היא שמידע משרת, כדברי אלכסנדר מייקלג'ון, "שיפוט מיושב ואובייקטיבי" (sane and objective judgment).³⁵ זוהי אחת ההצדקות המרכזיות להכרה ב"זכות הציבור לדעת" במדינות דמוקרטיות.³⁶ תפיסה זו נטועה בפילוסופיה של עידן הנאורות, שלפיה רציונליות היא היכולת המרכזית של בני אנוש, והיא צריכה לגבור על המרכיבים הלא-רציונליים שבטבעם.³⁷ גם הברמס ראה בדיון רציונלי תהליך המצמצם את תפקידם של רגשות, מתוך חשש שהם מזהמים את הדיון ומטים אותו ממסלולו

31 שם, עמ' 7 [התרגום שלנו].

32 Hannah Arendt, *Truth and Politics*, in *THE PORTABLE HANNAH ARENDT* 545, 545 (2000)

33 John Rawls, *Outline of a Decision Procedure for Ethics*, 60 *THE PHILOSOPHICAL REVIEW* 177, 60 (1951)

34 JÜRGEN HABERMAS, *BETWEEN FACTS AND NORMS: CONTRIBUTIONS TO A DISCOURSE THEORY OF LAW AND DEMOCRACY* 4 (2001)

35 Alexander Meiklejohn, *The First Amendment Is an Absolute*, 1961 *THE SUPREME COURT REVIEW* 245, 256 (1961)

36 יורם רבין ורועי פלד "הזכות החוקתית לקבל מידע" ספר דליה דורנר 463, 468-466 (דוריה ביניש, שולמית אלמוג ויעד רותם עורכים 2009); James R. Hollyer, B. Peter Rosendorff & James Raymond Vreeland, *Democracy and Transparency*, 73 *THE J. OF POL.* 1191 (2011)

37 Michael J. Inwood & Ted Honderich, *Enlightenment*, in *THE OXFORD COMPANION TO PHILOSOPHY* 236 (1995)

הדיוני.³⁸ תפיסות מודרניות כאלה טוענות שטיעונים רציונליים נוגדים טיעונים מבוססי רגש (במיוחד בזירה הציבורית).³⁹ אי אפשר, עם זאת, לחלוק על כך שלרגש תפקיד חשוב בקבלת החלטות מוסריות, ואף בעיבוד מידע עובדתי.⁴⁰ לטוב ולרע, ההשפעה של רגשות על תהליכי קבלת החלטות דמוקרטיים היא עובדה מוצקה. מחקרים הראו שסוגי תיעוד שונים של מתקפות טרור שהוצגו לנסיינים גרמו להתפתחות של מגוון עמדות באשר לצעדי הנגד הראויים להינקט.⁴¹ ממשלת ישראל צדקה כשהניחה שחשיפה לתיעוד חזותי מזוויע של מעשי החמאס תגביר את הכעס בקרב הצופים, ובעקבות זאת תגביר גם את תמיכתם ברף גבוה יותר של פעולות אלימות נגדו.⁴²

שאלה נפרדת היא אם השפעה כזאת, שינוי עמדות בעקבות כעס מוגבר, היא חיובית או שלילית. זאת שאלה עקרונית שיש לה השלכות דרמטיות על השיח הציבורי, על הדמוקרטיה ועל תפקידו של המידע בתוך שניהם.

תמיכה בצעדים חריפים יותר במאבק בטרור וגם בהתנגדות להם הן עמדות פוליטיות לגיטימיות. האם נמצא שאחת מהן ראויה יותר משום שהיא מבוססת ניתוח עובדתי ואילו השנייה מבוססת רגש? אפשר, כמובן, לטעון שאין כאן סתירה, אולם מחקרים מראים שכעס ורגשות אחרים נוטים לעוות את ההנחות

George E. Marcus, *The Sentimental Citizen: Emotion in Democratic Politics* 5 38 (2002)

Susan A. Bandes, *Repellent Crimes and Rational Deliberation: Emotion and the Death Penalty*, 33 *VERMONT LAW REVIEW*, 495

Ekaterina Lukianova, Igor Tolochin, Genevieve Fuji Johnson & Katherine R. Knobloch, *Varieties and Effects of Emotional Content in Public Deliberation: A Comparative Analysis of Advocate Arguments at a Citizens' Initiative Review*, 18 *J. OF LANGUAGE & POL.* 441, 441 (2019); Bandes, שם, בעמ' 499.

Friis, לעיל ה"ש 21, בעמ' 727.

Aarti Iyer, Joanna Webster, Matthew J. Hornsey & Eric J. Vanman, 42 *Understanding the Power of the Picture: The Effect of Image Content on Emotional and Political Responses to Terrorism*, 44 *J. APPLIED SOC. PSY.* 511, 515 (2014)

העובדות ששל בסיסן אנשים מגיעים למסקנות פוליטיות. כך, למשל, אנשים הנחשפים לסרטונים של אלימות משטרתית נוטים להפריז בהערכת היקפה העובדתי של התופעה וממילא בצעדים הנדרשים כדי להתמודד איתה.⁴³ נמצא אפוא שמידע המעורר רגשות חזקים במיוחד עלול לעוות את התשתית העובדתית שעליה מבססים אזרחים את החלטותיהם, גם אם הם אינם מודעים לכך. אם הוגי הדמוקרטיה הדיונית קיוו שניתוח הגיוני של עובדות מעוגנות במציאות יהיה הבסיס לקבלת החלטות דמוקרטיות קולקטיביות, ואם הוא הבסיס לזכות הציבור לדעת, מדיניות המבקשת להעצים מידע המכוון לרגשות וליצרים קמאיים צפויה להכזיב את תקוותיהם ולא תאגר את העוגן הזה של זכות הציבור לדעת.

מידע, זעזוע וזכויות משפטיות

ההכרה בזכות הציבור לדעת מבוססת במידה רבה על תרומת המידע לשיח הציבורי בחברה דמוקרטית. הכרה זו מעוגנת ברוב מדינות העולם

בחוקים דומים לחוק חופש המידע של ישראל.⁴⁴ החוק הישראלי קובע את זכותו של כל אזרח ותושב המדינה לקבל כל מידע הנמצא בידי רשות ציבורית, לרבות מידע "מוקלט, מוסרט, מצולם או ממוחשב".⁴⁵ בחוק כלולים גם סייגים שנועדו לאזן בין זכות הציבור לדעת לבין אינטרסים ציבוריים, אינטרסים של רשויות מינהל וזכויות ואינטרסים של הפרט העלולים להיפגע מגילוי מידע.⁴⁶

"סרטון הזוועות" נערך ממידע שהיה בידי דובר צה"ל, שהוא רשות ציבורית כהגדרתה בחוק חופש המידע. על פניו כל אזרח או תושב המדינה זכאי לקבל

43 Rémi Boivin, Annie Gendron, Camille Faubert & Bruno Poulin, *The Malleability of Attitudes toward the Police: Immediate Effects of the Viewing of Police Use of Force Videos*, 18 POLICE PRACTICE AND RESEARCH 366 (2017)

44 החש"פ-1998.

45 שם, בס' 2.

46 בחוק חופש המידע הישראלי בטחונו ושלומו של אדם (ס' 9(א1)), פרטיותו (ס' 9(א3)), ענייני משמעת של עובד רשות ציבורית (9(ב)9) וכן צנעת הפרט של נפטר (9(ב)10).

מדובר צה"ל את המידע הזה, קרי את חומרי הגלם שברשותו, בכפוף לסיגים בחוק. הסיג היחיד בחוק המצדיק הימנעות ממסירת המידע הוא סיג ההגנה על פרטיותו של אדם וצנעת הפרט של נפטר. אכן, בקשת חופש מידע שהגשתי לפי החוק ליחידת דובר צה"ל לקבל עותק של הסרט סורבה על בסיס הסיגים האלה וההתחייבות של דובר צה"ל כלפי בני משפחות של נרצחים וניצולים מהטבח.⁴⁷ אולם טענות אלו מעלות שני קשיים: ראשית, ספק רב אם הן חלות על כל הסרט, שכן היה אפשר "לנטרל" את עיקר הפגיעה בפרטיות באמצעים טכנולוגיים לא מורכבים.⁴⁸ שנית, משעה שחלקים מהסרט שנראה בהם מספר נכבד של גופות נרצחים הופצו לעולם כולו, חלק ניכר מהפגיעה בפרטיות כבר התרחש.⁴⁹

אפשר אומנם לטעון שהאיזון בין הפגיעה בפרטיות של המתועדים בסרטונים לבין האינטרס הציבורי בהסברת עמדת ישראל משתנה כאשר מדובר בהפצת המידע בישראל ומחוצה לה. מנגד, חסימת אתרים של ממשלת ישראל בפני אזרחי ישראל בעודם זמינים לגולשים מהעולם כולו, כפי שנחסם האתר המציג לעולם את הסרט, מעוררת שורה של שאלות חוקתיות קשות. בית המשפט נדרש לשאלות האלה בעתירה שהגישה עמותת "הצלחה" נגד חסימת האתר, אולם לנוכח רגישות הנושא הוא בחר שלא לעסוק בהן והסתפק באמירה כללית שבישראל אין צורך ואף עניין בצפייה בסרט.⁵⁰

התמקדות בשאלת הפרטיות מתעלמת לא רק מהמשמעויות הציבוריות של הפצת מידע בעל פוטנציאל רגשי חזק כל כך, אלא גם מהנוק לפרט הצופה. לשני אלו אין זכר גם בחוק חופש המידע. העובדה שמידע עלול לגרום נזק נפשי לנחשפים אליו, או שהוא עלול להחליף את הבסיס העובדתי של הדיון הציבורי בבסיס רגשי

47 מכתב מסא"ל ליאת שילה בשם דובר צה"ל והממונה על חופש המידע בצה"ל אל המחבר מיום 7.3.2024, שכותרתו: "בקשתך למידע בנושא עותק של סרט הזוועות". נוסף על כך הוזכר במכתב ס' 9(ב)(7) לחוק, אולם דומה שבעניין זה נפלגה שגגה בידי דובר צה"ל, שכן הסעיף עוסק במידע שאי-גילוי היה חנאי למסירתו, מה שלא כן לענייננו.

48 סעיף 11 לחוק מחייב את הרשות למסור את המידע המבוקש למבקש בהשמטת פרטים ממנו אם השמטה שכזאת מאפשרת לגלות את המידע.

49 ס' 10 לטיעוני המבקש להצטרף כ"ידיד בית המשפט", בג"ץ הצלחה, לעיל ה"ש 11.

50 שם, פרוטוקול דיון מיום 10.10.2024.

או יצרי יותר, אינם שיקולים חוקיים נגד פרסומו. לעומת זאת, שאלת הפגיעה בפרט עלתה בשיח הציבורי. אף שראש הממשלה ביקש (בעל פה, אך לא בהנחיה רשמית) להביא לתפוצה רחבה ככל האפשר של הסרט, המועצה הלאומית לפוסט-טראומה שבמשרד הבריאות הזהירה כי צפייה בו "עלולה לפגוע בצופה", וכי "עליה לשמש רק לייעודה ובאופן מצומצם ביותר".⁵¹ כפי שציינתי לעיל, הנזקים לצופים בסרטונים מעין אלו מוכחים מחקרית ונמשכים שנים.⁵² לאחר פרסום עמדת המועצה היא הוצגה כ"התנגדות" של משרד הבריאות להפצת הסרט (דומה לטענות שהוזכרו קודם לכן על "התנגדות" של הייעוץ המשפטי להפצתו), עד שדוברות המשרד נאלצה להדוף ביקורת על עמדת גורמי המקצוע. יומיים לאחר האזהרה המקורית היא פרסמה הודעה חדשה, ובה צוטט תוכן המכתב כולו ונכתב כי "כל פרשנות אחרת שניתנה למסמך היא על דעת הכותב בלבד".⁵³

ממשלה, תקשורת והכוח לזעזע

בימים הראשונים שלאחר הפקת הסרט, עת הוא הוצג לראשי מדינות ודיפלומטים, הוזמנו לצפות בו גם העורכים בכלי התקשורת המרכזיים בישראל, והוצע להם לשדר קטעים קצרים ממנו. העורכים מצידם לא הביעו עניין בכך. משדרי החדשות כבר היו עמוסים בתמונות קשות לעיכול שנאספו מן הרשתות החברתיות, והזעזוע הנוסף שיוצרות התמונות המחרידות שבסרט לא היה בעיניהם חיוני לשיח הציבורי.⁵⁴

במחצית השנייה של המאה ה-20 הייתה הסמכות לקבוע איזה מידע יעצב את השיח הציבורי מסורה בעיקר בידי עורכים שכאלה. הממשלה יכולה להעביר מידע

51 מכתב יו"ר המועצה הלאומית לפוסט-טראומה למנהל הכללי של משרד הבריאות, מיום 5.11.2023. ראו נוב ראובני "משרד הבריאות באזהרה צפייה ל"סרט הזוועות" כאן 7.11.2023.

52 Lubens & Holman, לעיל ה"ש 5, בעמ' 3.

53 משרד הבריאות, אגף בכיר הסברה ודוברות "בעקבות פרסומים שונים ברשת המיוחסים לעמדת משרד הבריאות אנו מבקשים להבהיר כי נוסח המכתב הרשמי שהוצא על ידי המועצה הלאומית לפוסט טראומה הינו" הודעה מיום 9.11.2023 אתר משרד הבריאות.

54 ריאיון עם רונן מנליס, לעיל ה"ש 3.

במעגלים סגורים, כפי שעשתה בהצגת הסרט בפני ראשי מדינות ודיפלומטים. היא יכולה גם לנצל את כוחה אל מול כלי התקשורת כדי לעודד אותם, ואף ללחוץ עליהם, להעביר מידע לציבור. המילה האחרונה הייתה של העורכים. לעיתים הם נאבקו נגד לחץ של הממשלה לשדר מידע שישרת את מטרותיה, לעיתים הם נאבקו בממשלה כדי לשדר מידע בעל ערך רגשי שהממשלה ניסתה להסתיר. כך, למשל, כאשר עיתונאים בארצות הברית נאבקו בהחלטת הממשל שם שלא לאפשר שידור תצלומים של ארונות קבורה של חיילים. העיתונאים טענו שמדובר בהסתרה של מחיר המלחמה מהציבור.⁵⁵ בהחלטת דובר צה"ל להרחיב את מעגל הצופים בסרט "משפיעני רשת" ובהחלטת משרד ראש הממשלה לאחר מכן להציג קטעים ממנו לכל דורש מחוץ לישראל, עקפה הממשלה את העורכים בכלי התקשורת. היא נהנתה בכך מהזירה התקשורתית של המאה ה-21, שבה הוחלשו מאוד, ולעיתים אף הוסטו לצידי הדרך, מתווכי המידע המסורתיים שביניה לבין הציבור (במקרה זה הציבור העולמי).

בכל הנוגע לשליטת הממשלה במידע ציבורי בכלל ובעיתות מלחמה בפרט, ספק אם זו התפתחות חיובית. מניפולציה ממשלתית ברגשות הציבור אינה סממן של דמוקרטיה בריאה, בימי שגרה ובימי חירום. התפיסה שהצגת מידע גולמי לכל דורש באמצעות האינטרנט היא "דמוקרטיזציה" של המידע דווקא, ושהיא מגשימה את "חופש המידע" מעוררת קושי. רבע מאה של התפוצצות עידן האינטרנט לימדו שחזון הדמוקרטיזציה המלאה באמצעות גישה פתוחה לכל מידע באמצעות הרשת לא הפך למציאות. הפצה ויראלית של קטעי הסרט באמצעות משפיענים המבקשים לנצלם כל אחד לטובתו, לעסקיו ולקידום אמונותיו, אינה ערובה לשימוש אחראי במידע.

55 Bradford J. Kelley, *Photos of the Fallen and the Dover Ban: An Analysis of Banning the Media from Photographing Military Coffins*, 26 Kan. J. L. & Pub. Pol'y 116 (2016); Brian Gran, *"The Dover Ban": Wartime Control over Images of Public and Private Deaths*, Prepared for Unblinking: New Perspectives on Visual Privacy in the 21st Century A Cross-Disciplinary Symposium UC Berkeley (Nov. 3-4, 2006) וכן Mobley, לעיל ה"ש 20.

בתמונת תקשורת אידאלית, ההכרעה בשאלת השימוש במידע הוויזואלי המדובר הייתה מסורה בידי קשת רחבה של עורכים בכלי תקשורת מערכתיים. הם המועמדים מועדפים לשליטה במידע מהסוג שאנו דנים בו כאן, גם בהשוואה לממשלה וגם בהשוואה למשפיעני רשת למיניהם. הם נהנים מחמישה יתרונות לפחות: (1) יש להם כלים וניסיון מקצועיים להעריך את חשיבות המידע ואת תרומתו לשיח הציבורי, וכן את השפעתו על פרטים בציבור; (2) יש להם מבנה מערכתי שנערכות בו התייעצויות ונשקלים שיקולים מערכתיים. במסגרת כזאת נשמעות דעות שונות ונבחנת תמונת הסיקור הכוללת של האירועים, כולל המאזן בין מידע רגשי למידע עובדתי; (3) כלי התקשורת בחברה חופשית הם רבים ומגוונים ומתחרים ביניהם, ולכן רב הסיכוי שהמידע יוצג מכמה זוויות וייעשו בו שימושים מגוונים; (4) המידע אינו מוצג מטעם השלטון. עובדה זו עשויה להקנות לו יותר לגיטימיות וקשב, במיוחד בקהלים שאינם אוהדים את השלטון; (5) כלי התקשורת המערכתיים אמורים לפעול, והמשמעותיים בהם אכן פועלים, בכפוף לכללי אתיקה ולא תוס מקצועי שמנחים אותם זה שנים ומציעים פתרונות מן המוכן לכמה מהדילמות שנדרונו לעיל.

אין לכחד שתמונת המציאות התקשורתית בעת הזאת רחוקה מאוד מתמונה אידאלית זו. אולם תמונת הפוליטיקה, הממשל והרשתות החברתיות, רחוקות אף יותר מן האידאלי. במצב כזה הפקדת המידע בידי כלי תקשורת מערכתיים כדי שיבחנו מה ממנו להציג לציבור (לצד הפעילות הדיפלומטית הממוקדת של משרד החוץ) ראויה יותר מפעולה ישירה של המדינה אל מול "משפיעני רשת" ושליטה בלעדית במידע.

סיכום

בעיתות מלחמה הרגשות סוערים, ונפשות האזרחים נוחות במיוחד למניפולציות רגשיות. לתמונות אלימות מחרידה שיש בהן כדי לזעזע, ואף לגרום לתגובה טראומטית אצל הצופים, יש פוטנציאל להשתלט לגמרי על שיקול הדעת הציבורי ולהעלים ממנו שיקולים מורכבים (למשל, תגובות נקמה אל מול קדושת חיי אדם גם בקרב אזרחי אויב, ובמקרה הנידון גם של אזרחים חטופים). האיזון בין השיקולים השונים מורכב. הפרט, וגם חברה דמוקרטית,

אינם יכולים לקבל ההחלטות ללא פנייה לרגש. לעיתים הפנייה הזאת חיונית כדי למשוך תשומת לב למידע עובדתי. לפעמים ההשפעה על הרגש היא עובדה חשובה בפני עצמה. לפעמים הפנייה לרגש מעוררת אינטואיציות בריאות שהתבונה אינה ערה להן. אכן למידע רגשי יש מקום משלו ויתרונות משלו. החידוש שהביאו עימן הנאורות והשכלה, ואפשר במידה רבה מאות שנים של שגשוג דמוקרטי, היה חשיבות המאמץ שנוסף על הרגש הקיים ממילא, שהחלטות בשיח הציבורי יתקבלו באופן רציונלי ותבוני המבוסס על ראייה נכונה של כלל הנתונים והשיקולים הרלוונטיים.

הדיון הציבורי באיזונים האלה צריך להיות פתוח. הוא צריך להתנהל בחברה האזרחית. רצוי לעשות מאמץ שבמסגרת הדיון הציבורי הזה לא יטבעו התבונה וההיגיון בסערת הרגשות. לאורך מאה השנים האחרונות הוכיחו כלי התקשורת המערכתיים שהם מתאימים להוביל שיח ציבורי שכזה ולשקול בכל מצב מהו האיזון הדרוש בין סוגי המידע השונים. הם נהנים מעצמאות מהשלטון, וחלקם לפחות מראים מחויבות לאתיקה מקצועית. מובן שגם על הבעייתיות שבה הם שולטים בשיח הציבורי ומנווטים אותו ניתן לכתוב כרכים עבי כרס. אולם שליטה בלעדית של השלטון הפוליטי בקמפיינים שמטרתם הסערת יצרים – מסוכנת יותר.

Reichman
University

RCCC-

Rubinstein Center for
Constitutional Challenges

THE ISRAEL
DEMOCRACY
INSTITUTE

Are the Muses Silent? **On Freedom of Speech in** **Wartime**

Editors:

Adam Shinar | Mordechai Kremnitzer

Text Editor (Hebrew): Lilach Tchlenov
Series & Cover Design: AlfaBees Studio
Typesetting: Ronit Gilad
Printed by Ayalon Printing, Jerusalem

Cover photo: Flash90

ISBN: 978-965-342-503-3

No portion of this book may be reproduced, copied, photographed, recorded, translated, stored in a database, broadcast, or transmitted in any form or by any means, electronic, optical, mechanical, or otherwise. Commercial use in any form of the material contained in this book without the express written permission of the publisher is strictly forbidden.

Copyright © 2026 by the Israel Democracy Institute (RA) and Raichman University – Rubinstein Center for Constitutional Challenges

Printed in Israel

The Israel Democracy Institute
4 Pinsker St., P.O.B. 4702, Jerusalem 9104602
Tel: (972)-2-5300-800
Website: <http://en.idi.org.il>
Online Book Store: en.idi.org.il/publications
E-mail: orders@idi.org.il

The views expressed in this book do not necessarily reflect those of the Israel Democracy Institute, or those of Raichman University – Rubinstein Center for Constitutional Challenges..

All IDI publications may be downloaded for free, in full or in part, from our website.

Introduction

Adam Shinar | Mordechai Kremnitzer

As we write these lines in November 2025, the Iron Swords War (or, to use its controversial official name, the War of Redemption) seems to be over. All the living and most of the dead hostages have returned and Israel has withdrawn from part of the Gaza Strip. The Trump Plan, which brought the war to an end, envisions a political framework for a long-term agreement in the Gaza Strip. Time will tell whether this plan will succeed or the fighting in Gaza will resume, but as of now, although the cannons have not entirely stopped thundering, they are thundering much less. “When the cannons are heard,” it is said, “the muses are silent.” A similar statement, attributed to Cicero, is “In times of war, the law is silent” (*Silent enim leges inter arma*).

Whether we go by Cicero's words or the popular phrase, the message is that in wartime certain routine activities are avoided or suspended. Law and creativity both fall silent and will resume only when the war ends. But the truth is that however much these statements claim to describe reality, they are untrue. During a war people are indeed silent, but sometimes they are also silenced, and sometimes they silence others. In contrast, the "muses" may actually be more active—there may be a greater need to speak, to hear, to make oneself heard, and to be creative. This book is an attempt to understand, through a multidimensional examination, the diverse aspects of freedom of expression in war in general, and in Israel during the Iron Swords War in particular.

The Iron Swords War, which broke out following the horrific slaughter perpetrated by Hamas on October 7, 2023, levied enormous costs from both Israelis and Gazans. The war has ended, but at a cost of around 2,000 Israeli dead, half of them civilians, thousands wounded, and Israeli communities close to the Gaza border destroyed. In the Gaza Strip, tens of thousands were killed, including many women and children, many were wounded, and large swaths of the area were destroyed. Naturally, writing about the war so far has focused on these aspects, which are almost entirely directly related to the fighting and its effect on both sides.

This book focuses on a different aspect of the war: its impact on human rights in Israel, especially freedom of expression. Hardly an individual or organization has not been affected, in one way or another, by the war, whether in the form of anxiety, worry, anger, and uncertainty or in the form of physical, emotional, financial, or logistical hardships. These impacts inevitably reshaped the private and public agendas for a long time, the end of which we are only now starting to see. Many of the changes involved how we spoke during the war—what we chose to say or not to say, what we were allowed or forbidden to say, and what we were able or unable to see.

When we consider expression—expressing oneself and listening to others—our examination is not limited to individual behavior. There is also an institutional aspect concerning how freedom of expression was regulated during the war by various bodies and how individuals acted within these bodies. For example, what actions did the Knesset and Government take to restrict expression? How did the police act when policing demonstrations? How did the police handle cases in which they perceived expressions to have crossed the line of criminality? Furthermore, how did the courts deal with people arrested for speech crimes or with requests to demonstrate? In addition to this examination, which is important in its own right, we are not independent atoms floating through space. We also express ourselves in institutional contexts. For instance, the war affected how teachers spoke with their students, how university students expressed themselves in Israel and abroad, how journalists worked, and how artists created their work. And when we express ourselves, we do so on dedicated platforms, such as social media. Have social media changed their policies as a result of the war? Did the war affect expression on these platforms?

Questions of the meaning, scope, and limits of freedom of expression have been with us for centuries, since they involve the most basic aspects of being human: the ability to speak and express what is in one's heart, to hear, and to create—in other words, those same aspects that give our lives meaning and make them unique. Nevertheless, freedom of expression does not exist in a vacuum; it is influenced by time and place. Times of war create fertile ground for restricting rights and rethinking their scope, as many people accept the idea that national needs, whether real or imagined, take precedence over individual interests. Thus, the articles in this book aim not only to examine general issues pertaining to freedom of expression, but also how these have been manifested in times of war in general, and in the Iron Swords War in particular. We must not ignore

the fact that even before the war broke out a regime change had begun in Israel, reflecting the decline of liberal-democratic elements in favor of elements of populist-authoritarian government. Accordingly, this book also addresses this revolutionary process and its impact on freedom of expression throughout the war.

The articles in the book were not written within a single disciplinary approach. Due to the importance of the topic and its complex impact on various people and in diverse institutional contexts, we sought to present a multidisciplinary perspective on freedom of expression, a field often dominated by jurists. Consequently, you can find here legal perspectives, but also analyses by journalists, teachers, education researchers, and university students. Even the title of the book, *Are the Muses Silent?*—based on the title of Truman Capote’s book *The Muses Are Heard*—seeks to preserve the complexity of freedom of expression in time of war. By turning Capote’s statement into a question, we challenge the consensus that ostensibly exists in wartime that freedom of expression must be restricted, in the spirit of Cicero’s remark.

Given these different perspectives, we have divided the book into six sections. The first section offers a general, theoretical framework for freedom of expression. Mordechai Kremnitzer considers the relationship between freedom of expression and populist-authoritarian regimes and the role of freedom of expression in defending democracy, thereby preventing regression to populism. Re’em Segev emphasizes the importance of the (moral) question of what one should say, as opposed to the more common question of what one is permitted to say (morally or legally). Snir Klein combines these two aspects—populist regimes and permissible expression—in his article on propaganda. He suggests that a central effect of propaganda is its ability to shape the boundaries of discourse by non-coercive means, thereby restricting participants’ freedom of expression in the public space. Dina Silber

looks at the dynamics evoked by a state of war and how it changes the system of incentives for self-expression, showing how this leads to restriction of the public discourse. In the final article in this section, Adam Shinar examines the “epistemic challenge” evoked by a state of war—a state in which the government, but also the media, attempt to censor information that the public wants or deserves. In times of war, he argues, special weight should be given to the right to hear, and not only the right to make oneself heard.

The second section is devoted to journalistic and media aspects of freedom of expression in wartime. Shlomo Teitelbaum and Michael Shemesh discuss security-based censorship, a factor present in their journalistic work. Although censorship is customarily seen as the root of all evil, Teitelbaum and Shemesh consider the positive influence of censorship and describe how it frees them from having to make certain decisions, thereby allowing them to report safely. Yuval Sade addresses the tension between being a journalist and being a reserve combat soldier on active duty. For example, during the war Sade was exposed to “stories” of journalistic importance, but publishing them would have jeopardized his future military service. In view of the mandatory military service in Israel and the extensive scope of reserve duty, the dilemmas raised by Sade are apparently shared by many journalists who experience a similar duality. Finally, Din Mashkovich offers a broader perspective on journalism, asking how the state should process war-related journalistic investigations in order to meet the requirements of complementarity in international criminal law.

The third section focuses on issues in teaching and education, and on freedom of expression in these settings in wartime. Rakefet Erlich-Ron and Shahar Gindi discuss restrictions on teachers in schools. Their study, conducted in 2024, analyzes the responses of post-primary teachers to racist statements in their classes. For example, they note a constriction of

class discussions that made them less critical and less nuanced. Another article, by Shahar Gindi, Michal Hisherick, Iris Yaniv, Nehaya Awida, and Tali Ben-Yehuda, discusses the special case of Arab teachers in Jewish schools and the unique challenges they face as a minority group in a work environment composed primarily of members of the majority group. The authors discuss the concerns of Arab teachers and self-censorship and describe how the war intensified the sense of threat and discrimination they experience even in normal times. Nirit Ben-Ari takes a different tack, writing in the first person. Ben-Ari discusses her experiences as a high school teacher during the war and the difficulty of maneuvering between her critical political views and the nationalist atmosphere in her class and school. She sometimes imposed silence on herself and wonders whether this was the right decision. The last two articles in this section examine academia. Manal Totry-Jubran addresses infringement of the freedom of expression of Palestinian citizens of Israel in Israeli academic institutions. She reports that the events of the war led to a silencing of Palestinian students, for instance through disciplinary proceedings and suspensions. These measures were taken due to a selective enforcement policy that focuses on those who criticize the defense system or the army. Finally, Yael Mittelman and Yotam Berger look at differences in academic freedom of expression between Israel and California. They maintain that individual freedom of expression for members of the academic community, which must be carefully protected, does not necessarily preclude freedom of expression for the leaders of the university or for the institution itself.

The fourth section examines cultural freedom of expression and means of creative expression in wartime. Edna Harel-Fisher proposes a general framework for understanding artistic freedom of expression and positions the infringement of artistic freedom of expression in wartime on a long spectrum of attempts to control art and culture in Israel. Tools

used to this end include controlling funding, delegitimizing artists who diverge from the governmental consensus, and giving budgetary preference to nationalist works. In the second article in this section, Sapir Paz and Daphne Benvenisty consider artistic freedom of expression during the Iron Swords War. They, too, examine the switch from direct censorship to indirect censorship, expressed in denial of funding or threats to deny funding, and add a comparison with similar measures taken in Poland and Hungary, countries that have suffered from a regression to authoritarianism and the erosion of democracy.

The fifth section turns to an important arena of freedom of expression in wartime: the judicial system. Aharon Garber discusses demonstrations in wartime, with a focus on violent demonstrations or those liable to turn violent. The present justice system generally adopts a liberal stance regarding the freedom to demonstrate, deeming it a central aspect of freedom of expression. However, Garber calls for giving increased weight to police assessments regarding the near-certainty of violence at demonstrations and focuses on information available to the police. Such a policy, he argues, is preferable to the focus on proportionality tests that balance the right to demonstrate with disturbance of the peace. Benjamin Newman draws our attention to the role of the courts in extending remand for speech crimes in wartime. Based on his empirical study, which compares the cases of people arrested at anti-government demonstrations with those arrested for incitement, Newman points to a judicial pattern that dampens oversight mechanisms for speech crimes in times of emergency, compared to arrests of anti-government demonstrators. When demonstrators are arrested, the courts tend to exercise strict judicial oversight. In contrast, in cases of speech crimes in wartime, judicial oversight has been less effective and judges have tended to approve detentions. According to Newman, the reason for this difference is that the courts and enforcement authorities share the same

interests in wartime. Accordingly, expressions critical of the war are considered incitement, whereas people arrested in protests are perceived as promoting liberal values that protect the judicial system.

The sixth and final section of the book reviews the use of platforms for expression in wartime in the broad sense. Lior Weinstein and Tal Mimran examine policies regarding permitted posts on social media in wartime, as well as the enforcement activity of the Cyber Division in the State Attorney's Office. Their article focuses on the need to take into account considerations of "cultural sensitivity" when banning content. For instance, statements in Arabic that have a certain meaning to an Israeli audience do not necessarily have to be banned if they are interpreted correctly—i.e., if considerations of cultural sensitivity are applied. The authors argue that such cultural contexts should also guide the Cyber Division, thereby allowing maximum freedom of expression. In the final article of the book, Roy Peled looks at the government's use of graphic violence as a tool for promoting policy and politics in wartime. Focusing on the "horror video" about October 7, he describes how regimes use visual means to promote their policies and discusses the impact of these videos on public discourse (for instance, on their ability to promote the truth). He also touches on the violation of the privacy of those documented in the videos and notes that horror videos appeal to the emotions. Although such an appeal may be natural and even desirable at times, we must not ignore the cost—and especially the concern that letting emotions take over will prevent rational, reasoned discussion that strikes a fair balance between all the competing considerations.

We cannot end this introduction without thanking the Israel Democracy Institute and the Rubinstein Center for Constitutional Challenges at Reichman University for initiating the process of writing the book. Thanks in particular to Yaniv Roznai, Liav Orgad, Anat Thon Ashkenazy, and Helly Froimovich. Special thanks to Lilach Tchlenov, who shepherded the book from conception to publication.

The articles in this volume were written during the Iron Swords War, mostly in the first half of 2025. Later events—including the end of the war and the situation in the months that followed—are, of course, not mentioned or discussed. We cannot know what the future holds. We can only hope that we will not have to write again about freedom of expression in wartime.

November 2025

נדמה שאין היבט בחיינו שלא הושפע מאירועי 7 באוקטובר 2023 ומהמלחמה שפרצה בעקבותיהם. ספר זה מבקש להתמודד עם סוגיה אחת - השפעת המלחמה על חופש הביטוי בישראל. חופש הביטוי הוא יסוד חיוני לשגשוגה של חברה דמוקרטית, אבל במלחמה, כך נהוג לומר, המוזות שותקות. ואולם, ביטוי זה אינו משקף את המציאות העשירה של אסדרת ביטוי במלחמה בכלל, ובמלחמת חרבות ברזל בפרט. המוזות לא תמיד שותקות, כשם שלא כל האנשים שותקים; חלקם כמהים להתבטא, חלקם מושתקים, וחלקם משתיקים אחרים.

המאמרים בספר זה מתארים מה קרה לחופש הביטוי בישראל בזמן המלחמה, הן בפן האישי, הן בפן המוסדי, הן בפן המשפטי. המחברות והמחברים עומדים על היקף מחויבותה של החברה הישראלית לחופש ביטוי בזמני משבר, ועל השבריריות של חופש הביטוי בזמן

המלחמה. הספר בוחן, בין השאר, את המתח שבין צנזורה לעיתונות, ודן בצנזורה עצמית, בחופש הביטוי במסגרות חינוכיות ובאקדמיה, בחופש הביטוי ברשתות החברתיות, בשימוש השלטון בתעמולה, בהפגנות ובמעצרים בזמן המלחמה ובחופש הביטוי האומנותי.

פרופ' אדם שנער הוא פרופסור חבר בבית ספר הארי רדזינר למשפטים באוניברסיטת רייכמן. הוא מתמחה במשפט חוקתי, תאוריה של משפט חוקתי והיסטוריה של המשפט החוקתי, בדגש על חופש הביטוי.

פרופ' מרדכי קרמניצר הוא עמית בכיר במרכז לערכים ולמוסדות דמוקרטיים במכון הישראלי לדמוקרטיה; פרופסור אמריטוס בפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית בירושלים. מומחה למשפט פלילי, ציבורי ומינהלי, זכויות אדם, שחיתות שלטונית ומידתיות.

מחיר מומלץ: 82 ש"ח

ינואר 2026

www.idi.org.il

מסת"ב: 3-503-519-965-978

0 4500001331 5

דאנקוד 450-1331